T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA URARTU-BATI ETKİLEŞİMİ

Esra ALP

ÖĞRENCİ NO

2502150538

TEZ DANIŞMANI:

Doç. Dr. Erkan KONYAR

İSTANBUL - 2023

ÖZ

ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA URARTU-BATI ETKİLEŞİMİ

ESRA ALP

‘Arkeolojik Veriler Işığında Urartu-Batı Etkileşimi’ başlığını taşıyan bu tezde, MÖ IX. yüzyılın sonlarından itibaren merkezi bir yapı oluşturan Urartu Devleti’nin, batı komşuları ile olan kültürel etkileşimleri, yazılı belgeler de göz ardı edilmeden, zanaat eserleri, mimari gibi taşınamayan kültür envaterine ait eserler incelenerek ele alınmıştır. Somut kavramların yanı sıra soyut bir kavram olan din konusuna da yer verilmiştir. Özellikle batı dünyasında ele geçmiş ve Urartu atıfı almış eserlerin sistemli bir kazı verisi mi yoksa menşei belirsiz satın alma müze eserleri mi olduğu, bununla birlikte, ilgili eserlerin Urartu Coğrafyası’ndaki karşılıklarının aynı kriter üzerinden değerlendirilerek, yoğunluklarının gözlemlenmesi ve sanatsal nüanslarının detaylı incelenmesi bu tezin amaçları içindedir. Bahsi geçen konuların aydınlatılabilmesi için tez içerisinde kültürel etkileşime zemin hazırlayan dinamikler de ele alınmıştır.

Bu bağlamda birinci bölümde; Urartu Coğrafyası’nda ve batı komşularında ele geçmiş olan çıngırak, tunç kazanlar ile eklentileri, fildişi, fibula ve iğne gibi zanaat ürünlerinin detaylı analizleri yapılarak, eserler üzerindeki stil kritiklerine dayalı bölgeler arası kültürel alışverişlerin izleri saptanmaya çalışılmıştır. İncelenen eserler birer harita üzerinde de gösterilmiştir. İkinci bölümde; kaya işçiliği ele alınarak bu alana ait olan kaya işaretleri ve tek odalı kaya mezarlar batı benzerleri de ele alınarak incelenmiştir. Üçüncü bölümde; somut verilerin yanı sıra soyut bir alan olan din konusu ele alınmıştır. Bu bölümde Urartu Pantheonu’nda ilk üç sırada yer alan, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba ve Tanrı Šivini, ilişikli olduğu kentler bağlamında ele alınarak, bu tanrıların Urartu’ya nasıl adapte edildiği, kültürel bir etkileşim veya farklı bir dinamik vasıtasıyla mı bu coğrafyada yerleştiği sorusu irdelenmiştir. Dördüncü bölümde ise; kültürel etkileşime zemin hazırlayan en önemli dinamiklerden bir tanesi olan tehcir uygulamaları ele alınmış ve bu uygulama ile bu coğrafyaya taşınmış bazı kültürel ögelerin, hiyeroglif, mimari, tarım gibi alanlarda yansımaları ele alınmıştır. Bu bölüm ayrıca, varlığını Assur yazılı belgelerinden bildiğimiz, içinde Urartu’nun da var olduğu Orta Anadolu’daki ittifakların kültürel etkileşimdeki rolü tartışmasını da içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Kültürel Etkileşim, Tunç Kazanlar, Tehcir, Fildişi.

ABSTRACT

URARTU-WEST INTERACTION IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL DATA

ESRA ALP

In this dissertation titled 'Urartu-West Interaction in The Light of Archaeological Data' cultural interactions of the Urartian State, which has formed a central structure since the end of the 9th century BC, with its western neighbors, are discussed by examining the artifacts belonging to the immovable cultural inventory, such as craft works and architecture, without ignoring the written documents. In addition to concrete concepts, the abstract subject of religion is also included. The aims of this dissertation include observing the density of artefacts found in the Western World and attributed to Urartu, whether they are systematic excavation data or museum artefacts of uncertain origin, evaluating the equivalents of the related artefacts in the Urartian geography through the same criteria, and to examine their artistic nuances in detail. In order to illuminate the aforementioned issues, the dynamics that prepare the ground for cultural interaction are also discussed.

In this context, in the first chapter; traces of interregional cultural exchanges based on style critiques on the artefacts were tried to be determined by making detailed analyses of craft products such as rattles, bronze cauldrons and their attachments, ivory, fibulae and needle found in the Urartian geography and its western neighbours. The analysed artefacts are also shown on a map. In the second chapter; the rock signs and single-room rock-cut tombs belonging to this region were examined with considering the stone craftsmanship by taking their western counterparts in consideration. In the third chapter; in addition to concrete data, the abstract subject of religion is discussed. In this chapter, Gods Haldi, Teišeba and Šivini, the deities that take the first three places in the Urartian Pantheon, are discussed in the context of the cities they are related to, and the question of how these gods were adapted to Urartu, whether they settled in this geography through cultural interaction or a different dynamic is discussed. In the fourth chapter; deportation practices, which is one of the foremost important dynamics that pave the way for cultural interaction, were discussed and the reflections of some cultural elements carried to this geography with this practice in areas such as

hieroglyphics, architecture and agriculture were discussed. This chapter also includes the discussion of the role of alliances in Central Anatolia which Urartu was part of and whose existence we know from Assyrian written documents, regarding cultural interactions.
Key Words: Urartu, Cultural Interaction, Cauldrons, Deportation, Ivory.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, MÖ I. binde IX. yüzyılın sonlarından itibaren merkezi bir yapı oluşturan Urartu Devleti'nin, yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında, batı ile arasındaki kültürel etkileşimlerini aydınlatma amacı taşımaktadır. Bu konuyla alakalı yapılan araştırmalar ve tartışmalar eksik olmakla birlikte, batıda ele geçmiş, Urartu atıfı almış eserlerin pek çoğunun menşei belirsiz müze eserleri olması, Urartu ile batı komşuları arasındaki kültürel etkileşim sorunsalında karmaşık sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Devam eden süreçte, konuyla alakalı yapılan pek çok tipolojik çalışma da bahsi geçen bu menşei belirsiz eserler üzerine temellendirilmiştir. Bu bağlamda, bu eserlerden sistemli kazı verileri esas alınarak bu tartışma yeniden ele alınmıştır. Bununla birlikte, Urartu'nun kendi repertuarına ait olarak kabul edilen eserlerin ne kadarının sistemli bir kazı verisi olduğu sorusu üzerine de yoğunlaşılmıştır. Öte yandan, yazılı belgeler ışığında, Urartu'nun batısıyla olan siyasi ilişkileri de ele alınarak, bu bölgeyle temasının hangi dinamikler vasıtasıyla olabileceği tartışılmış ve eserler üzerindeki sanatsal nüanslar incelenerek aradaki kültürel etkileşimin boyutlarının belirlenmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışmayı yaparken, ilk günden itibaren hem bilgi birikimini hem de manevi desteğini esirgemeyen sevgili danışmanım Doç. Dr. Erkan Konyar'a, yavaş yavaş inşa ettiğim bu sürecin temellerinde en derin katkısı olan, kendisinden çokça ilham aldığım sevgili yüksek lisans danışmanım Prof. Dr. Gülsün Umurtak'a, desteğini her zaman sunan sevgili hocam Prof. Dr. Necmi Karul'a, doktora derslerim ve tez sürecim boyunca değerli fikirleriyle yolumu aydınlatan Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar'a, Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu'na ve Dr. Can Avcı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Yapabileceğime başından beri inanan, yardımlarını ve dostluklarını hiç esirgemeyen sevgili Dr. Leyla Aydemir, Dr. Merve Sarılar Özdemir, Dr. Armağan Tan, Dr. Harun Danışmaz, Arş. Gör. Tolga Pelvanoğlu, Serap Kuşu ve Rıdvan Yıldız'a çok teşekkür ederim. Ayrıca tüm akademik sürecimin heyecanını benden daha fazla yaşayan babam Yavuz Alp'e, annem Mihrican Alp'e, kardeşlerime, dostlarıma ve arkadaşlarıma sonsuz minnet ve teşekkürlerimle.

ESRA ALP

İSTANBUL, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iv**

ÖNSÖZ ..... **vi**

İÇİNDEKİLER ..... **vii**

TABLOLAR VE HARİTALAR LİSTESİ ..... **x**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xi**

GİRİŞ **1**

Amaç ve Yöntem: **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
ZANAAT ALANINDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İZLERİ

1.1. Çıngıraklar **6**

1.2. Tunç Kazanlar ve Eklentileri **21**

1.2.1. Boğa Başlı Eklentiler 25

1.2.2. Siren Eklentileri 34

1.2.3. Griffon ve Aslan Başlı Eklentiler 46

1.3. Fildişi **59**

1.3.1. Altıntepe Fildişi Eserleri **60**

1.3.1.1. Kuş Başlı Adamlar 61

1.3.1.2. Aslan Heykelleri 64

1.3.1.3. Oyma Geyik Kabartması 67

1.3.1.4. Kakma İşçilikle Yapılan İnsan Yüzleri 67

1.3.1.5. Palmet Plakaları 68

1.3.1.6. Kanatlı Güneş Kursu Parçaları 69

1.3.1.7. Kule/Kale Modeli 69

1.3.1.8. Mobilya Parçaları 70

1.3.1.9. Başlık/Tıpa veya Oyun Taşları 71
1.3.1.10. Heykel Parçaları 71
1.3.1.11. Muhtelif Eşyalara Ait Olduğu Düşünülen Eserler 72
1.3.2. Toprakkale Fildişi Eserleri 72
1.3.2.1. Heykel Parçası 72
1.3.2.2. Ayakta Duran Figürler 73
1.3.2.3. Kadın Heykeline Ait Baş ve Gövde Parçası 75
1.3.2.4. Aslan Heykeline Ait Parçalar 75
1.3.2.5. Kanatlı Cinler ve Kanatlı Cin Parçaları 75
1.3.3. Karmir Blur Fildişi Eserleri 76
1.3.3.1. İnsan Yüzlü Kanatlı Grifon Parçası 76
1.3.3.2. İnsan Başı Tasvir Edilmiş Parçalar 76
1.3.3.3. Kale/Kule Modeli 76
1.3.3.4. Tarak 77
1.3.3.5. Silindirik Kaplar 77
1.3.4. Fildişi Eserlerle İlgili Verilerin Değerlendirilmesi 77
1.4. Fibulalar 94
1.5. İğneler 131
1.5.1 Bitkisel Bezekli İğneler 138
1.5.2. Disk-Bileziklerle Süslü İğneler 143
1.5.3. Topuz/Mantar Başlı İğneler 145
1.5.4. Küresel Başlı İğneler 147
1.5.5. Hayvan Protomlu İğneler 148
1.5.6. Kartal Protomlu İğneler 149
1.5.7. Aslan Protomlu İğneler 150
1.5.8. Dağ Keçisi Protomlu İğneler 154
1.5.9. Ördek, Tavuk, Horoz Protomlu İğneler 155
1.5.10. Yılan Protomlu İğneler 156
1.5.11. Grifon Protomlu İğneler 157
1.5.12. Sfenks Protomlu İğneler 158

1.5.13. Yassılaştırılmış Başlı İğneler 158
1.5.14. Konik Başlı İğneler 158
1.5.2.İğnelerle İlgili Verilerin Değerlendirilmesi 159

İKİNCİ BÖLÜM

KAYA İŞÇİLİĞİNDE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İZLERİ

2.1. Kaya İşaretleri 186

2.2. Tek Odalı Kaya Mezarları 191

2.2.1. Urartu Sahasındaki Yer Altı Tek Odalı Kaya Mezarları 195
2.2.2. Urartu Sahasındaki Yer Üstü Tek Odalı Kaya Mezarları 196
2.2.3. Urartu Sonrası Dönemi Tek Odalı Mezarlar 199
2.2.4. Doğu Anadolu'daki Roma ve Hellenistik Dönem Mezarları 200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URARTU PANTHEONU'NDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İZLERİ

3.1. Tanrı Haldi ve Mušašir Kenti 209

3.2. Tanrı Teišeba ve Qumenu Kenti 217

3.3. Tanrı Šiuini-Šivini ve Tušpa Kenti 222

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

URARTU'DA TEHCİR UYGULAMALARININ BATI İLE KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİNDEKİ ROLÜ

4.1. Hiyeroglif 227

4.2. Mimari 242

4.3. Tarım 245

SONUÇ 253

HARİTALAR 269

KAYNAKÇA 275

ÖZGEÇMİŞ 318

TABLOLAR VE HARİTALAR LİSTESİ

Tablo 1. Çıngıraklar 17
Tablo 2. Tunç Kazanlar ve Eklentileri 51
Tablo 3. Fildişi 84
Tablo 4. Fibulalar 116
Tablo 5. İğneler 164

Harita 1. Çıngıraklar 269
Harita 2. Tunç Kazanlar ve Eklentileri 270
Harita 3. Fildişi 271
Harita 4. Fibulalar 272
Harita 5. İğneler 273
Harita 6. Kaya İşaretleri 274

KISALTMALAR LİSTESİ

Abb. : Abbildung (figüre-şekil).
AFO : Archiv für Orientforschung.
AST : Araştırma Sonuçları Toplantısı.
AJA : American Journal of Archaeology.
AMI : Archäologische Mitteilungen aus Iran.
AnAr : Anadolu Araştırmaları.
ANES : Ancient Near Eastern Studies.
A.y. : Aynı yazar.
AMI : Archäologische Mitteilungen aus Iran.
AOAT : Alter Orient und Altes Testament.
ARI : Assyrian Royal Inscriptions.
AS : Anatolian Studies.
BASOR : Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
BCH : Bulletin de Correspondance Hellènique.
Bkz. : Bakınız.
CAH : Cambridge Ancient History.
CollAn : Colloquium Anatolicum.
CTU : Corpus Dei Testi Urartei.
Çev. : Çeviren.
Çiz. : Çizim.
Ed. : Editör.
Fig. : Figure.
Hdt. : Herodotos.
IstMitt **:** Istanbuler Mitteilungen.
JANER : Journal of Ancient Near Eastern Religions.
JANES : Armenian Journal of Near Eastern Studies.
JAOS : Journal of the American Oriental Society.
JNES : Journal of Near Eastern Studies.
KST : Kazı Sonuçları Toplantısı.
LAR : Ancient Records of Assyria and Babylonia.
Lev. : Levha.
OIP : Oriental Instute Publications.
PEQ : Palestine Exploration Quarterly.
Pl. : Plate.
Res. : Resim.
RIA : Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie.
RIMA : The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods.
SAA : State Archives of Assyria.
SMEA : Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
Şek. : Şekil.
TAD : Türk Arkeoloji Dergisi.
TAED : Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi.
TEBE : Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
TTK : Türk Tarih Kurumu.
TTKY : Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tüba-Ar : Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.
UKN : Urartskie Klinoobraznye Nadpisi.
vd. : Ve diğerleri.
YKY : Yapı Kredi Yayınları.
Yy : Yüzyıl.

GİRİŞ

MÖ IX. yüzyılın sonlarından itibaren konfederatif yapıdan çıkıp merkezi bir yapılanma oluşturan Urartu Devleti'nin, yazılı belgelere göre Kral Minua ile birlikte yönünü batıya çevirdiğini görmekteyiz. Kral Minua'dan sonra, Kral I. Argišti, II. Sarduri ve Rusa dönemlerinde de batıya olan seferler devam etmiştir.

Fırat Nehri'nin batı yakasında yer alan verimli tarım arazileri, demir-bakır cevherleri bu bölgeye doğru sefer yapılmasında en büyük cezbedici etken iken, bu alan, I. binde yalnızca Urartu'nun değil Assur'un da odağı haline gelerek, bu iki devletin mücadele sahası haline gelmiş gibi görünmektedir. Bu yöne doğru gerçekleştirilen seferlerin her biri temelde ilhâk niyeti güdülerek çıkılan seferler olsa da yazılı belgelerden ve arkeolojik verilerden anlaşıldığına göre Urartu, Fırat'ın batı yakasında tam olarak kalıcılık sağlayamamıştır. Bu bölgeye doğru yaptığı her sefer, vergi, ganimet edinimi ve bu bölgelerden bazı insanları kendi bölgesine nakletmekle sonuçlanmıştır. Fakat buna rağmen seferler vasıtasıyla elde edilen ganimetler ve batıdan Urartu Ülkesi'ne taşınan halklar vasıtasıyla kendi kültürüne pek çok noktada katkı sağlamış olmalıdır.

Urartu'nun, siyasi temasları batıya doğru gerçekleştirilen seferlerle kısıtlı kalmamış, Assur kayıtlarında yer alan, Urartu'nun da içinde var olduğunu bildiğimiz, Orta Anadolu'da kurulan ittifaklarla bu bölgeyle bağlantının farklı bir nitelikte sürdürüldüğünü anlamaktayız. Batıyla olan bu ittifaklar, siyasi ilişkilerin daha ılıman bir iklimde seyretmesi anlamını taşırken, kültürel etkileşime de zemin hazırlayan önemli bir dinamik haline gelmiş gibi görünmektedir.

Amaç ve Yöntem:

Urartu yazılı kaynakları, ağırlıklı olarak askeri seferleri, ilgili kralların inşai faaliyetlerini bildiren içeriklere sahip, devlet bürokrasisiyle bağlantılı ve ilgili kralın propagandasını ön planda tutar nitelikte kayıtlardır. Urartu'nun sosyo-kültürel yapısı veya ticari hareketleri gibi detaylara bu kayıtlarda değinilmekten kaçınılmıştır. Dolayısıyla, Urartu'nun batı komşularıyla olan kültürel alışverişlerini bu kaynaklardan edinmek mümkün değildir. Batıyla olan siyasi ilişkilerine dair ana çerçeveyi buradan sağlamakla birlikte, kültürel etkileşimin daha net görülebileceği zanaat eserlerinin incelenmesi üzerinden bu tartışmayı yürütmek daha doğru olacaktır. Bu bağlamda, bu çalışmanın temel amacı; Urartu'nun batısıyla olan ilişkilerini aradaki kültürel

etkileşimlerini, yazılı kaynakları da göz ardı etmeden, diğer arkeolojik verilerin incelenmesidir. Bununla birlikte, iki bölge arasında kültürel etkileşime zemin hazırlayan dinamiklerin belirlenmesi de bu amaç içinde yer almaktadır.

Toplumlar arası kültürel etkileşim göstergesinin en belirgin görüldüğü alanlardan birisi kuşkusuz ki o toplumun zanaatkarlarının ellerinden çıkan eserlere yansıyan sanatsal nüanslardır. Her toplum kendi bölgesinde var ettiği esere kendi sanatsal birikimini yansıtmakta ve bir anlamda bölgesini temsil eden sanatsal bir üslup oluşturmaktadır. Söz konusu eserlerde stil kritikleri yapılarak, izler doğru takip edildiğinde bahsi geçen toplumun etkileşim aldığı ve kültürel alışverişe girdiği komşu bölge veya dış etkeni saptamak ya da bu etkileşimin boyutunun ne oranda olduğunu gözlemlemek oldukça mümkündür. Bahsi geçen bu sanatsal nüanslar, at koşum takımlarının bir parçası olan çıngıraklardan, hem günlük kullanımda hem de dinsel ritüellerde kullanılmış olan kazanlara, iğne, fibula gibi kişinin üzerinde taşıdığı elzem ihtiyaçlarına, fildişi gibi değerli bir maddeden yapılmış, aynı zamanda prestiji de ifade eden materyallere ve hatta mimariye kadar geniş bir yelpazedeki eser grubu üzerinden takip edilebilir.

Kültürel etkileşime dair tartışmalar, ilk olarak batı dünyasında Samos'ta bulunmuş olan at koşum takımları içinde yer alan, tunçtan döküm tekniğinde yapılmış çıngıraklar ve kazanlarda tutamak görevi gören kazan eklentisi gibi eserlerin, stil kritikleri yapılarak Urartu'ya atfedilmesi veya bu eserlerin batıdan Urartu'ya doğru aktarılmış olabileceği yönündeki önermeler üzerinden yapılmıştır. Özellikle, kazan eklentilerinden, Vetulonia, Barberini ile Praenesta gibi Etrüsk Mezarları'nda ele geçen örneklerin Urartu örnekleriyle stilistik olarak bazı benzerlikler göstermesi, bunların Urartu'daki tunç üretimiyle ilişkilendirilmesine sebep olmuş ve bu tartışmanın coğrafi boyutlarını daha da geniş alanlara taşımıştır. Öte yandan, bu tartışmaların içerisinde menşei belirgin olmayan yurtdışı müzelerinde korunmakta olan eserler de yer almıştır. Ancak ilgili çalışmaların birçoğunda, konuyla ilişkilendirilen eserlerden ne kadarının menşei belirgin, sistemli bir kazı verisi olduğu sorusu göz ardı edilmiştir. Bununla birlikte, bu çalışmaları temel alan birçok tipoloji çalışması da benzer şekilde menşei belirgin olmayan eserler üzerine oluşturulmuştur. Bu çalışmadaki temel amaç, sistemli kazı verileri üzerinden değerlendirmeler yaparak, Urartu'nun ilgili eserlerin üretimine dair yeterli derecede potansiyelinin olup olmadığı tartışmasına değinmektedir. Bu

tartışmalardan sonra ilgili eserin bahsi geçen coğrafyaya aidiyetinin görülmesiyle, batı komşularında yer alan eserlerle karşılaştırmalı stil kritikleri yapılarak aradaki kültürel etkileşimin boyutları üzerine önermelerde bulunulmuştur.

Bu noktada bölgeler arası eser geçişlerine dair dinamiklerin belirlenmesi de önemlidir. Yazıtların pek çoğunda ganimetlerden bahsedilirken, bunlardan II. Sarduri'ye ait olan bir yazıt konumuz açısından ilgi çekici bir veri sunmaktadır. İlgili yazıtta, II. Sarduri batıya doğru gerçekleştirdiği seferlerden birinde, Kummuh Kralı Kuštaşpili'den ganimet olarak 1565 tunç kazan aldığını bildirmektedir.

Bu belge, bölgeler arası materyal geçişlerini açıkça ortaya koyması açısından önemlidir. Bu veriden hareketle zaman zaman aslında ganimet edinimi vasıtasıyla coğrafyalar arası geçişi sağlanmış olan bir eserin üzerinde stil kritikleri yapılarak bulundukları coğrafyada taklit edilmiş eserler sınıflandırılmasına tabii tutulabilir. Veya yazılı belge yoksunluğunda, bu tarz bir eserin o bölgeye ulaşım şekli, ticaret vs. gibi çok daha komplike bir şekilde yorumlanabilir. Dolayısıyla bu çalışma içerisinde doğru yorumlama yapmak adına bu tür dinamiklerin varlığı da göz önünde bulundurulmuştur.

Orta Anadolu'da yer alan, fibula ve iğne konusunda oldukça gelişkin örneklere sahip olan Friglerin, Urartu'yu bu konuda etkileyip etkilemediği sorusu üzerinde durulmuş ve eserlerin üzerinde stil kritikleri yapılarak önermelerde bulunulmuştur.

Urartu coğrafyasında Altıntepe, Toprakkale ile Karmir Blur'dan ele geçmiş, sayıları ve işçilikleri küçümsenmeyecek derecede önemli olan bazı Fildişi Eserler dikkat çekmektedir. İlk olarak MÖ III. binlere ait Mezopotamya metinlerinde karşılaştığımız, MÖ. II. binin gelişkin ticari ve kültürel ilişkileri ile birlikte Anadolu coğrafyasına girdiğini bildiğimiz fildişi, Mısır veya Hindistan'dan hammadde olarak gelen pazarlama ağında Suriye'nin de var olduğunu düşündüğümüz ticari bir metadır. I. binde de çok geniş bir coğrafyada bu eserlerin varlığı ile karşılaşmaktayız. Bu bağlamda, Urartu yerleşimlerinden ele geçen eserler farklı bir bölgeden üretimi yapılmış şekilde mi Urartu coğrafyasına giriş yaptı, yoksa hammadde olarak buraya taşınıp Urartulu zanaatkarlar tarafından mı üretildi sorusu da ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

Kaya işçiliğinin en anıtsal örneklerinden olan tek odalı kaya mezarlar konusunda köken sorunsalı hâlâ tartışma konusudur. Çünkü bu sahada bulunan mezarlar ile Roma

ve Hellenistik Çağ'a ait olan mezarlar arasında, tek bir ana odadan oluşan yapıları ile Urartu Dönemi olarak tarihlendirilmiş tek odalı kaya mezarlarla benzerlik göstermektedir. Urartu olarak tanımlanmış olan bu eserlerin hangi argümanlar üzerinden tanımlandığı sorusu ele alınmış ve bu mezarların Urartu'ya aidiyetleri tartışılmıştır. Batı coğrafyalardaki benzer örnekleri de bu tartışmaya dahil edilerek bir kronoloji problemi olup olmadığı sorusu üzerinde durulmuştur. Kaya işçiliğine ait olan bir diğer eser grubu kaya işaretleridir. Urartu merkezlerinde pek çok noktada karşımıza çıkan bu eser grubu neredeyse tartışmasız bir şekilde Urartu'ya ait olarak kabul edilmekte ve farklı coğrafyalarda örnekleri bulunmamaktaydı. Ancak son dönem bulguları olan, Dağlık Frigya dışında yer alan Eskişehir Zey ve Hamamkaya Nekropolleri'ndeki bazı kaya işaretlerinin Urartu örnekleriyle çok benzerlik taşıması, Urartu'dan batıya doğru bir etkileşim vasıtasıyla mı bu türde eserlerin oluştuğu sorusunu gündeme getirmiş ve bu çalışmada incelenmiştir.

Somut kavramların yanı sıra soyut bir kavram olan din konusu da ele alınmıştır. Bilindiği üzere, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba ve Tanrı Šivini, Urartu Pantheonu'nda ilk sıralarda yer alan üç önemli tanrıdır. Urartu'nun kendi kültürüne ait olduğu düşünülen bu üç tanrının hangi dinamikler vasıtasıyla bu topraklara taşındığı ve burada yerleştiği, bu üç tanrının ilişkili olduğu Mušašir, Kumme ile Tušpa kentleri bağlamında ele alınarak bu sorulara cevap oluşturulmaya çalışılmıştır. Mušašir Tanrı Haldi'nin ana tapınım merkezi olmakla birlikte konumuz açısından oldukça önemli bir kenttir. Çünkü bu kent, II. Sargon'un kayıtlarına göre I. binde pek çok bölgenin hem yüksek rütbeli yöneticileri hem de halkları tarafından ziyaret edilen ve kıymetli hediyeler sunulan ortak bir dini merkez görünümündedir. Bu da I. binde din ve inanç gibi faktörler vasıtasıyla bu bölgede eser geçişlerinin varlığını ortaya koyması açısından önemlidir.

Yazılı kaynakların aktarımına göre neredeyse gerçekleştirdiği her sefer sonrası Urartu'nun tehcir politikası uygulayıp ilgili bölgelerden Urartu Ülkesi'ne insanları naklettiğini bilmekteyiz. Batı bölgelerden de bu noktaya aktarım yapıldığı yazıtlarda mevcuttur. Sayıları yüz binleri aşan bu insan toplulukları Urartu'da demografik yapıyı değiştirmekle birlikte, kendi kültürlerinden pek çok değeri de Urartu'ya taşımıştır. Bu bağlamda, kültürel etkileşime zemin oluşturan en önemli dinamiklerden bir tanesinin tehcir uygulamaları olduğunu söyleyebiliriz. Urartu'da iş gücü katkısının yanı sıra pek

çok alana, seferler sonrası getirilen bu insanların katkı sağladığını, bu alanda yapılan çalışmalarla bilmekteyiz. Dağlık coğrafya halkı olan Urartu'nun, arkeolojik verilerle ortaya konmuş olan tarım veya hiyeroglif gibi yeni olguları kendi kültürüne adapte etmesinde ayrıca mimarideki intaglio tekniği veya farklı bezeme çeşitlerinin varlığına, batıdan tehcir yoluyla gelen insanların etkisinin ne oranda gerçekleştiği sorusu detaylı olarak incelenmiştir. Batı ile kültürel etkileşimdeki dinamiklerden biri olan, varlığını Assur kaynaklarından bildiğimiz, içinde Urartu'nun da bulunduğu ittifaklar konusu da kültürel etkileşime zemin hazırlayan bir dinamik olarak ele alınmış ve bu çalışmadaki tartışmaya dahil edilmiştir.

Tüm bu soruların yanıtları için arkeolojik buluntuların ve ilgili tartışmaların yayımlandığı eserlerden faydalanılmış öte yandan, henüz yayımlanmamış olan Van Kalesi ve Höyüğü'ndeki bazı fibula ve iğne gibi eserlerin bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı arşivinden sağlanmıştır[1]. Batı ile siyasi ilişkilere dair, öncelikli kaynak olarak Urartu yazıtlarına başvurulmuş, bu yazıtlar için, M. Salvini tarafından 5 cilt halinde yayımlanmış olan CTU (*Corpus dei Testi Urartei*) isimli korpus kullanılmıştır. Bununla birlikte, Melikishvili'nin UKN *(Urartskie Klinoobraznye Nadpisi)* isimli korpusu da bu çalışmada bir başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.

Buna ek olarak, Urartu'nun batısında, bazı Geç Hitit Devletleri ile birlikte, yazıtlarda geçen Muški ifadesiyle, içine Frigya'yı da alan bir ittifakın içerisinde yer aldığını bilmekteyiz. Bahsi geçen bu ittifak Urartu yazılı kaynaklarında yer almamakta ancak güney komşusu olan Assur Devleti'nin kayıtlarında açıkça görülmektedir. Bu bilgilerin bu çalışmada tartışılabilmesi için, Assur yazılı kaynaklarının yer aldığı, ARI (*Assyrian Royal Inscriptions*), RIMA *(The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods)* ve SAA *(State Archives of Assyria)* isimli korpuslar başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır. Bunun dışında ilgili korpuslarda yer alan konumuz ile alakalı farklı verilerde bu çalışmanın içerisine dahil edilmiştir.

[1] Bu konudaki desteği için Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Başkanı Doç. Dr. Erkan Konyar'a çok teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZANAAT ALANINDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İZLERİ

Toplumlar arası kültürel etkileşim göstergesinin en belirgin görüldüğü alanlardan birisi kuşkusuz ki o toplumun zanaatkarlarının ellerinden çıkan eserlere yansıyan ögelerdir. Söz konusu eserlerdeki izler doğru takip edildiğinde bahsi geçen toplumun etkileşim aldığı ve kültürel alışverişe girdiği komşu bölge veya dış etkeni saptamak ya da bu etkileşimin boyutunun ne oranda olduğunu gözlemlemek oldukça mümkündür. Bu bağlamda bugüne kadar yapılmış çalışmaların sonuçları doğrultusunda bazı zanaat kollarında kendi içerisinde oldukça yetkin bir sisteminin var olduğunu gözlemlediğimiz Urartu'nun, bahsi geçen bu eserler üzerindeki bazı yabancı unsurlarını saptamak, bununla birlikte kendi eser repertuarının tam olarak hangi özellikleri taşıdığı sorularıyla bu tezin ana konusunu oluşturan batı ile kültürel etkileşimin ne oranda yaşandığı tartışmasının aydınlatılmasına olanak tanıyacaktır. Söz konusu bu zanaat alanları, çıngıraklar, tunç kazanlar ve eklentileri, fildişi, fibula ve iğneler gibi belli başlı eser grupları olarak başlıklar halinde aşağıda incelenecektir.

1.1. Çıngıraklar

Gövde formunda çeşitli tiplere sahip olan metal çıngıraklar, esas olarak iç kısmında ses çıkarmaya yarayan metal bir tokmak veya küçük bir taş topa sahip eserlerdir. Ana formları, kafes biçimli diğer bir deyişle açık formlu ve kapalı formlu olmak üzere iki ana başlıkla ele almak mümkündür. Kullanım alanı olarak çoğunlukla at koşum takımlarının bir parçası olan çıngıraklarla ilgili ilk veriler MÖ II. bin yıla dayanmaktadır (Calmeyer, 1969: 111). Söz konusu döneme ait olduğu düşünülen çıngıraklar form olarak daha küçük olup MÖ I. binyıla doğru daha büyük ve gelişmiş örneklerle karşımıza çıkmaktadır (Calmeyer, 1957: 430; Calmeyer, 1969: 111; Belli, 1977: 206).

Yukarıda genel bir ifadeyle at koşum takımlarının parçası olarak ifade ettiğimiz çıngıraklar yalnızca bu amaç için kullanılmamış, farklı bölgelerde farklı kullanım şekilleriyle de karşımıza çıkmaktadır. Bazı bölgelerde kullanım amacına kutsallık atfedilmesi oldukça dikkat çekici ve bir anlamda çıngıraklar neden bu kadar geniş bir alanda yayılım gösterdi sorusunun da cevabı niteliğindedir. Örneğin, İran'da

mezarlarda ve kabartmalar üzerinde tasvir edilen atların boyunlarında bulunan çıngırakların ses çıkarma işlevinin yanı sıra büyü gücü ve kötü ruhları kovma gibi niteliği de bulunmaktadır (Wiesner, 1965: 1092). Luristan Bölgesi'nde ele geçirilen tunç levha üzerindeki kabartmada tasvir edilen boğanın boynuzunda çıngırak asılıdır (Belli, 1977: 206). Bu objenin mitolojik bir sahnede yer alması ve atın dışında bir hayvanın boynunda tasvir edilmesi çıngırakların farklı bir kullanım alanı daha olduğunu gösterir niteliktedir. Benzer şekilde, çıngırakların Samos'ta da dini törenlerde kullanıldığı bilinmektedir (Jantzen, 1972: 80). Bu örneklerin yanı sıra, Mısır'da tanrıya adak olarak sunulan çıngırağın yanında, üzeri rölyefli olan bir çıngırak daha bulunmuş ve bu çıngırağın da koruyucu özelliğinin var olduğu düşünülmektedir (Calmeyer, 1957: 428). Ek olarak, Assur duvar resimlerindeki atların koşum takımlarında, Persepolis Kabartmaları'nda (Olmstead, 1923: res. 150, 154-156, 171; Calmeyer, 1974: AM I, N.F.7. res. 2) ve Urartu tunç kemerleri üzerindeki atların, pegassos ve mitolojik hayvan betimlerinin boyun altı veya gerdan kısımlarındaki çıngıraklar (Taşyürek, 1975: res. 47, 49, 53; Tarhan & Sevin, 1975: 45) bize çıngırakların süsleyici bir öge olarak da kullanıldığını düşündürmektedir.

I. binde Mısır, Suriye, Mezopotamya, Güneybatı İran ve Kafkasya gibi geniş bir bölgede yayılım gösteren (Moorey, 1971: 137; Belli, 1977: 206) çıngıraklar, I. binyılın ilk yarısında Urartu Krallığı'nda da ele geçmiştir (Möbius, 1938: 158; Wiesner, 1965: 1092). Bu eserlerin bu bölgede de görülmesi kuşkusuz ki Urartu'nun kendi coğrafyası olan zengin Doğu Anadolu madenlerini iyi işleyip maden sanatında belli bir konuma gelmiş olmaları ve at yetiştiriciliğine ayrı bir önem atfetmeleri olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, eserlerin bir kısmının üzerinde krallara ait yazıtlar görülmektedir (Slattery, 1987: 1). Bu da başarılı ve kaliteli eserlerin devlet atölyelerinde üretildiğini ve Urartu maden sanatının gelişiminin devlet tarafından oluşturulduğunu düşündürür niteliktedir.

Görsel sanatlar üzerinde Urartu çıngıraklarıyla ilgili bilgilerden birini Assur Kralı III. Tiglat-pileser'e ait bir kabartma bize vermektedir (Möbius, 1938: 158, lev. 66 F). Bu kabartma üzerindeki sahnede, Urartulu bir düşmana ait atın boynunun altında bir çıngırak bulunmaktadır. Bununla birlikte Assur'da pek çok yerleşim yerinde ele geçmiş olan çıngırakların ağırlığı Nimrud yerleşiminden ele geçmiştir. Assur tipi çıngıraklar çoğunlukla Urartu'da da saptanmış olan alt kısmı açık ve görünür bir

tokmağı olan kapalı tipe aittir (Castelluccia & Dan, 2014: 68). Urartu'da ağırlıklı olarak koşum takımları içerisinde kullanılan çıngıraklara hemen hemen bütün Urartu coğrafyasında rastlanmaktadır (Morgan, 1889: 125; Möbius, 1938: 158; Wiesner, 1965: 1092; Taşyürek, 1975: 47, 49, 53). Ancak bunların çok az bir kısmı sistemli kazılar ile ele geçmişken çoğunluğu kaçak kazılarda ele geçirilmiştir. Ele geçen örnekler, çıngırakların Urartu Sanatı'nda oldukça önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Urartu çıngırakları, dikdörtgen sekiz yüzlü konik formlular ile dikey kesikli konik formlular olmak üzere iki grupta sınıflandırılmıştır. Ek olarak, basit konik formlular da bir diğer grup olarak da değerlendirilmiştir (Seidl, 1991: 80, nos. 56-61). Çıngırakların yükseklikleri 4,3-10,5 cm, ağız çapları ise 3-8 cm arasında değişmektedir. Form açısından sınırlı bir çeşitlilik ortaya koyan Urartu çıngıraklarının büyük çoğunluğu bezemesizdir. Gövde yüzeyinde zaman zaman dikdörtgen, kare veya üçgen biçimli pencere tarzı açıklıklar zaman zaman da gövdelerin yan kenarına ince uzun dikdörtgen şeklinde dikey bir kesik bulunmaktadır. Bununla birlikte Urartu tunç eserlerinin büyük bölümünde özellikle de tunç kaplar üzerinde gördüğümüz damla motifi, boğa, aslan ve at başları gibi motifler ile bezenmiş olanları da bulunmaktadır (Kuvanç & Gökçe, 2018: 61). Çıngırakların yazıtlı örnekleri ise Urartu kralları Minua, I. Argišti (MÖ 785/80-756), II. Sarduri ve II. Argišti (MÖ 713-?) dönemlerine aittir.

Kafkasya bölgesinin zengin buluntuları arasında çeşitli karakteristik Kafkas Çıngırağı olarak adlandırılan tipler mevcuttur. Urartu Çıngırakları ile Kafkas Çıngırak formları arasında gerek şekil gerekse bezeme tekniği açısından dikkat çekici benzerlikler vardır (Morgan, 1889: 125, res. 104-105; Möbius, 1938: 158, lev. 66F). Bu benzerlik bir anlamda bölgeler arası iletişimin ve kültürel etkileşim anlamına gelmektedir. Bu bağlamda akla, Urartu'nun bu materyal grubu ile alakalı batıdan ne derece etkilendiği sorusu gelmektedir.

Söz konusu soruya ilişkin olarak, bölgelerdeki buluntular incelendiğinde 1972'de U. Jantzen'in yayınladığı çıngıraklardan biri oldukça dikkat çekici olmuş (Jantzen, 1972: 81f, pls. 79-80) ve iki bölge arasındaki etkileşim sorgulamalarına yol açmıştır. Bahsi geçen yayında, Jantzen 20 çıngırağı ele almış, bunlardan 12 tanesini Yunan, geri kalan 8 tanesini ise Kafkasya'ya atfetmiştir. Bazı yazarlar, çıngırakların geniş alanda dağılımına dikkat çekerek farklı yerlerden gelmiş olabileceklerini önerseler de genel

olarak Jantzen'in bu görüşü o dönemde kabul görmüştür (Hermann, 1975: 400; Muscarella, 1973: 237; Möbius, 1938: 156).

Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Samos'un çıngıraklarından biri olan B474 diğerlerinden daha öne çıkmaktadır (Jantzen, 1972: 81f, pls. 79-80) (Tablo 1. 1). Söz konusu bu çıngırak sekizgen köşeli olup köşeleri dik şekilde kesilmiştir. Tabanında ve çıngırağın gövdesinde bulunan birbirine paralel iki kabartmayla çıngırakta iki alan oluşturulmuş ve bu her iki alanda da dikdörtgen pencerecikler vardır. Çıngırağın üst kısmında rozet kalıplaması olup, düşük bir platformda yuvarlak bir halka mevcuttur. Söz konusu Samos çıngırağına benzeyen ve Aras Nehri üzerindeki Alişar'dan gelmiş olduğu bildirilen iki çıngırak daha yayınlanmıştır[2]. Bunlardan ilki, sekizgen köşeli, gövdesinin orta kısmında tek sıra dikdörtgen şekilli pencerecikleri olan, iki sıra alt kısmında bir sıra da çıngırağın boyun kısmına yakın yerde kabartma birbirine paralel çizgiyle çevrilidir (Tablo 1. 2). Bu benzer çıngırağın en dikkat çekici özelliği üzerinde bir yazıt olmasıdır. Söz konusu yazıtta; *Ar-gi-iš-ti-i-ú-ri-iš-ḫi* ibaresi yer almakta olup, 'Urartu Kralı Argišti'nin cephaneliğinden' anlamına gelmektedir. Bahsedilen çıngırakla birlikte bir Boğa başı bulunup bunun da Urartu üretimi olması dikkat çekici olan bir diğer ögedir (Calmeyer 1969: 429f., fig. 5; Piotrovsky 1967: 82f., figs. 58-59). Çıngıraklardan ikincisi ise, herhangi bir yazıtı olmayan, sekizgen köşeli dikdörtgen pencereciklidir (Tablo 1. 3). Bu örnekteki pencerecikler gövdenin hepsinde değil de sadece iki tane olarak yapılmıştır. Form olarak bu çıngırak da Samos B474 ve bir diğer örnek olan Argišti çıngırağı ile benzerdir. Her ne kadar Alişar eserleri sistemli bir kazı verisi olmayıp, Alişar'da tesadüfi bir şekilde kamp kurulan bir alanda bulunmuş ve 1859 yılında Hermitage Müzesi'ne gönderilen eserler olsa da bunlardan bir tanesinin üzerinde Urartu Kralı Argišti'nin isminin yer almasıyla Urartu çıngırak repertuarı içinde önemli örneklerden bir tanesi olarak ele alınmalıdır.

Bu çıngırak tipi ile ilişkilendirebileceğimiz bir başka örnek Erivan'ın güneybatısında, Urartu kenti Karmir Blur'da ele geçmiş ve 1955 yılında yayımlanmıştır. Bu çıngırak sekizgen köşeli, gövdesinde bir sıra dikdörtgen biçimli pencerecikler yer almakta ve

[2] Calmeyer 1969: 429f., fig. 5; Piotrovsky 1967: 82f., figs. 58-59. Söz konusu çıngıraklar şu an Hermitage Museum'da korunmakta olup, 1859 yılında Erivan'dan bu noktaya vali tarafından gönderildiği bildirilmektedir. Bu eserler toplamda 9 adet olup Alishar'da tesadüfi bir şekilde kamp kurulan bir alanda bulunmuş bir eser topluluğu olarak nitelendirilmiştir.

bir sıra alt kısmında, iki sıra ise çıngırağın boyun kısmına yakın yerde yatay kabartma çizgilerle çevrelenmiştir (Tablo 1. 4) (Piotrovsky, 1955: 46, fig. 35, pls. 56, 58). Bu görünümüyle hemen hemen yukarıda bahsetmiş olduğumuz Alişar'ın yazıtlı çıngırağının bir eşi gibi görünmektedir. Dolayısıyla, yazıt detayı da göz önünde bulundurularak, Alişar, Karmir Blur ve Samos çıngırakları ile Urartu için yeni ve ayırt edici bir çıngırak tipinin varlığından bahsetmek olası gibi görünmektedir (Muscarella, 1978: 64).

1977 yılında Oktay Belli Urartu at koşum takımları üzerine bir çalışma yayımlamıştır. Söz konusu yayında konuyla ilişkilendirilebilecek üç ayrı çıngırak göze çarpmaktadır (Belli, 1977: 198-204, res. 8-10).

Bunlardan ilki, yazar tarafından, Patnos yöresindeki Urartu nekropollerinden halk tarafından yapılan kaçak kazılarla ele geçtiği bildirilmektedir (Belli, 1977: 198-199. res. 8, lev. VI, 23). Eser, tunçtan içi boş kazıma-çizi bezeme tekniğinde yapılmıştır (Tablo 1. 5). Çıngırağın gövde kısmı, döküm sırasındaki kalıbın formuna göre yukarıdan aşağıya doğru genişleyen sekiz eşit panoya ayrılmıştır. Bir başka deyişle, yukarıda ele aldığımız Alişar, Karmir Blur ve Samos çıngırakları formunda görüldüğü gibi bu çıngırak da sekizgen köşeli ve köşeleri dik kesilmiştir. Bu sekiz panonun her birinde birer dikdörtgenimsi penceresi bulunmaktadır. Yazarın beyanına göre, bu pencerecikler dökümden sonra üstten keski darbeleriyle vurularak, kesilerek açılmıştır (Belli, 1977: 199). Çıngırağın içinde keski darbelerinin bıraktığı izler ve boşlukların eşit olmayan doğrultu üzerinde yer almış olmaları da bunu doğrulamaktadır. Çıngırağın alt ve boyun kısmının üst kısmı yatay halka ile çevrelenmiştir. Boyun kısmına yakın yerde kazıma-çizgi tekniğiyle yapılmış olan bir hayvan başı bulunmaktadır. Tek boynuzlu ve uzun boyunlu olan bu hayvanın 'yabani koyun ya da keçi' olduğu sanılmaktadır. Benzer hayvan tasvirleri, Adana Bölge Müzesi'nde bulunan Urartu kemerleri üzerinde de görülmektedir (Taşyürek, 1975: fig. 5). Söz konusu çıngırak MÖ VIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

İkinci çıngırak, Dizgin Kale yakınındaki nekropollerde yapılan kaçak kazılar sonucunda ele geçirilmiştir (Belli, 1977: 201-202, res. 9). Tunçtan içi boş döküm ve kazıma-çizgi tekniğiyle yapılmıştır (Tablo 1. 6). Bu çıngırağın da gövde kısmı, döküm sırasındaki kalıbın formuna göre yukarıdan aşağıya doğru genişleyen sekiz eşit panoya ayrılmıştır. Köşeleri dik olarak kesilmiş ve keskin köşeler alt ağız kısmına kadar

devam etmektedir. Bu sekiz panonun her birinde birer dikdörtgenimsi pencerecik bulunmaktadır. Bu pencereciklerde diğer çıngıraktaki gibi dökümden sonra keski darbeleriyle açılmıştır. Alt, ağız kısmı ise yine döküm sırasındaki kalıbın formuna göre dışa taşkın bir çıkıntı ile çevrelenmiştir. Gövde kısmının üstünde, kazıma-çizgi tekniğiyle işlenmiş yabani bir boğa başı ve Urartu çivi yazıtı bulunmaktadır. Boğa başı ve yazıtın alt kısmı bir çizgi ile sınırlandırılmıştır. Yazıda, *me-nu-a-ú-ri-iš-ḫi* sözcüğü okunmaktadır. Bu sözcük bu çıngırağın Urartu Kralı Minua'nın envaterine ait olduğunu ifade etmektedir. Belli'ye göre, bu dikdörtgenimsi pencerecikler birer süs ögesi olmaktan çok çıngırağın daha iyi ses çıkarmasını sağladığı için yapılmıştır (Belli, 1977: 202).

Üçüncü çıngırak da diğerleri gibi tunçtan içi boş döküm ve kazıma-çizgi tekniğiyle yapılmıştır (Belli, 1977: 203, res. 10, lev. VII, 26). Minua çıngırağı gibi bu çıngırak da Dizgin Kale yakınlarından kaçak kazılar sonucunda ele geçmiştir (Tablo 1. 7). Bu çıngırağın da gövde kısmı, döküm sırasındaki kalıbın formuna göre yukarıdan aşağıya doğru genişleyen sekiz eşit panoya ayrılmıştır. Bu sekiz panonun her birinde birer dikdörtgenimsi pencerecik bulunmaktadır. Pencere şeklindeki dikdörtgenimsi boşlukların üzerinde ise, kazıma-çizgi tekniğiyle işlenmiş yabani boğa başı ve Urartu çivi yazıtı bulunmaktadır. Yazıtta, *ar-gi-iš-ti ú-ri-iš-ḫi* ibaresi yer almakta ve bu ibare de bu çıngırağın Urartu Kralı Argišti'nin envanterine ait olduğunu ifade etmektedir. Çıngırak bu formuyla daha önce bulunan ve üzerindeki yazıt ile MÖ VIII. yüzyıla ait Argišti I'e tarihlendirilen karakteristik diyebileceğimiz Urartu çıngırak formlarına benzemektedir. Bu nedenle, bu çıngırak Argišti I Dönemi'ne (MÖ 780-760) ait olmalıdır (Belli, 1977: 204).

Tüm bu örnekler Samos B474'ün Urartu olmayacağına dair şüpheyi neredeyse ortadan kaldırmaktadır. Bir başka deyişle bu örneklerle birlikte değerlendiğinde Samos B474 Urartu'ya ait gibi görünmektedir.

Konuyla ilişkilendirebileceğimiz örneklerden bir diğeri 1975'te Ashmolean Müzesi tarafından satın alınan bir çıngıraktır[3]. Tunçtan dökme tekniğinde yapılan bu çıngırak da form olarak sekizgen köşeli olup, gövdesinde yer alan sekiz alanda da birer

[3] Moorey 1975: 25, pl. XIV, 8.5 cm. Moorey'e göre bu çıngırak İran'ın batısından gelmiştir. Ancak bu beyan satan kişi tarafından iletildiği için hiçbir arkeolojik değeri yoktur.

dikdörtgenimsi pencereciğe sahiptir (Tablo 1. 8). Bu pencerecik dizisi çift sıra halindedir. Alt kısmı ve gövde kısmının ortasında birbirine paralel yatay kabartmayla çevrili olup pencerecikli kısım bu kabartmayla sınırlandırılmış alan arasında yer almaktadır. En üst kısmındaki tutamak çift halkalı bir platform üzerinde yer almaktadır. Çıngırağın üzerinde Van çıngırağında olduğu gibi Minua yazıtı vardır. Bu çıngırak ölçü olarak küçük farkların dışında form olarak neredeyse diğer çıngıraklarla, özellikle Samos B474 ile aynı özelliktedir.

Samos B474'ün Urartu olabileceğini kanıtlayan bir başka örnek 1974 yılında Nathaniel Spear tarafından Metropolitan Museum of Art'a bağışlanan bir çıngıraktır[4] (Tablo 1. 9). Benzer şekilde, tunçtan dökme tekniğinde yapılan bu çıngırak da form olarak sekizgen köşeli olup, gövdesinde yer alan sekiz alanda da birer dikdörtgenimsi pencereciğe sahiptir. Bu pencerecik dizisi çift sıra halindedir. Alt kısmı ve gövde kısmının ortasında birbirine paralel yatay kabartmayla çevrili olup pencerecikli kısım bu kabartmayla sınırlandırılmış alan arasında yer almaktadır. Alişar ve Van çıngırağında olduğu gibi bu çıngırak üzerinde de Urartu Kralı Argišti'nin adının yazılı olduğu bir yazıt bulunmaktadır. Bahsi geçen bu çıngırağın kesinlikle Metropolitan Müzesi çıngırağının birçok özelliğiyle benzer olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu bu iki çıngırak arasında yalnızca yazıt ve yazıtın ölçüleri farklıdır. Ancak her ikisi de Samos B474'ün kopyası gibi görünmektedir.

Bunlara ek olarak, Ebnöther Koleksiyonu'nda dikkat çekici ve Urartu olarak tanımlanmış bir çıngırak vardır (Seidl, 1991: 80, 94-95, no. 56) (Tablo 1. 10). Tunçtan döküm tekniğinde yapılmış ve oldukça iyi korunagelmiş bu çıngırak, konik formlu, gövde birbirine paralel yatay kabartmalarla 3 ayrı alana bölünerek pencerecikli kısım gövdenin orta kısmında yer almaktadır. 3 adet dikdörtgenimsi pencerecik mevcutken, 1 adet de at başı şeklinde bir pencereciğe sahiptir. Bu özelliğiyle oldukça dikkat çekicidir. Yapım tekniği ve form olarak Urartu olarak tanımlanmıştır.

2001 yılında Alpaslan Ceylan'ın Van Müzesi'nde bulunan Urartu tunç çıngırakları üzerine yaptığı çalışmada da konuya dahil edebileceğimizi düşündüğümüz bazı dikkat çekici çıngırak örnekleri vardır. Bunlardan ilki, tunçtan içi boş döküm tekniğinde

[4] Spear 1978: 111f., figs. 121, 122; yük. 8.7 cm.

yapılmış, gövdeyle beraber dökülen tutamak kısmı yuvarlak olan bir çıngıraktır[5]. Çıngırağın gövdesi yivlerle üçe ayrılmıştır (Tablo 1. 11). Çıngırağın alt ve orta kısmındaki alanlarda dikdörtgenimsi pencerecikler vardır. Alt kısımda oluşturulan pencerecikler üst kısımdaki pencereciklerin çaprazına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Çıngırağın alt, ağız kısmı da bir yivle tamamlanmıştır. MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Van Müzesi çıngıraklarından ikincisi de tunçtan içi boş döküm tekniğinde yapılmıştır[6]. Tutamak ve boyun kısmı kırılmıştır (Tablo 1. 12). Gövdenin üst kısmında bir yiv bulunmaktadır. Yivin hemen altında demir askı tutamağının perçinlediği delik ve perçinlenen askı tutamağının bir parçası oksitlenmiş olarak görünmektedir. Gövdenin orta kısmında bulunan yiv, gövdeyi iki kısma ayırmaktadır. Bu yivin alt kısmında yine dikdörtgenimsi pencerecikler bulunmakta ve bu özelliğiyle söz konusu pencerecikli Urartu çıngırak tipine benzerdir. Çıngırağın alt, ağız kısmı bir yivle tamamlandırılmıştır. MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Üçüncü çıngırak yine tunçtan içi boş döküm tekniği ile yapılan çıngırağın tutamak kısmı gövdenin bir parçasıdır[7]. Bu çıngırağın yüksekliği diğerlerine göre daha fazladır (Tablo 1. 13). Çıngırağın boyun kısmında bir yiv bulunmaktadır. Gövde kısmı düz ve sadedir. Alta doğru genişleyen gövde kısmında döküm sırasında boş bırakılan dikdörtgenimsi pencerecikler bulunmaktadır. Bu çıngırağın da alt, ağız kısmı bir yiv ile çerçevelenmektedir. MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Dördüncü çıngırak, tunçtan içi boş döküm tekniğinde yapılmış olup tutamağı gövdenin bir parçasıdır[8]. Gövde kısmı düz ve sadedir (Tablo 1. 14). Boyun kısmında bir yiv bulunmaktadır. Bu yiv boyun ile gövdeyi birbirinden ayırmaktadır. Gövdenin orta kısmında dikdörtgenimsi pencerecikler bulunmakta ve alt, ağız kısmını kalın bir yiv çevrelemektedir. MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Van Müzesi'nin yukarıda ele aldığımız dört örneği de her ne kadar gövde formu olarak birebir olmasa da iki sıra pencerecikli görünümüyle daha önce ele alınan Urartu olarak

[5] Ceylan 2001: 3, fig. 1, res. 1, yük. 7. 4 cm, ağız gen. 4 cm.
[6] Ceylan 2001: 5, fig. 3, res. 3, yük.: 6. 4 cm, ağız gen. 4 cm.
[7] Ceylan 2001: 6, fig. 4, res. 3, yük.: 10. 2 cm, ağız gen. 6. 2 cm.
[8] Ceylan 2001: 7, fig. 5, res. 5, yük.: 9 cm, ağız gen. 4. 8 cm.

düşündüğümüz dikdörtgenimsi pencerecikli diğer çıngıraklarla benzer görünümlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

Benzer şekilde, Kars Müzesi çıngıraklarından da iki tanesi konumuzla ilişkilendirilebilir. Bunlardan ilki, tunçtan içi boş döküm tekniğinde yapılmıştır[9]. Çıngırağın tutamak kısmı gövde ile birlikte dökülmüştür (Tablo 1. 15). Gövdenin üst kısmında demir tutamak için boş bırakılan bir delik bulunmaktadır. Gövdesinde herhangi bir yazıt veya bezeme bulunmamaktadır. Ağız kısmında ve boyna yakın yerde birbirine paralel olarak yapılmış iki adet yivle çevrelenmektedir. Bu yiv dizilerinin arasında kalan alanda kare pencerecikler bulunmaktadır. Kısmen oksitlenen çıngırak aşırı derecede deforme olmuştur. MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

İkinci çıngırak ise[10], tunçtan içi boş döküm tekniğinde yapılmış olup, tutamak kısmı gövde ile birlikte dökülmüştür (Tablo1. 16). Tutamak kısmı yuvarlak ve içi boş olarak yapılmıştır. Çıngırak, çizgi kazıma tekniği ile bezenmiştir. Üç bölüm halinde tasarlanmıştır. Üst kısım yani boyun kısmı kazıma tekniği ile yapılmış uzun ve dikdörtgen biçimli damla motifleri ile süslenmiştir. Gövdesi aşırı oksitlenmiş ve tahrip olmasından dolayı köşegenli kenarı olup olmadığı ayırt edilememekte fakat gövdenin üst kısmında 6 adet kare pencerecik bulunmaktadır. Gövdenin alt kısmına doğru bir yivle geçilmekte ve bu alanda da kare pencerecikler bulunmaktadır. Alt, ağız kısmı ise bir yivle tamamlanmıştır. Herhangi bir yazıtı olmayan çıngırak MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Urartu Coğrafyası'nda dikdörtgenimsi pencerecikli çıngırak tipinin varlığı net bir şekilde gözlenirken, tanımlanabilen özellikleri göz önüne alınarak, tekrar batıya döndüğümüzde Samos B474 örneğinin yanı sıra bu tipte bir örnek bu kez Yunanistan-Thessalia'daki Pharae kentinden ele geçen küçük bir çıngırak olarak karşımıza çıkar[11]. Bu çıngırak form olarak yedigen köşeli olup, yedi panoya ayrılmış her alanda birer dikdörtgenimsi pencerecik bulunmaktadır (Tablo 1. 17). Alt, ağız kenarı kalın bir yiv ile çevrelenmektedir. Çıngırağın üst kısmında düşük bir platform üzerinde sağlam bir tutamağı bulunmakta olup süspansiyon çubuklarının uçları deliklerinden çıkıntı yapmıştır. Bu görünümüyle Urartu olarak tanımladığımız sekizgen köşeli,

[9] Bingöl 2016: 262, res. 2, yük.: 10 cm, ağız gen. 6.2 cm.
[10] Bingöl 2016: 263, res. 3, yük.: 9 cm, ağız gen. 5.9 cm.
[11] Spear 1978: 111f., figs. 121, 122; yük. 8,7 cm.

dikdörtgenimsi pencerecikli çıngırak tipine bir hayli benzemektedir. Muscarella'ya göre; Pharae çıngırağı ithal olması yerine Urartu'nun bir kopyasıdır (Muscarella, 1978: 65). Bu cümlesiyle yerel imitasyon olabileceği fikrine dikkat çekmektedir. Eğer bu düşünce kabul edilirse; Grek coğrafyasında Urartu'ya ait bir materyalin taklit edilmiş olması aradaki iletişimin küçük de olsa bir göstergesi olmalıdır. Çünkü teknik olarak bilinmeyen bir coğrafyaya ait olan bir materyalin üretiminin hiç görülmeden yapılmış olması mümkün değildir. Ancak, bu anlamda tekrar Samos B474 örneğine döndüğümüzde J. Bouzek'in Thessalia ve Samos arasındaki derin temaslar olduğundan bahsettiğini görmekteyiz (Bouzek, 1974: 305, 317f., 335, figs. 3-6). Bouzek'in bu beyanıyla, Pharae çıngırağının Samos'la olan bağlantılar sonucunda yapıldığı düşüncesi daha kabul edilebilir gibi görünmektedir. Pharae çıngırağının Urartu prototipinden adapte edilmesi fikri üzerine Muscarella; Urartu'ya ait bir ögenin Yunan kültürü içerisine, adaptasyon yoluyla girmiş olması, Urartu Sanatının Yunan Sanatını ve zanaatkarlarını etkilemiş olduğu anlamına gelmez yorumunu yapmıştır (Muscarella, 1978: 66). Bu çıngırağın tekil bir örnek olması bizi de bu düşünceye yaklaştırmaktadır. Dolayısıyla, Amandry'nin 'Yunan topraklarında bulunmuş olan Van Bölgesi kaynaklı bazı materyallerin ne ilk oryantalize Yunan Sanatına ne de VIII. yy. Yunan Sanatı'na etkisi olmamıştır' (Amandry, 1978: 5f) ifadesi çıngıraklar özelinde doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir.

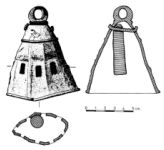
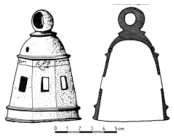
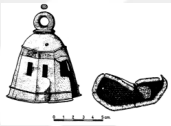
Yukarıdaki tüm örneklerin özellikleri incelendiğinde, çıngırakların üzerinde bulunan yazıtların varlığı ile köşeli ve pencerecikli çıngırak tipinin tamamen Urartu'ya ait bir tip gibi görünmektedir (Harita 1). Samos B474 ve Pharae çıngıraklarının Urartu'nun köşeli çıngırak tipinin bir eşi olduğunu söylemek oldukça mümkündür. Ancak Urartu coğrafyasından mı taşındığı yoksa yerel ustalar tarafından Samos'da veya Pharae'da mı yapıldığı konusuna bir netlik kazandıramamaktayız. Yalnızca iki adet çıngırağın ticari teması kanıtlanmamış, birbirinden bu kadar uzak iki coğrafyada bulunmuş olması büyük çıkarımların önüne geçmelidir. Diğer bir deyişle, tekil örnekler olması belki de bizlerin biraz daha dar düşünmesini gerektirmektedir. Dar düşünmekten kasıt, boyut olarak düşünüldüğünde çıngırak oldukça küçük bir materyaldir, kişinin üzerinde bile bir bölgeden bir bölgeye geçişi oldukça kolaylıkla sağlanabilecek bir malzeme olduğu düşünülürse tek bir çıngırağın Urartu coğrafyasından bir hayli uzakta olan Samos'ta ve Pharae'da görülmesi çok da şaşırtıcı değil gibidir. Bu düşüncenin oluşma

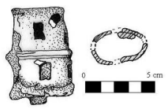
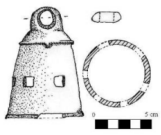
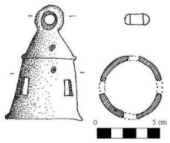
sebebinin Samos'ta ve Pharae'da yalnızca iki adet çıngırak örneğinin ele geçmesinden kaynaklanmakta olduğunun altını çizmekte fayda görüyoruz. İleride yapılacak olan yeni arkeolojik çalışmalar ve yeni buluntular mutlak surette bu görünümü değiştirecektir. Ancak Urartu ile batısındaki Samos ve Pharae gibi oldukça uzak bir mesafe arasındaki ticari eylemlerin varlığını kanıtlama amacıyla kullanmış olan bu tekil örneklerin, bu önermeyi desteklemek için oldukça yetersiz olduğunu belirtmek isteriz. Dolayısıyla mevcut örnekler çerçevesinde Urartu'nun çıngıraklar konusunda batıdan herhangi bir etkileşim almadığı, batıda ele geçmiş olan az sayıda örneğin de iki bölge arasındaki etkileşimi net bir şekilde ortaya koyabilecek örnekler olmadığının altını çizmek faydalı olacaktır.

Batı bölgelerin aksine, Urartu'nun çıngıraklar konusunda etkileşimi üzerine Assur'un (Engel, 1870: 65, fig. 20) ve Kafkasya'nın çıngıraklarına (Castelluccia & Dan, 2014: 100) olan yakınlığı dikkate değer olup, Urartu'daki çıngırakların bu bölgelerden etkileşim almış olması daha olası gibi görünmektedir.

Tablo 1. Çıngıraklar

TABLO NO:	BULUNTU YERİ	RESİM	ÇİZİM	DÖNEM		
				VIII	VII	IV
1	Samos			*		
2	Alişar (Verahram)			*		
3	Alişar (Verahram)					
4	Karmir Blur					

5	Patnos			*		
6	Dizgin Kale			*		
7	Dizgin Kale			*		
8	Ashmolean Museum					
9	Metropolitan Museum					
10	Ebnöther Koleksiyonu			*		

11	Van Müzesi			*		
12	Van Müzesi			*		
13	Van Müzesi			*		
14	Van Müzesi			*		
15	Kars Müzesi			*		
16	Kars Müzesi			*		

17	Pharae					

1.2. Tunç Kazanlar ve Eklentileri

Gündelik hayatta, yemek pişirme, un, yağ veya tahılların korunması gibi ihtiyaçları karşılayan, dinsel ritüellerde kullanım alanı bulan ve adak eşyası olarak[12] sunulduğu da düşünülen kazanlarla ilgili bilgilere; arkeolojik kazılarda ele geçen buluntulardan, yazılı kaynaklardan ve görsel sanatlardan ulaşmaktayız. Kazanlar genel olarak basit bir forma, hacmine göre değişen ağız, gövde ve yüksekliğe sahip olmalarına rağmen üzerinde bulunan eklentilerle zenginleştirilmiş bir tipolojiye sahiptir. Bu eklentilerdeki stilistik farklılıklar ait oldukları coğrafyaların sanatsal eğilimlerine ve kültürel arka planlarına dair izler taşıdıkları için önemli buluntu topluluklarıdır.

Bugünkü bilgilerimize göre, kazanlarla ilgili ilk veriye, Anadolu'da Kaneş Karum'un II. katında bulunan bir mühür baskısı üzerindeki üç ayaklı bir kaide üzerinde duran kazan betimlemesinde rastlamaktayız (Özgüç, 1965: 13, lev. XXVIII: 84). Bununla birlikte, Avrasya steplerinin Erken Demir Çağ dönemine tarihlendirilen kurganlarında da metal kazanlar ele geçmiştir. Bu kazanların ağız kenarları üzerinde, genellikle, kulplar ve hayvan biçimli protomlar vardır. Bunlardan bir kısmının alt bölümü yuvarlaklaştırılmış, bir kısmı ise yüksek kaide şeklindedir (Dvornichenko, 1995: 111, çiz. 16: c, 129, çiz. 30: a-b). Ayrıca Kuzey Suriye'de Tell Rifa'at yerleşmesinde de bir kazan ele geçmiş olup bu örnekte de kazanın ağız kenarında boğa eklentisi mevcuttur (Van Loon, 1966: 107; Çilingiroğlu, 1984: 70)[13].

Kazanların ağız kenarında yer alan eklenti grupları çoğunlukla boğa eklentisi, siren ve aslan başı gibi çeşitli gruplardan oluşmaktadır. Bu eklentiler bölgelere göre değişkenlik gösterip, zaman zaman üretildiği toplumun stilistik özelliklerini yansıtan işçiliklere sahip olmasından dolayı ait olduğu toplumu tanımlamaya katkı yapacak ögelerden biridir.

Kazanlarla ilgili verilere ulaşmak için yazılı kaynaklara bakıldığında; Assur Kralı II. Sargon'un (MÖ 721-705) 8. seferinin son aşamasında, Mušašir'deki Haldi

[12] Olympia, Delphi, Samos'daki Yunan tapınaklarında kazanların adak eşyası olarak kullanılmış olabilecekleri düşünülmektedir. Detaylar için bkz.: Jantzen 1955; Hermann 1966a-b. Kazanların kullanımlarının bölgesel olarak değişim gösterdiği, örneğin; Frig, Etrüsk ve Kıbrıs'ta ele geçmiş buluntuların gömü ziyafeti ekipmanları arasında lüks eşya tanımları olduğu, Assur ve Yakındoğu toplumlarında ise niyete, amaca özel kullanıldığı görüşleri de mevcuttur. Bkz.: Dezső, Niederreiter & Bodnár 2021: 23.

[13] Bahsi geçen boğa başı şeklindeki eklenti; kafa şekli, kuyruk yapısı ve kafanın kazana dönük olması ile Frig ve Urartu grubundan oldukça farklıdır. Detaylı bilgi için bkz.: Muscarella 2013c: 739.

Tapınağı'ndan elde ettiği ganimetlerin listesinde, *'…607 büyük ve küçük kazan (kiuri)…'* ibaresiyle kazanlardan bahsettiğini görmekteyiz (LAR II: 173; Threau-Dangin, 1912: satır, 395-2). Ayrıca, *'…tunç kapakları ile birlikte 50 ölçek su alabilen üç adet büyük tunç kazan…'* ve *'…Urartu kralına ait olan, Haldi'nin önünde kurban sunmak için kullanılan ve içi kurban törenine ait şarap ile dolu olan seksen litre kapasiteli büyük kapaklı tunç 1 kazan…'* ibaresi de aynı liste içerisinde yer almaktadır. Yine aynı yazıtta, seksen litre ölçeğindeki tunç bir kazanın içinde, tanrı Haldi'ye adanan kutsal şarabın olduğundan söz edilir (LAR II: 173). Assur yazılı belgelerinin yanı sıra Urartu yazılı belgeleri de kazanlardan söz etmektedir. Urartu Kralı II. Sarduri, Kummuh Ülkesi Kralı Kuštašpili'nin ayaklarına kapandığını ve kendisine altın, gümüş, giysinin yanı sıra 2.000 tunç kalkan ve 1535 tunç kazan/kap sunduğunu bildirmektedir[14]. İlgili yazıt şu şekildedir;

> *'…Sarduri der ki; Kuštašpili, Kummuh Kralı korkunçtu(?), hiçbir (başka) kral (hiç) oraya gitmemişti. Argišti'nin oğlu Sarduri şöyle der: Tanrı Haldi'ye, Hava Tanrısı'na, Güneş Tanrısı'na (ve tüm) Bia Toprakları'nın tanrılarına dua ettim. Efendinin büyüklüğü sayesinde bütün topraklarda dilediğim şey, tanrılar beni dinlediler, yolumu döşediler, Kummuh Ülkesi'ne doğru yola koyuldum; Uita şehri, kraliyet şehri tahkim edildi, Ḫalpa şehrini fethettim, savaşta kraliyet şehri, göl(?). Kraliyet şehri Parala şehrini, Kuşattım(?), (Parala Şehri) önüme geldi, önümde secde etti, onu ayağa kaldırdım, haraç olarak bana: 40 mina saf altın, 800 gümüş madeni, 3000 giysi, 2000 tunç kalkan, 1535 tunç kazan/kap (?) verdi…'***.***
> CTU: A 9-3; UKN I: 155 E.

Bu belgeler, kazanların kullanımlarına dair bilgi aktarmasının yanı sıra ganimet edinimi vasıtasıyla bölgeler arası materyal geçişlerini açıkça ortaya koymaları açısından oldukça önemlidir. Bölgeler arası etkileşim gibi bir konu incelenirken bu etken de değerlendirme açısından gözden kaçırılmaması gereken önemli noktalardan biridir. Bu veriden hareketle zaman zaman aslında ganimet edinimi vasıtasıyla coğrafyalar arası geçişi sağlanmış olan bir eserin üzerinde stil kritikleri yapılarak bulundukları coğrafyada taklit edilmiş eserler sınıflandırılmasına tabii tutulabilir. Veya yazılı belge yoksunluğunda, bu tarz bir eserin o bölgeye ulaşım şekli ticaret vs.

[14] CTU: A 9-3; UKN I: 155E; Çilingiroğlu 1984: 65. dipnot 254; Sargon'un sözünü ettiği *'kiuri'* ile Sarduri'nin bahsettiği *'Kiri'* kelimesinin kazan için kullanılan aynı sözcük olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla yazıtta daha sonra Salvini tarafından daha genel bir ifade ile 'kap' şeklinde çevrilen bu ibare kazanları ifade ediyor olmalıdır.

gibi çok daha komplike bir şekilde yorumlanabilir. Dolayısıyla bu dinamiğin varlığı göz ardı edilmemeli ve dikkatli yaklaşılması gerektiği kanısındayız.

Yazıtların yanı sıra görsel sanatlarda da kazanların varlığına ilişkin sahneler vardır. Bunlardan bazıları, Urartu Dönemi'ne ait tunç eserlerden özellikle metal kemerler üzerindeki libasyon sahnelerinde, üçayak üzerinde duran boğa başı eklentili kazan betimlemeleridir (Anlağan, 1998: çiz. 2-3). Son dönem bulgularından olan Ayanis'teki orta boy bir çömleğe ait olabileceği düşünülen ç.ç. parçası üzerindeki kazan betimlemesi de oldukça dikkat çekicidir. Ne tür bir kaba ait olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte bu çanak parçası üzerinde, bir el terazisi, dikdörtgen kaide üzerinde dik bir stel, kulplu bir kazan ve altı yuvarlak sembol betimlenmiştir. Kazanın üzerinde görülen dalgalı çizgiler muhtemelen kaynama esnasında kazanın içinden buharlaşan sıvıyı tasvir etmektedir. Parça kırık ve sahnenin bütünü görülememesine rağmen kazanla birlikte aynı sahnede yer alan terazi ve altı yuvarlak sembolün kazanın içinde pişirilen özel bir tarife ait ölçek olabileceği düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 2018: 246, fig. 1a-b).

Khorsabad Kabartması'nda Haldi Tapınağı'nın önünde üç ayak üzerinde duran iki kazan tasvir edilmiştir (Van Loon, 1966: 44, çiz. 5-b). Kemerler üzerindeki kazanlar, açık havada düzenlenen törenlerin bir bölümünde yer almaktadır. Khorsabad Kabartması'nda görülen kazanlar da tapınak önünde betimlenmiştir. Her iki örnek de kazanların dinsel ritüellerde de kullanıldığını açıkça göstermektedir (Çavuşoğlu & Bilcan, 2013: 106). Bunlara ek olarak, Assur görsel sanatlarında da kazanları görmekteyiz. III. Tukulti-apil-Ešarra (MÖ 745-727) dönemine ait bir kabartmada, dağlık bir arazide kurulmuş kampta, üçayak üzerinde bir kazan görülmektedir. Bu kazan olasılıkla yiyecek pişirmeyle ilgili olmalıdır (Barnett & Falkner, 1962: Lev. LX). Sin-ahhe-riba (MÖ 704-681) dönemi kabartmalarında Lamaşu'nun taşınma sahnesinde, iki tekerlekli bir taşıt üzerinde büyük boyutlu kazan betimlenmiştir (Olmstead, 1923: Lev. 129, 323). Bu sahnede betimlenen kazan da Lamaşu'nun taşındığı kızağın yağlanması için gerekli olan yağın taşınması-korunması amaçlı gibi görünmektedir. Frig Krallığı merkezi olan Gordion MM Tümülüsü'nde de boğa başı ve siren eklentili tunç kazanlar bulunmuştur (Muscarella, 1968: çiz. 8.3). Bu verilerin sonucunda, Yakındoğu'da kazanların hem dinsel hem de sosyal hayatta kullanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kazılar ve kaçak kazılarda ele geçirilen birçok kazan, Urartu sosyal yaşamında ve sanatında bu materyalin oldukça önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, yalnızca Urartu'nun kendi coğrafyasında bulunan eserler olmayıp bazı yerleşimlerden ele geçen ve bazı müzelerin satın alma yoluyla edindikleri kazanlar da Urartu'ya atfedilmektedir. Bahsi geçen bu eserlerin bölgeler arası geçişleri çoğunlukla ticaret kavramıyla ilişkilendirilen örneklerden oluşmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Urartu'nun kendi coğrafyası dışındaki örnekler tartışma konumuzu aydınlatma açısından oldukça önem taşımaktadır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, I. binde metal kazanların Anadolu, Yakın Doğu ve Akdeniz'de kendisine hem sosyal hem de dini anlamlar yüklenerek geniş kullanım alanı bulması dikkat çekici olup, akla bu görünümün batı bölgelerdeki karşılığının ne olduğu, bir diğer deyişle metal eser konusunda bu kadar usta olan Urartu'nun metal kazan üretiminde ve bahsi geçen batı bölgelere taşınımında ne derece etkili olabildiği sorusunu akla getirmektedir. Bu soru beraberinde eğer Urartu Coğrafyası'nda kazan üretimi olmaması durumunda batıdan doğuya doğru veya tam tersi yönde, diplomatik hediye, ganimet veya ticaret gibi dinamiklerle mi coğrafyalar arası taşınıp taşınmadığı gibi soruları düşündürmektedir. Bu sorular genel olarak, 19. yy.da özellikle İtalya ve Yunan yerleşimlerinden ele geçen kazan eklentilerinin kökenleri sorunsalından doğmuş, bu konu üzerine çalışan akademisyenlerce tartışılmaya başlanmış ve nihayetinde de bir kısım bilim insanı tarafından da Frigya veya Urartu'ya atfedilmiştir. Bu tartışmaların kökeninde aslında Batıda oluştuğu düşünülen oryantalizasyon fenomeninin kanıtlarını üretme çabasının da ağır basmasından ileri geldiği düşünülebilir. Nitekim söz konusu malzeme grubu sıklıkla bu tartışmaların merkezinde yer alarak en önemli buluntu gruplarından birisini oluşturmuştur. Eklentilerden özellikle siren eklentileri konusunda hemen hemen bütün bilim insanları bunların Urartu Sanatı'na ait olduklarını, bölgeden Batı Anadolu'ya ihraç edildiğini ve belki bir bölümünün de Yunan Coğrafyası'nda yerel imitasyon olarak yapıldığı görüşünü dile getirmiş (Muscarella, 1978: 62.; Muscarella, 1962: 317 v.d.; Herrmann, 1966b: 85 vd.; Amandry, 1978: 5f.; Karageorghis, 1973; Hanfmann, 1957; 241-246). Bununla birlikte çok az sayıda bilim insanı da bunların Frig ve Assur olduğunu söylemiştir. Ancak 1960'larda söz konusu eserlerin Urartu'ya ait olması görüşüne, konu üzerine farklı bakış açılarına sahip akademisyenler tarafından şiddetli bir karşı

çıkış gelmiştir. Çoğunluğunun savunduğu görüş, bahsi geçen eserlerin Urartu Coğrafyası'nda üretilmediği, kökenlerinin daha çok K. Suriye'ye atfedilmesi veya bulundukları coğrafyanın yerel üretimi olabileceği şeklindedir.

Kökenin yanı sıra bu materyal grubunun özellikle boğa, aslan ve siren gibi çeşitli eklentiye sahip olanlarının ticaret gibi bir dinamikle geçişinin olduğu da tartışmalı olan bir diğer konudur.

Köken sorunu çözümünde Urartu ile batı komşularından ele geçen örnekleri stilistik anlamda incelemek ve var olan benzerliklerin altını çizmek oldukça önemlidir. Bu çözümlemeler aynı zamanda bu malzeme grubunun ticari bir potansiyel taşıyıp taşımadığına ilişkin bilgiler de sunacaktır. Bununla birlikte bugüne kadar ele geçmiş ve birçok bilim insanı tarafından çeşitli tipolojik düzenlemelerle çalışılmış olan eklentili kazan veya başlı başına eklenti gruplarının sayısal olarak ne kadarının gerçekten sistemli bir kazı verisinden elde edildiği sorusunun en çok dikkat edilmesi gereken konu olduğunu düşünmekteyiz. Bilindiği üzere bu eser gruplarının içinde çok sayıda müze eserleri de yer almakta ve ilgili eserlerin birçoğu satın alma veya müzelere bağışlardan oluşmaktadır. Diğer bir deyişle, menşei belirsiz eserleri de içermektedir. Dolayısıyla bu eserlerin üzerine yorumlar yaparken bölgelerle ilişkilendirmelerde daha dikkatli olunması gereken buluntular topluluğu olduğunu düşünmek daha faydalı olacaktır. Bu bağlamda aşağıda başlıklar altında ele alınmış olan eklenti grupları yalnızca teknik ve stil kritikleriyle birlikte ele alınmayacak bulundukları konumlar da göz önünde bulundurulacaktır.

1.2.1. Boğa Başlı Eklentiler

Kazan eklentilerinden ilki boğa başı şeklinde olanlardır. Bu eklenti grubu yalnızca Urartu olarak tanımlanmamış, başlı başına Frig üretimi olarak tanımlanmış örnekleri de içermektedir[15]. Urartu grubunun karakteristik özelliklerine bakıldığında, boğa başı şeklindeki eklentiler; tek parça döküm tekniğinde, 'T' biçimli plakalara aplike edilmiş, kazanlardan dışa dönük şekilde perçinlerle tutturuldukları görülmektedir. Bununla birlikte, boğa başlarının boynuzları yukarı kıvrıktır. Boğanın alt çenesi genel olarak keskin hatlarla verilmiştir (Çavuşoğlu & Gökçe, 2013: 106). Genel özellikleri tutarlılık

[15] Muscarella 2013c: 738-739. İlgili eserler, Gordion MM Tümülüsü ve TB 1, Niğde (4 adet), Likya Bölgesinde Elmalı-Bayındır yerleşiminde saptanmıştır.

gösterse de farklı dönemlerde üretilen boğa başlarında kimi değişimler de söz konusudur. Örneğin Altıntepe boğa başlarında yaka üzerindeki sarmallar çizi tekniği yerine oyma tekniğinde yapılmış, kaş ve burun kırışıklıklarında plastik bir görünümün ağırlık kazandığı görülmektedir (Çilingiroğlu, 1984: 67).

Urartu yerleşimlerinden ele geçen örneklere bakıldığında; ilk olarak, Urartu yerleşimlerinden Erzincan/Altıntepe'de Mezar II'de bulunan[16] ve bugün Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen, 51 cm yüksekliğinde 72 cm çapında ve 300 litre kapasiteli üçayak üzerinde duran boğa başı eklentilere sahip kazan oldukça dikkat çekicidir (Tablo 2. 1) (Barnett & Gökce, 1953: 121, pl. XIII-XIV, XIX.1; Akurgal, 1961: abb. 30-32; Özgüç, 1961: 263; Piotrovsky, 1967: res. 26. 1; Çavuşoğlu & Bilcan, 2013: çiz. 1: A). Kazanın formu, basık küresel gövdeli, hafif dışa çekik, kalınlaştırılmış ve yatık ağız kenarlı, yuvarlak diplidir. Bu kazan tunçtan tek parça döküm tekniğiyle yapılmıştır. Boğa başı şeklinde 4 adet eklentisi olup bu eklentiler bir anlamda kulp-tutamak görevi görmektedir. Boğaların boynuzları yukarı doğru kıvrıktır. Kulpların her biri kazanın ağız kenarındaki 'T' şeklindeki plakalar üzerine perçinle tutturulmuştur. Kazanın ağız kenarı üzerinde her bir 'T' plakasının her iki tarafında bir çift perçin kalıntısı var olması bu görüşü desteklemektedir. Bu perçin kalıntıları aslında eklentilerin daha büyük plakalara uyacak şekilde tasarlandığını gösterir. Barnett, söz konusu kazandaki boğa başı eklentilerini H. Rassam tarafından Toprakkale'de bulunmuş olan boğa başı şeklindeki çift kulba benzetmekte ve olasılıkla bunların da benzer bir kazanda kullanıldığını düşünmektedir (Barnett, 1950; pl. XVI; 1953: 121).

Bu bağlamda Toprakkale örneğine bakıldığında, tunçtan iki adet boğa başı şeklinde olan bu figürler, 'T' şeklindeki plakalar üzerine perçinle tutturulmuştur (Tablo 2. 2-3). Barnett'e göre, bu eklentilerin de 'T' şeklindeki plakalar üzerine monte edilmesi klasik Urartu tipli tutamak özelliğidir (Barnett, 1950: 19). Boğa eklentisinin boynuzları Altıntepe örneğindeki gibi yukarı kıvrıktır. Bu eklenti birçok açıdan Toprakkale örneğiyle birebir benzerlik göstermektedir. Her iki örnekte de boğa eklentileri kazandan dışarı bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Bununla birlikte Amandry Toprakkale ve Altıntepe'den gelen boğa başı eklentilerinin, Akdeniz dünyasında

[16] Özgüç 1961: 263. İlgili eserin üç ayak üzerinde mezarın batı yarısında bulunduğu bildirilmektedir.

görülen diğer boğa başı eklentilerinden belirgin bir şekilde farklı bir grup oluşturduğunu düşünmektedir (Amandry, 1956: 239). Diğer bir deyişle, Toprakkale ve Altıntepe boğa eklentileri başlı başına bir grup olmalıdır.

Bu tipte bir boğa başı eklentisi İran'ın Kuzeybatısı'nda Verahram Bölgesi'nde yer alan Alişar'da ele geçmiştir (Tablo 2. 4) (Piotrovsky, 1967: 37, fig. 1; Muscarella, 1968: 7; Piotrovsky, 1969: figs. 103-105). Söz konusu bu eklenti 'T' şekilli plaka üzerine monte edilen, boynuzları yukarı kıvrık ve kazandan dışarı bakacak şekilde tasarlanmış bir eklentidir. Bu görünümüyle yukarıdaki gibi bir kazana aplike edilen Urartu tipli bir boğa eklentisi olarak tanımlanmıştır.

Bir başka kazan örneği Karmir Blur'dadır. Bu kazanın, çapı 1.68 m, kapasitesi 700 litre ve iki tutamağa sahip olduğu bildirilmiştir. Sadece eklenti yerleri görülebilen bu kazanın hangi tipte bir eklentiye sahip olduğu bilinmemektedir. Van Loon'a göre 'kazan' olarak tanımlansa bile yemek pişirme amaçlı kullanılmamış ve daha özel bir amaca yönelik olarak kullanıldığı düşünülmüştür (Tablo 2. 5) (Piotrovsky, 1952: lev. 17; Van Loon, 1966: 103;). Yukarıda da değinildiği üzere kazanlar hem günlük kullanım hem de dini amaçlı kullanımlara hizmet ettiği için bu yorum oldukça geçerlidir. Bununla birlikte, Ayanis kazılarında da kazanlara dair bazı bulgular mevcuttur. Biri payeli salonda diğeri depo odalarında olmak üzere iki adet tunç kazan ele geçmiştir. Depo odasında ele geçen kazanın 1.10 x 0.85 ölçülerinde olup, ağız kenarı demir çubuklarla güçlendirilmiş olması dikkat çekicidir. "Payeli salonda" ele geçen tunç kazanın hemen yanında kireçtaşı libasyon sunağı ile kanallar ortaya çıkarılmıştır. Bu detay, kazanın kullanımıyla alakalı olarak dini amaçlı olarak kullanıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Buradaki tapınak alanının güneybatı köşesinde yer alan bir kazan çift kulplu ve karbonlaşmış ak darı ile doludur. Kazanın hemen arkasında bulunan bir küp de ak darı ile doludur. Tapınak alanının içinde ak darının pişirilmesi veya öğütülmesine dair bir iz bulunamamış olması, kazanın içindeki ak darının dini ritüeller için burada depolanmış olduğunu düşündürmüştür (Çilingiroğlu & Sağlamtimur, 1996: 368; Çilingiroğlu, 1997: 124; Çilingiroğlu, 2001b: 71, fig. 7; Çilingiroğlu, 2004b: 258, res. 3).

Bunlara ek olarak, Kayalıdere'de de üst kalede bir tunç kazan parçası bulunmuştur (Burney, 1966: 93, lev. VIII: c). Söz konusu parça, bir ağız kenarı parçası olup üzerinde birbirine paralel iki adet delik olması ile olasılıkla bir eklenti veya kulba sahip

olduğu ama ne yazık ki bu eklentilerin günümüze ulaşmadığını göstermektedir (Tablo 2. 6). Bu buluntunun sadece parça halinde olması stil veya detayları görme şansını sunmasa da bölgenin kap repertuarı arasına kazan olarak tanımlanabilecek bir parçanın daha girmesi açısından önemlidir.

Kazanlardan bağımsız olarak, Karmir-Blur'da bir adet boğa başı eklentisi ele geçmiştir (Tablo 2. 7) (Barnett & Watson, 1952: fig. 8)[17]. Bahsi geçen eklenti, küresel bir kabın deforme olmuş parçası ve bu parçada kalınlaştırılmış dışa çekik ağız kenarının sadece bir kısmı ile bu ağız kenarının hemen altında gövdeye çivilenmiş 'T' biçimli kanat-kuyruk plakası üzerindeki boğa başı eklentisi korunmuş şekildedir. Bu eklenti de 'T' biçimli plaka üzerinde yer alması ve boynuzlarının yukarı doğru kıvrık olması ile tipik Urartu boğa başlı eklentilere benzemektedir. Bununla birlikte, yüz işleme detayları da tipik Urartu boğa başlarına benzer. Eklentinin kafasının arka kısmında dikey bir halka yer almaktadır (Dezső, Niederreiter & Bodnár 2021: 26, kat. no. 4).

Urartu'nun batısına bakıldığında, Frigya'da Gordion'dan bazı boğa başı eklentili kazan ve kazanlar üzerinde kullanıldığı düşünülen boğa başı şeklinde eklentiler ele geçmiştir (Young, 1958: fig. 17; Muscarella, 1968: 10, fig. 8-3). Bunlardan birisi olan, MM Tümülüsü'nden ele geçen karşılıklı çift eklentili bir kazan oldukça dikkat çekicidir. Eklentiler bu örnekte de 'T' şeklindeki plakalar üzerine perçinle tutturulmuş ve boğalar Urartu'daki gibi dışarı bakacak şekilde konumlandırılmıştır (Tablo 2. 8). Boğaların yüz detayları da Urartu coğrafyasında bulunmuş olanlarla benzerlik göstermektedir. Fakat eklentinin üst kısmında yer alan halka biçimli tutamak Urartu örneklerinde görülmeyen bir özelliktir. Bununla birlikte, boğaların kahkülleri Urartu'daki gibi kare biçimli değil daha çok üçgen biçimlidir. Young'a göre söz konusu bu eklentiler Gordion'daki yerel tunç işleme endüstrisinin bir parçası olabilme ihtimalini taşımaktadır (Young, 1958: pl. 25, fig. 15, pl. 26, fig. 18).

Kazıların yanı sıra satın alma yoluyla da bazı müzelerde sergilenen ve Urartu'ya atfedilen bazı kazanlar vardır. Bunlardan ilki, Karlsruhe Müzesi'nde sergilenen 48 cm yüksekliğinde 60 cm çapında, üç boğa başı eklentisi bulunan ve üçayak üzerinde duran bir kazandır (Tablo 2. 9) (Merhav, 1991b: 236, 30a; Seidl, 2004: taf. 38d-h). Bu

[17] Muscarella 2013c: 740. Bahsi geçen Karmir Blur eklentisi ile ilgili olarak, Muscarella üslup farkından bahsetmekte ve bu eklentiyi ithal olarak değerlendirmektedir.

kazandaki boğa eklentileri stil açısından Toprakkale ve Altıntepe örneklerine oldukça benzemektedir. Bu kazanın boğa eklentileri de kazandan dışarı bakacak şekilde kazana aplike edilmiştir. Bu kazanda 3 eklenti bilinçli bir şekilde tasarlanmış ve dördüncü bir eklentiye yer olmadığı bildirilmektedir (Muscarella, 2013c: 741). Üç boğa başı yerleştirilmiş kaplar Urartu'da mevcut olup, Karmir Blur'da MÖ VII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ve yerel üretim olarak tanımlanmış üç boğa başı protomuna sahip bir kap buna örnek olarak gösterilebilir (Piotrovsky, 1967: Lev. 26). Bu bağlantıya rağmen Karlsruhe Kazanı sistematik bir kazıdan gelen eser olmadığı için net bir şekilde Urartu tanımlaması yapmak doğru olmayacaktır.

Bununla birlikte, VII. yüzyıla tarihlenen, Gordion'dan geldiği bildirilen ve şu an Philadelphia Müzesi'nde korunmakta olan bir adet boğa başı eklentisi de yukarıda verilen örneklere benzemekte olup ancak ne yazık ki günümüze çok iyi korunarak gelmediği için detayları pek anlaşılamamaktadır. Fakat yine de 'T' şeklindeki plaka üzerine perçinle tutturulmuş olup boynuzları yukarı ve kazandan dışarı bakacak şekildeki tasarımıyla neredeyse Urartu örnekleriyle bağdaştığını söylemek mümkündür (Tablo 2. 10) (Muscarella, 1962: Fig. 10).

Bir başka örnek, Kopenhag Ulusal Müzesi'nde korunmakta olan ve İtalya'da Cumae'den geldiği bildirilen bir boğa başı eklentili tunç kazandır. Literatürde önemli bir yer tutan bu kazan Urartu olarak tanımlanmış ve birçok eserde Cumae'den geldiği bildirilmiştir. Bu kazanda karşılıklı olarak 2 adet boğa eklentisi mevcuttur. Eklentiler tıpkı Urartu örneklerinde olduğu gibi 'T' şekilli plakaya perçinle tutturulmuş olup, boğaların alın kısımları basık ve Toprakkale'den ele geçen eklentiler gibi burnunun iki yanında virgül şeklinde bir saç kıvrımı işlemesine sahiptir[18] (Tablo 2. 11) (Muscarella, 1968: 10, fig. 8-2). Burun kenarındaki bu virgüle benzer saç kıvrımı işlemesi yalnızca Toprakkale örneğinde mevcut olup Altıntepe eklentilerinde bu tarz bir detay görülmemektedir. Bu belki de zanaatkardan kaynaklanan belki de ayrı işliklerin eserleri olduğunu düşündürecek bir detaydır. Boğa eklentilerinin konumu kazandan dışarıya bakacak şekilde tasarlanmıştır. Bununla birlikte, bu eklentide Urartu eklentilerinden farklı olarak boğaların boynuzları yukarı doğru değil de ileriye doğru kıvrılmakta ve eklentinin baş kısmında Gordion eklentisinde gördüğümüz gibi halka

[18] Amandry 1956: s. 242, taf. 28: Yük.: 28 cm, çap: 36,5 cm. ilgili eser 7. yy'a tarihlendirilmiştir.

biçimli birer tutamak bulunmaktadır. Eserdeki bu farklılıklara rağmen Urartu olarak tanımlanmıştır. Fakat ilgili eserle alakalı olarak, Muscarella bu eserin 1900'lerde Napoli'de bir limandan satın alma eser olduğundan bahsetmekte, aslında bu eserin gerçek menşei bilinmediğinden ve Urartu tanımından ziyade Yakın Doğu eseri olarak genel bir tabirle tanımlamayı önermektedir (Muscarella, 2013c: 743). Dolayısıyla bu esere yapılmış olan Urartu atıfları daha dikkatli ele alınmalı ve bir müze eseri çerçevesinde yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz.

Tartışmalara konu olan bir diğer örnek, Atina National Museum'da korunmakta olan, Amyclae yerleşiminden geldiği bildirilen tunçtan, boğa başlı, baş kısmının arkasında dikey şekilde halka biçimli tutamak bulunan ve yüzün işlenmesi açısından Urartu örnekleriyle benzerlik gösteren bir eklentidir (Tablo 2. 12) (Muscarella, 1968: 9, fig. 6-7). Fakat, bu boğanın boynuzları, tıpkı Cumae eklentisi gibi, öne doğru uzanarak hafif içe doğru kıvrılmasıyla Urartu örneklerinden ayrılmaktadır. Ancak, Urartu'daki gibi 'T' biçimli plaka üzerinde yer almaktadır. Söz konusu kazanlarda bulunan boğa başı eklentilerinin stilistik özellikleri ve boğaların kazanın ağız kenarında yön olarak aynı şekilde konumlandırılmış olması eserlerin Urartu'ya atfedilmesinde en önemli etkendir.

Bunlara ek olarak, Hanfmann 1956 yılında yayımladığı bir çalışmasında Urartu'ya ait olan, ancak geldiği yerleşimlerin net olarak bilinmediği fakat muhtemelen Guşçi'ye ait olabileceği düşünülen 4 adet boğa başı eklentisinden bahsetmektedir. Bunlar; Cincinnati-J. J. Emery koleksiyonu, Fogg Museum, Cleveland ve Louvre Museum'da korunan eserlerdir (Tablo 2. 13-16) (Hanfmann, 1956: pl. XVII-I, XVIII-I, pl. XVII-II, XVIII-II, pl. XVII-III, XVIII-III, pl. XIX-1, 2).

Fogg Museum ve Cleveland eserleri, Hanfmann tarafından Guşçi yerleşimine ait ve kaybolan eserler olabilecekleri şeklinde yorumlanmıştır[19]. Bu dört eserin genel görünümlerine bakıldığında yukarıda detayları verilen ve Urartu boğa başı olarak tanımlayabileceğimiz eserlerle benzer özellikler gösterir. Söz konusu dört eserden

[19] İlgili eserlerle alakalı olarak, 1905 yılında Guşçi Köyü'nde (Urmiye Gölü yakınlarında) 2 adet boğa başlı kazan eklentisi kaçak kazılar vasıtasıyla ele geçmiş, fotoğrafları Ermeni yazar Atrpet tarafından yayınlanan bu iki eser, antikacıların eline düşerek uzun süre ortadan kaybolmuştur. Daha sonra Hanfmann'ın çalışmaları sayesinde yukarıda bahsi geçen müzelerde saptanarak bunların kaybolan Guşçi Eserleri olabilecekleri düşünülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Hanfmann 1956: 205-213; Piotrovsky 1967: 37-39, figs. 23-24.

Fogg Museum örneği hariç (bu eserin boynuzları günümüze sağlam olarak ulaşamamıştır), boynuzları Urartu örneklerinde olduğu gibi yukarı doğru kıvrıktır. Boğaların boyun kısmına yakın yerdeki perçin delikleri bu boğaların plaka üzerine monte edilip bir kazan üzerinde kullanıldığını gösterir niteliktedir. Ne yazık ki yapım tekniğinde, tek kalıp veya birden çok kalıp kullanıldığı anlaşılamamıştır.

Muscarella'ya göre, tüm boğa başı eklentileri MÖ VIII-VII. yüzyıla tarihlendirilebilir. Stilistik analizleri yapıldığı zaman tüm bu eklentiler iki ana gruba ayrılabilmekte bu da iki ayrı üretim merkezi anlamına gelmektedir. Bu grubun içerisinde Urartu yerleşimlerinden ele geçen tüm boğa başlı kazan eklentilerinin birçok bilim insanı tarafından Urartu eklentileri olarak isimlendirilmesi ve karakteristik bir grup olarak ele alınması oldukça önemlidir. Bu grubun karakteristik özellikleri; ayrı olarak yapılmış bir kanat ve kuyruk aparatına dik açıda birleştirilen bir baş ve boyundan oluşur. Diğer bir deyişle, 'T' biçimli plakaya uygun halde yapılmış olmasıdır. Bazı örneklerin kanat ve kuyruklarında zikzak bezemesi görülmektedir. Boğa kulakları baştan yatay olarak dışarı çıkmakta ve boynuzlar birbirinden ayrı vaziyette yukarı doğru kıvrılmaktadır. Genellikle, her boynuzun tabanında kazıma veya kabartma bezeli bir halka bulunur. Bir kulaktan diğer kulağa doğru devam ederek tüm boynu çevreleyen stilize sarmal bukleli bir kabartma mevcuttur. Söz konusu bu stilistik detay Guşçi örneği hariç tüm Urartu boğa başlarında görülür. Boynuzlar arasında dikdörtgen şekilde bir kahkül betimi olup kafanın üst kısmına doğru devam eder. Çoğunlukla, zikzak bezemeli kaşlara sahiptirler. Örneklerin çoğunda burnun bir yanından diğer yanına ve burundan aşağı doğru dikey kabartma oluklar vardır (Altintepe'deki boğaların dikey olukları ve boynuzların tabanında bir halka yoktur). Ayrıca, Toprakkale'nin iki eklentisi de burnun dikine doğru yayılan kanca benzeri bir motife sahiptir. Urartu grubu eklentilerinin serbest salınımlı bir tutamak için arkada hiçbir halkaya sahip olmaması ile zaten eklentinin kendisinin bir tutamak görevi gördüğü varsayımına neden olmuştur (Van Loon, 1966: 112). Bununla birlikte, Urartu tipli boğalar kazanın içine doğru değil de kazandan dışarı doğru bakar vaziyette olup tüm örneklerde bu şekilde oldukları görülmektedir.

Kazanlarla alakalı olarak, Van Loon, büyük boyutlu süslü kazanların Kuzey Suriye'de sipariş üzerine saraya bağlı zanaatkârlar tarafından üretildiğini ve çeşitli krallara armağan ya da haraç olarak gönderildiğini belirtmiştir (Van Loon, 1977: 230-231).

Ancak bu bölgeden yalnızca Tell Rifa'at'den VIII-VII yy. arasına tarihlenen bir çift eklentisi olan bir kazan ele geçmiş ve bu örnek de stil açısından Urartu örneklerine yakın görünmektedir (Tablo 2. 17) (Muscarella, 1968: 10, fig. 11). Söz konusu örnek de 'T' biçimli bir plaka üzerine oturmakta, boynuzların duruşu Urartu örneklerine benzemektedir. Çilingiroğlu da kazanların ve bunları eklentilerle süsleyerek kullanma geleneğinin Kuzey Suriye'den Urartu'ya aktarıldığını ve özellikle boğa eklentilerinin tamamen Urartu stilistik özelliklerini taşıdığını ifade eder. Ayrıca Urartu stilistik özelliklerini taşıyan kazanların Urartu yöresel atölyelerde üretilebileceği gibi Kuzey Suriye'deki bir ortak atölyede Kuzey Suriyeli ve Urartulu zanaatkârların ortak iş birliği ile de üretilmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Bir anlamda bu yorumuyla Urartu'nun söz konusu eserlerin üretiminde bir pay sahibi olduğunu ifade etmekte ve bu görüş yukarıdaki eserler de göz önüne alındığında geçerli bir görüş gibi görünmektedir.

Tüm bu eserlerin yanı sıra, sistemli kazılar veya müzelerin satın alınan eserlerine ek olarak Urartu olarak tanımlanmış ve yayımlanmış olan Ahmet Köroğlu Koleksiyonu'nda yer alan üç adet boğa başı şeklindeki kazan eklentileri oldukça dikkat çekicidir[20]. Urartu'nun bu konudaki yetkinliğini ortaya koyma amacıyla söz konusu eserleri bu çalışmada incelemenin anlamlı olacağını düşünmekteyiz. Döküm tekniğinden üretilmiş bu eklentiler tunçtan yapılmıştır (Tablo 2. 18-20)[21]. Bu eklentilerde ağız, göz ve burun çizgilerle belirtilmiş ve boynuzlar yukarı doğru kıvrıktır. Aynı kalıptan döküldükleri düşünülmüş, gözler badem formunda ve gözyaşı kanalları vurgulanmıştır. Burun delikleri çukur olarak verilen boğa başlarında kulaklar ise yassılaştırılmış söğüt yaprağı biçiminde dışa doğru çıkıntılı olarak yapılmıştır. Göz ve burun delikleri üzerindeki etli doku çizgisel hatlarla belirtilmiştir. Boğa başlarında ön plana çıkan ve Urartu boğa başlarının da en önemli özelliği olarak bilinen kare biçimli perçem veya kaküller kazıma dalgalı hatlar halinde üç boğa başı üzerinde de uygulanmıştır (Azarpay, 1968: 52). Alından başlayıp arka tarafa doğru devam eden

[20] Gökçe & Kuvanç 2018: 154-155.; Konyar & Işık, 2018: 12: Ahmet Köroğlu'na ait koleksiyonda yer alan ve tamamını metal eserlerin oluşturduğu 391 adet Urartu eseri yöre hakkında çok önemli veriler sunmaktadır, bazı eserler üzerinde okunan "Argišti oğlu Rusa" veya "Zaiaḫina kenti" ifadeleri bu eserlerin aynı konteksten geldiğini düşündürmektedir. Söz konusu koleksiyonda yer alan eserler Urartu Krallığı'nın son dönem güçlü krallarından Argişti oğlu (II?) Rusa (MÖ.673-653?) dönemine tarihlendirilmiştir.

[21] Gökçe & Kuvanç, 2018: 154-155. Foto: 1-3, env. no. AKK 327, uzunluk 9, 8 cm, foto: 4-6, env. no. AKK 328, uzunluk 9,8 cm, foto: 7-9, env. no. AKK 329, uzunluk 9,8 cm.

bu hatlar üç bölüme ayrılmıştır. Alın üzerindeki ve arkadaki son sıranın uç kısımları stilize sarmallarla sonlandırılmıştır. Bahsi geçen eklentiler kazanların ağız kenarına dışa dönük tarzda perçinlerle tutturulmuştur. Bu eklentilerin, Urartu'nun diğer eklentilerinde olduğu gibi dini ritüellerde kullanılan kazanlara ait olabileceği düşünülmüştür. Söz konusu eklentiler, Erzincan/Altıntepe, Toprakkale, Karmir-Blur ve Alişar eklentileri ile benzerdir (Kuvanç, 2018: 192, çiz. 8, foto: 8-10).

Bu bağlamda, bahsi geçen kazan ve eklentilerinin köken sorununda öne çıkan önermelerden biri olan K. Suriye görüşünden ise yukarıda incelenmiş olan Urartu örneklerinin varlığı ve kendi içinde stilistik anlamda bir bütünlük göstermesi bunların Urartu olması görüşünü daha sağlam bir zemine oturtmaktadır. Özellikle, boğa başı eklentili kazanlar veya boğa başı eklentiler için bu fikri savunmak yanlış olmayacaktır. Çünkü Urartu topraklarında ele geçmiş olan eklentilere bakıldığında Altıntepe (4 adet), Toprakkale (2 adet), Alişar/Verahram (1 adet), Karmir Blur (1 adet), Guşçi (4 adet) örnekleri sistematik kazı verileri olarak değerlendirilmekte iken sayı olarak küçümsenecek derecede değildir. Bununla birlikte, Ahmet Köroğlu Koleksiyonu için de yer alan eklentilerin de konum olarak Ağrı-Doğubayazıt olarak düşünüldükleri ve teknik olarak yukarıda ele alınmış Urartu örnekleri ile örtüştüklerini belirtmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda yurt içi ve yurt dışındaki müzelerde sergilenen birkaç kap parçasında da benzer boğa başı eklentileri görülmesi ile bu pişmiş toprak boğa başı eklentileri de metal kazanlarda görülenlerle benzerlik göstermesi (Barnett & Watson, 1952: 141, çiz. 18; Merhav, 1991b: 240, res. 34) söz konusu boğa başı eklentilerinin Urartu atıflarını mâkul hâle getirmektedir. Her ne kadar Guşçi olarak ele aldığımız eserler Hanfmann'ın çalışması ile yurtdışı müzelerde saptanan, kayıp eserler olsa da stilistik açıdan Urartu örneklerine yakınlıkları ve pek çok bilim insanının bu çalışmayı doğru olarak kabul etmesinden dolayı boğa başı eklentilerinin sayısal değerine bunları da eklemenin yanlış olmayacağını düşünmekteyiz (Hanfmann, 1956: 205-213). Dolayısıyla, boğa eklentilerinde ağırlığın Urartu Coğrafyasından ele geçen örneklerde görülmesi ve bu grubun kendi içinde tutarlı özellikleri olan bir repertuara işaret etmesi[22] tunç kazanlar ve eklentileri konusunu bütünüyle ele alırken boğa başlı eklentiler özelinde dikkatten kaçırılmaması gereken önemli bir detaydır.

[22] Detaylı stilistik tartışmalar için bkz.: Dezső, Niederreiter & Bodnár 2021: 23-47.

Urartu Coğrafyası'nda ve komşu bölgelerde bulunan bazı boğa eklentilerinin yukarıda belirtilmiş olan bu ortak özelliklerine istinaden Urartu tipli olarak tanımlanması dikkate değer ancak sayıca az olmaları ve Urartu'nun ticari potansiyeli de göz önüne alınarak, şu aşamada henüz ticaret gibi bir dinamikle bunların Urartu'dan batıya geçişinin olduğu görüşünü net olarak savunmaya dayanak sağlamadığının altını çizmek faydalı olacaktır. Ancak bu çıkarım tekil örnekleri batısındaki komşu bölgelere ulaştıramadığı anlamına gelmemektedir. Burada belki yerel ihtiyacın karşılanabilmesi amaçlı Urartu'da bir üretim yapılmış olabileceği düşünülebilecekken batıda ele geçmiş olan Gordion ve ötesindeki Cumae'de ile müzelerde korunmakta ve Urartu atıfı alan eserlerin de ciddi bir ticaret potansiyeli ortaya koymayan bir malzeme grubu olarak tanımlamak daha mâkul görünmektedir. Özellikle, İtalya Cumae eklentisinin aslında satın alma bir eser olduğu göz önünde bulundurulursa bu yorum çok daha kabul edilebilir gibi görünmektedir.

1.2.2. Siren Eklentileri

Tunç kazanlara aplike edilen bir diğer öge siren eklentileridir. Siren eklentisi olarak tanımlanmış eserler, insan kafası ile gövdesine sahip, kuş kuyruklu ve kanatlıdırlar. Kollar, kanatların üzerine uzanmış ve gövde kuyrukta biter. Bu eklentiler, Ermenistan'dan İtalya'ya kadar birçok yerleşimde çoğunlukla mezarlarda bulunmuştur. Siren eklentileri tek parça olarak dökülmüş ve daha sonra kazanların ağız kenarına perçinlerle monte edilmiştir. Bunlar ya kadın ya da erkek formundadır. Urartu'da şimdilik bilinenler kadın formludur. Eklentiler, kanat şeklindeki plakalarla kazanın ağız kenarına, içe dönük olarak perçinlerle tutturulmuştur. Bu bir anlamda boğa başı eklentilerde gördüğümüz 'T' biçimli plakalara perçinle tutturulma işlemiyle birebir aynı uygulama gibi olup bunu eklentilerin üretim tekniklerinde bir tutarlılık olarak gibi görmek mümkündür. Siren başları genellikle oval biçimlidir. Çizi tekniğinde işlenmiş saçlar düz olarak omuzların üzerine düşer. Kanat eklentilerindeki telekler ile saçlar çizi tekniğinde işlenmiştir. Yüz uzuvları insan anatomisine uygun olarak vurgulanmıştır. Yaka çizi bezeme tekniğinde yapılmış dairecikler ile süslenmiştir. Sirenlerin üzerinde genellikle kısa kollu çizi tekniğinde bezenmiş bir giysi vardır. Her iki yana açık şekilde işlenmiş kol bileklerinde bilezik bulunmaktadır. Arka kısımlarında bir halka vardır. Giysi, kanat, kuyruk ve arka halkanın altındaki

alan genellikle kazıma çizgilerle bezenmiştir. Siren eklentisi kazanların ağız kısmına yerleştirilmekte ve sirenin yüz kısmı, boğa eklentilerinin aksine, kazanın iç kısmına doğru dönük durmaktadır. Siren terimi eklentinin oluşturulmuş her iki cinsiyeti için de geçerlidir.

Siren eklentileriyle ilgili ilk çalışmalar 1931 yıllarında Ipsen ve Kunze'nin yapmış olduğu kataloglu listelerle tartışmaya açılmıştır. İlgili çalışmalardan ilki olan Ipsen'in listesinde 43 eklenti örneği bulunurken Kunze'nin listesi 50 adet eklenti içermektedir[23]. Daha sonraki yıllarda bu çalışmalar giderek artmış hem Kunze'nin kendi çalışmasına eklemeler yapması hem de konu ile alakalı çalışan farklı bilim insanları tarafından yapılan eklemelerle sayılar 80 adet eklentinin üzerine ulaşmıştır (Amandry, 1958: 80-82; Hermann, 1966a: 79 vd.; Karageorghis, 1973: 97 vd.).

Bu eklentilerin kökenleri hakkında, Fenike[24] veya Urartu[25] önermeleriyle birlikte az da olsa Kuzey Suriye kökenli[26] görüşü üzerinde durulmasına rağmen köken konusunda henüz net bir tanımlama yapılamamıştır. Köken tartışması beraberinde, ticari meta olarak kullanıldığı düşünülen bu eklentili kazanların belli rotalar üzerinden farklı coğrafyalara ulaştığı varsayımlarını ve bu bağlamda bazı farazi geçiş rotalarının oluşmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin kökenlerinin Urartu'ya ait olması üzerinden yapılan çıkarımlarda bu eserlerin ticari bir meta olarak batıya doğru Anadolu üzerinden geçişi sağlanarak Batı Anadolu kıyılarına, oradan Yunanistan'a ve belki de İtalya'ya kadar ulaşmış olabileceği gibi tezlerin üretilmesine yol açmıştır. Bilindiği üzere Urartu'nun kendi yapısını çözümlemeye yönelik çalışmalarda da ticaret veya kültürel etkileşim gibi kavramların tartışıldığı noktalarda siren eklentileri

[23] İlgili listelerin içerikdikleri eklentilerle ilgili bkz.: Lehman-Haupt 1931: 21 vd.; Kunze 1931: 267-280. Kunze'nin 11, 15, 22, 31, 39, 42 ve 45 no'lu eklentileri Ipsen'in listesinde bulunmamakla birlikte Kunze 1950 yılı çalışmasıyla eklenti sayısını 59'a yükseltmiştir.: Kunze, 1950: 100.

[24]Furtwangler 1879; 182: Furthwangler, siren eklentileri üzerinde güçlü bir Assur etkisinden de bahsetmektedir.; Poulsen 1912: 64; Holleaux 1888: 392. Assur üretimi olduğu düşünülen bazı eklentiler British ve Copenhagen Müzelerinde korunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Muscarella 2013c: 736.

[25]Köken konusunda Urartu önermesinde bulunanlar; Smith 1942: 103; Barnett 1950: 39; Maxwell-Hyslop 1956: 151; Hanfmann 1956: 212; Rolley 1984: 286; Merhav 1991b: 229-232.

[26] Amandry 1956: bu çalışma içerisinde ele alınan Yunanistan'da ele geçmiş olan siren eklentilerinin en az 40 ayrı kazana ait oldukları bildirilmektedir.; Van Loon 1966: 107; Amandry'nin ele almış olduğu 40 ayrı kazana ait olabileceği düşünülen eklentinin 30'unun Yunan sanatı eserlerinin özelliklerini taşımadığı dolayısıyla bu topraklara ithalat yoluyla girmiş olabileceği düşünülmektedir.; Azarpay 1968: 55.; Muscarella 1962: 322; Muscarella, Urartu topraklarındaki metal endüstrisini kabul etmekte ancak buluntuların az olması sebebiyle bu eserlerin yerel üretim olmadıklarını, bunların dışarıdan geldiklerini, bir başka deyişle, Urartu topraklarına ithalat yoluyla girdiklerini düşünmektedir.

sıklıkla kullanılan argümanlardan bir tanesidir. Dolayısıyla aşağıda stilistik özelliklerinden yola çıkarak, bu buluntuların konumları ele alınarak Urartu ile ne derece bağlantılı olmuş olabilecekleri detaylıca tartışılacaktır.

Bu eklentilerden ilki Akurgal tarafından Toprakkale olarak tanımlanmış bir siren eklentisidir (Tablo 2. 21) (Akurgal, 1959: 80, abb. 4; Akurgal, 1961: 35, fig. 9, abb. 18). Kadın başı şeklindeki bu sirenin saçı yanlarda iki büyük bukle halinde omzun üzerinde bitmektedir. Alın geriye dönük keskin kavisli bir burun ve üçgen biçimli keskin hatlarla belirtilmiş bir çeneye sahiptir. Gözler oldukça iri ve baskılı vurgulanmıştır. Göğüs kısmını süsleyen üçer adet üçgenlerin köşelerinde küçük halkalara şeklinde oluşturulmuş bir bezemesi mevcuttur. Bununla birlikte, boyunda yer alan kolyenin ucunda küçük çubuklar bulunup, bu çubuklar birer halka ile sonlanır şekilde bezenmiştir. Bu eklentiye çok benzer bir eklenti İstanbul Arkeoloji Müzesinde korunmakta olan, menşei belirsiz bir eserdir. Akurgal tarafından yukarıda bahsi geçen Toprakkale sireninin bir diğer eşi olduğu düşünülmüş ve dolayısıyla da Urartu olarak tanımlanmıştır (Tablo 2. 22) (Akurgal 1959: 92, taf. 22; Akurgal 1961: 38, abb. 19). Bu eserin yukarıda Toprakkale Sireni için tanımlanan tüm detayları taşıdığı görülmektedir. Bununla birlikte burada karşımıza çıkan geriye dönük alın ile burunların keskin bir kavise sahip olması Urartu'ya özgü bir özellik gibi tanımlanmıştır. Bu burun biçimi Adilcevaz'daki kabartmada (Burney & Lawson 1958: Pl. XXXIII a) ve Toprakkale'deki altın madalyon üzerinde de görülmektedir (Akurgal, 1961: 38, abb. 16).

Toprakkale olarak tanımlanmış olan bir diğer eser benzer şekilde kadın başına sahip bir eklentidir[27] (Tablo 2. 23) (Akurgal 1961: 44, abb. 22). Bu sirenin saç detayı, keskin kavisli bir burun ve belirgin vurgulanmış gözlerle yukarıdaki iki örneğe benzemekle birlikte, yüzün yapısı diğer iki sirenden daha yuvarlak hatlara sahip gibi görünse de sivrilerek biten bir çene yapısına sahiptir. Bu eserin de omuz çevresi boyunca üçgenler şeklinde çizi bezemeleri vardır.

Akurgal tarafından Toprakkale olarak tanımlanmış bu eserlerin müze eserleri olduklarının altını çizmek faydalı olacaktır.

[27] Yük.: 19 cm. İlgili eser MÖ VIII. yüzyılın sonuna tarihlendirilmiştir.

Urartu coğrafyasındaki bir diğer eser Urartu çeperinde Verahram Bölgesi'nde yer alan Aras Vadisi üzerindeki Alişar sirenidir (Tablo 2. 24) (Jantzen, 1972: fig. 59; Merhav, 1991b: fig. 8. 1a). İlgili eser bir mezardan ele geçmiştir. Bu eser Hermitage Müzesi'nde korunmaktadır. Eser Urartu örneklerinde olduğu gibi 'T' biçimli bir plaka üzerine perçinle tutturulmuş olan kadın başına sahip bir siren eklentisidir. Toprakkale olarak tanımlanmış örneklerdeki gibi saçlar birkaç kalın bukle ile omuz bitimine kadar devam etmektedir. Yüzün işleme detayları; keskin kavisli burun, sivrileşen çene yapısı, vurgulanmış belirgin gözler ile Toprakkale örnekleri ile birebir benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, bu eserin de omuz çevresi boyunca çizi bezemeyle yapılmış üçgenlere sahip olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte, kazanlardan bağımsız olarak ele geçen ve Toprakkale olarak tanımlanan bir diğer siren eklentisi şu anda Berlin Müzesinde (Vorderasiatische Museum) korunmaktadır[28] (Tablo 2. 25) (Van Loon, 1966: 107, pl. XXIII). İlgili eser yüz özellikleri, saç modeli ve kanatlar ile ellerin sirenin arka kısmından kanat üzerine konumlandırılmış olmasıyla Urartu gruplarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu eser daha sonraki çalışmalarda Urartu eseri olarak tanımlanmış ve Toprakkale'den gelmiş olabileceği düşünülmüş ve çok uzun süre boyunca çalışmalarda sistematik bir kazıdan geldiği düşünülerek yorumlanmıştır. Ancak Toprakkale olarak ele alınan bu siren eklentisi, 19. yy. sonlarında Londra'da bir antikacıdan satın alma yoluyla edinilmiş bir eser olup (Wartke, 1985: 87, abb. 1a-b; Muscarella, 2013c: 733) gerçek menşei bilinmediğinden dolayı üzerine oluşturulan Urartu atıfları bir anlamda temelsiz gibi görünmektedir. Bir başka deyişle bu eser daha dikkatli yaklaşılması gereken bir bulgu olarak kabul edilmelidir. Yukarıda Akurgal'ın ele aldığı ve Toprakkale olarak tanımladığı eserler için de bu durum geçerlidir. Dolayısıyla şu an için yalnızca Alişar Sireni gerçek menşei belirli bir kazı bulgusu gibi görünmektedir. Bu bağlamda eldeki verilerin zayıflığından dolayı ilk önce Urartu'nun siren eklentilerini ne derece kullandığı ve bir üretim kapasitesine sahip miydi gibi soruları sormak daha doğru olacaktır. Bilindiği üzere birçok çalışma söz konusu malzeme grubunu ticaret veya batı ile etkileşimde bir argüman olarak kullanmıştır. Fakat Urartu'nun siren eklentileri

[28] Lehman-Haupt 1906: 86-89, fig. 57-58. Söz konusu yayında yazar sirenin yüz işleme detaylarıyla Kafkas insanlarını anımsattıklarını dolayısıyla bölgeyle ilişkilendirme olabileceğinden bahsetmektedir.

konusundaki yetkinliğini tartışmak üretim veya bir adım sonrası olan ticari potansiyele ulaşım sorusundan daha öncelikli olmalıdır.

Söz konusu tartışmalarda karşılaştırma yapabilmek için Urartu'nun batısında olan, içlerinden bazıları da Urartu'ya atfedilen siren eklentileri ve bu eklentiye sahip kazanlar aşağıda ele alınacaktır.

Urartu'nun batısındaki örneklerden ilki Gordion yerleşimidir. Burada ele geçen siren eklentilerine sahip üç adet tunç kazan oldukça dikkat çekicidir (Tablo 2. 26-28) (Young, 1958: pl. 25, fig. 15; Bittel vd., 1958: 466, abb. 27-28; Akurgal, 1961: abb. 17, 20-21; Muscarella, 1962: pl. 103, a-b; Merhav, 1991b: 8.1a). Bu eserler bir mezar odasından ele geçmiştir. Bu kazanların sirenlerinden ikisi kadın formunda bir tanesi sakalları olan erkek formundadır. Bu sirenler, İnsan kafası ve gövdesine sahip, aplike edildikleri 'T' biçimli plaka kanat görünümünde işlenmiştir. Kollar kanatların üzerine uzanmış ve gövde kuyrukta biter. Giysi, kanat, kuyruk ve arka halkanın altındaki alan genellikle kazıma çizgilerle belirtilmiştir. Bununla birlikte, omuz çevresi boyunca kazıma çizgilerle üçgen bezemelere sahiptir. Toprakkale olarak tanımlanmış ve Gordion'un yukarıda bahsi geçen eserlerinin ortak noktası, geriye dönük alın ile yumurta biçimli kafa, keskin hatlarla belirtilmiş bir burun, uzun ve yanlara doğru sivrilen ve ortada şişkin vurgulanmış gözler, kalınlaştırılmış göz kapağı kenarları, kaşlar, küçük, köşeli ağız ile aşağı doğru sivrileşen küçük çenedir. Birkaç büyük bukle halinde omuza dökülen saçın belirginleştirilmiş çizgileri, kafalarda neredeyse aynıdır. Birkaç büyük bukle halindeki saçların profilden görünümleri de hemen hemen aynı gibi görünmektedir. Dörder adet kadın büstü ile süslenmiş Gordion kazanının Urartu sanatının özelliği olan buklelere sahip olması belirleyici olarak görülmüştür. Burada da eklentilerin göğüs bölgesini süsleyen üçgenlerin üst köşelerine şeritler bezenmiştir. Akurgal'a göre, eklentilerin yüz tipleri ve işleme stilindeki özellikler Gordion'dan gelen bu kazanların bir Urartu eseri olduğunu söylemek için yeterlidir (Akurgal, 1961: 44). Bu eserlerden erkek formunda olan siren eklentisi kadın olarak işlenmiş formlarla vücut ve yüz işleme detayları ile oldukça benzer iken saçların bukleleleri Urartu'da gördüğümüz yatay formun aksine dikey formda ve yüzde de Assur tipli kare kesimli bir sakala sahiptir (Muscarella, 1962: 317). Fakat kafa yapısı, yüzün işlenişi ve omuzu çevreyelen üçgen biçimli çizi tekniğinde yapılmış bezemeye sahip olmasıyla Urartu örneklerine yakınlık göstermektedir. Ancak Urartu örnekleri arasında erkek formunda

bir siren eklentisi ile karşılaşılmadığının ve Gordion eserlerinin sistemli bir kazı bulgusu olduklarının altını çizmek faydalı olacaktır.

Urartu kazanı olarak tanımlanmış siren eklentilerine sahip bir diğer örnek Münich Müzesi'nde sergilenmektedir (Tablo 2. 29) (Merhav, 1991b: res. 39: a-d; Çavuşoğlu & Bilcan, 2013: 105, çiz. 1C). Bu kazan 31 cm yüksekliğinde ve iki adet siren eklentisine sahiptir. Bu kazanda bulunan karşılıklı iki siren eklentisi burada bahsedilen diğer siren eklentilerinden farklıdır ancak sahip olduğu tripod, tipik Urartu özelliği gösterir (Merhav, 1991b: 233, fig. 39 a-d). Bu detay, kazan üzerindeki sirenlerin farklı özellikler göstermesine rağmen bu sirenlerin de Urartu kaynaklı bir başka siren çeşidini temsil ettiği şeklinde yorumlanmıştır.

Urartu'nun batısında Yunanistan'da Ptoion'da ele geçmiş ve bazı stilistik benzerlik sebebiyle Urartu olarak atfedilmiş bir siren eklentisi mevcuttur (Tablo 2. 30) (Maxwell-Hyslop, 1956: 151, pl. XXVI, 3). Özellikle boyun kısmının işlenmesi tipik Urartu karakteristiği olarak kabul edilmiş ve Van Bölgesi'nden ithal olabileceği yorumunda bulunulmuştur.

Etrurya Bölgesi'nde Praeneste'de Bernardini Mezarı ve Vetulonia'da Tomba dei Lebeti (Lebeti Mezarı) kadın biçimli eklentileri de Urartu tipi olarak tanımlanmış eklentilere olan benzerlikleriyle dikkat çekicidir (Tablo 2. 31-34) (Curtis, 1919: pl. 54; Maxwell-Hyslop, 1956: 151, pl. XXVI, 4, pl. XXXIII, 4-5; Akurgal, 1961: 45, abb. 23-27). Bu eklentilerde Urartu olarak tanımlanmış örneklerde olduğu gibi yumurta biçimli bir kafaları vardır ve alınları geriye doğrudur. Gözleri dışa doğru çıkıntılı ve yanlardan sivrileştirilmiş şekildedir. Gözler, kaşlar bu örneklerde de kalın çıkıntılar şeklinde vurgulu bir biçimde işlenmiştir. Kalın buklelerden oluşan saçlar Toprakkale olarak tanımlanmış örneklere neredeyse tamamen benzer. Bununla birlikte, Etruria'da gün ışığına çıkan sirenlerin omuz çevresi boyunca devam eden üçgen biçimli bezemeleri de Urartu örnekleriyle benzerlik göstermektedir. Tüm bu özellikler sebebiyle Urartu eserleri olabilecekleri düşünülmüştür. Bu grup içerinde Tomba dei Lebeti'de (Lebeti Mezarı) ele geçen tek bir kafada çift yüze sahip bir eklenti Urartu ile ilişkilendirilmiş ancak bazı farklılıklara sahiptir (Tablo 2. 34). Bu eklentide, yüzlerden biri kazanın iç kısmına bir diğeri dış kısmına bakmaktadır. Ayrıca Gordion kazanındaki gibi (Tablo 2. 28) Assur tipli kare kesimli bir sakal ve başında bir kaska

sahiptir[29]. Bu eser, her ne kadar bu görünümüyle farklı bir eklenti tipine işaret ediyor gibi olsa da yüz detayları kanatların işlenişi omzun alt kısmında üçgen bezemelere sahip olması nedeniyle sıklıkla Urartu ile ilişkilendirilmiştir (Maxwell-Hyslop, 1956: pl. XXXIII, 4-5; Akurgal, 1961: 46, abb. 25-26). Muscarella İtalya, Vetulonia-Praeneste bulgularının kesinlikle doğu üretimi olduğunu bildirmekte ancak Frig veya Urartu olarak spesifik bir atıfta bulunmamaktadır (Muscarella, 2013c: 730). Tıpkı boğa eklentilerinin kökeni için genel bir Yakındoğu tanımının kullanılması gerektiğini vurguladığı gibi.

Tüm bunlara ek olarak Marquis de Vogue Koleksiyonu içinde yer alan, yan yana duran çift başlı bir siren eklentisi de yüz, saç detayları ve omuz çevresi boyunca üçgen bezemelere sahip olmasıyla Urartu, Ptoion ve Etrurya Bölgesi sirenleri ile benzerlik göstermektedir (Tablo 2. 35) (Maxwell-Hyslop, 1956: pl. XXVI, 1-2).

Merhav'ın kazanlar üzerine yaptığı çalışmada yukarıdaki bazı eklentileri ele alarak bunları Urartu tipli olarak tanımlamış ve 10 adet siren ile dört ayrı grup oluşturmuştur (Merhav, 1991b: 229-230). Bunlar; Urartu, Frigya, Yunanistan'da Delphi ile Olympia ve Etrurya Bölgesi'nde Praenesta ve Vetulonia'dan ele geçmişlerdir. Bununla birlikte, K. Suriye bölgesinden bugüne kadar hiç siren eklentisi olmaması köken sorunu tartışılırken dikkate alınması gereken önemli bir noktadır çünkü birçok bilim insanı siren eklentilerini stilistik açıdan söz konusu bu bölgeyle ilişkilendirmekte ve bu fikir de bu sebepten dolayı çok da sağlam bir zemin üzerine oturmamaktadır. Bilindiği üzere kazanlar ve eklentiler konusu sıklıkla ticaretle ilişkilendirilen bulgular haline gelmiştir. Bu bağlamda, Merhav'ın çalışmasında ele alınmış ve Urartu olarak atfedilmiş eserler arasında müze eserleri olduğunu ve bunların menşei konusunda tanımlamalar Urartu olarak yapılmış olsa bile daha dikkatli yaklaşılması gereken eserler olduğunun altını önemle çizmekteyiz. Buna rağmen bu çalışma yukarıdaki eserlere dair bazı detay yorumlar içerdiği için aşağıda ele alınacaktır.

Merhav, söz konusu 10 adet siren eklentisini Urartu olarak tanımlamış ve bunları da kendi içinde dört gruba ayırmıştır, bunlar;

[29] Maxwell-Hyslop 1956: 151: Eklentinin başındaki kask Tell Halaf Kabartmaları üzerinde Assur askerleri tarafından giyilen kavisli kaskları andırmaktadır.

1. Grup: Aras Nehri üzerindeki Alişar'da bir mezardan gelen ve Hermitage Müzesi'nde korunmakta olan bir siren (Tablo 2. 24), Paris'te Vogue koleksiyonu içerisinde bulunan çift başlı bir siren (Tablo 2. 35). Van'dan geldiği bildirilen İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta olan bir siren (Merhav, 1991b: 230, fig. 8.1a).
2. Grup: İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta olan ve buluntu yerleri Van olarak belirtilen iki adet ve menşei belirtilmeyen şu an Paris'te Duruit Koleksiyonu içinde yer alan bir adet siren eklentisi (Tablo 2. 36-37) (Merhav, 1991b: 230, fig. 8. 3-4).
3. Grup: Berlin Vorderasiatisches Müzesi'nde korunan ve buluntu yeri Van/Toprakkale olarak belirtilen bir adet siren eklentisi (Tablo 2. 25).
4. Grup: Yayımlanmayan grup olup, Hermitage Müzesi'nde korunan ve buluntu yeri Van olarak belirtilen bir adet siren, İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü'nde korunan ve buluntu yeri Van olarak belirtilen bir adet siren eklentisi ve son olarak yine buluntu yeri Van olarak belirtilen Kudüs'te Ermeni Patrikhanesi'nde korunan bir adet siren eklentisidir.

   1.grupta yer alan, Aras Nehri üzerindeki Alişar'dan gelen ve Vogue koleksiyonu içinde yer alan siren eklentileri birçok ortak özellik gösterir; kanatların şekli ve işleniş biçimi, omuz üzerinde kıvrılarak son bulan saç modelleri ile yatay olarak tabakalar halindeki görünümleri. Daha şaşırtıcı olan, Alişar Sireni ve Gordion Kazanı üzerindeki sakalsız sirenlerin benzerliğidir (Tablo 2. 24, 26-27) (Merhav, 1991b: 230, fig. 8. 2). Burada özellikle buklelerin benzerliğinin yanı sıra saçlardaki yatay çizgilerin işleniş biçimi, kanatların genel şekli ve tarzı dikkat çekicidir. Bu iki sirende, siren arkasındaki disk halkası boyunca bir tabaka daha olacak şekilde işlenmiş kısa tüylerin olağandışı özelliği oldukça benzerdir. Benzerlik, figürlerin üzerindeki takılarla daha da güçlenir, her kolda bilek ve dirsek bilezikler tarafından süslenmiş ve boynun ön kısmında boncuklarla süslenmiş bir yaka vardır. Küçük daireler ile dolu üçgen bir dizi, bu sirenlerin gövde kısmını süsler. Bütün bu benzer özellikler söz konusu eserlerin tek bir kaynaktan geldiği, olasılıkla aynı atölyede üretildiği veya aynı işlikte üretilmese bile belli bir bölgenin zanaatına ait olma ipuçları vermektedir. Listede üçüncü sırada olan ve Van'dan geldiği bildirilen İstanbul sireni de bu grup içinde değerlendirilebilir ve bölgenin Van-Urartu Bölgesi olması dikkate değerdir. Benzerlik olarak bu üç siren arasında, omuz üzerinde yer alan dairesel bezemelerin benzerliği ve düz çizgilerle belirtilen tüyler gösterilebilir ancak diğer stilistik detayları farklıdır. Akurgal, bu bahsi

geçen İstanbul Siren'i ile yukarıda yer alan Gordion Sireni ve Olympia'dan gelen A7 olarak adlandırılan bir adet siren eklentisini tek bir grup olarak ele almış ve 'Eski Urartu Stili-Tip A' olarak adlandırarak MÖ 720-710 arasına tarihlemiştir (Akurgal, 1968: 37-38, pls.: 47-48). Ne Alişar ne de Vogue Koleksiyonu Sireni bu grubun içine alınmamıştır. Ancak Alişar sireni üzerinde Urartu Kralı Argišti'nin ismi yer alan bir pencerecikli çıngırakla birlikte bulunmuştur (Piotrovsky, 1967: fig. 59; Merhav, 1991b: 232, fig. 8. 1). Ve bu oldukça önemli bir noktadır. Söz konusu siren eklentisi bu eserle birlikte değerlendirildiğinde hem Urartu ile ilişkilendirme hem de I. Argišti envaterine ait ise MÖ 786-764, II. Argišti envaterine ait ise de MÖ 714-685 aralıklarına tarihlendirme mümkündür. Bunun yanı sıra, Gordion Mezarlarını kazan Rodney Young, orada bulunan kazanları MÖ VII. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu tarihleme II. Argišti'ye göre birazcık daha erkene alınan bir tarih gibi görünse de bu eklentilerin tarihlerine uygun gibi görünmektedir. Belki de bu eklenti serisinin ilk örnekleri olabilir şeklinde yorumlanmıştır (Merhav 1991b: 232).

İkinci grup, Akurgal'ın Tip B olarak adlandırdığı 2 adet İstanbul sirenini içerir (Merhav, 1991b: 232, fig. 8. 3, env.no.: 1271). Form ve stil olarak benzer oldukları için aynı kazana ait olabilecekleri düşünülmüştür. Saç modelleri olarak I. grup sirenleriyle tamamıyla benzerdir. Saçlar başın ortasından ayrılır ve bu paralel çizgiler dikey olarak omuzdan aşağıya doğru iner. Dikey çizgiler arası boşluklar ise yatay çizgilerle doldurulmuştur. Tıpkı 1.grup sirenleri gibi bu sirenlerde de saçlar büyük bir kıvrımla, kulaklar görünmeyecek şekilde, şişkin bir görünümle omuzda son bulur. Kanatlar alt kenarda dalgalı bir kontüre sahip olup tüyler iki grup halinde kanatların alt kısmında hafifçe eğik sıralar halinde düzenlenir.

Duruit Koleksiyonu sireni de bu gruba eklenebilir (Merhav, 1991b: 232, fig. 8. 4). Aslında, tüm özellikleriyle İstanbul sirenleriyle benzer olduğu için aynı kazanın 3. sireni olarak kabul edilebilir. Söz konusu bu 3 sirende, 1. grup sirenlerinde de var olan, benzer bir kolyeye sahip olup göğüs kısımlarında her biri bir halka ile süslenmiş konsantrik üçgenlerle bezelidir (Merhav, 1991b: 232, fig. 8. 1b). Ek olarak, Urartu dışından, aynı atölyede yapıldığı düşünülen iki eklenti vardır, Etrurya Bölgesi'nde Praeneste'de Bernardini Mezarları'nda ele geçmiş olup Merhav'a göre bu iki eklenti İstanbul eklentilerini yapan zanaatkarlar tarafından yapılmıştır (Tablo 2. 31). Buna ek

olarak Vetulonia-Lebeti mezarlarından ele geçen siren eklentisi de benzerliğiyle bu gruba eklenebilir (Tablo 2. 32).

2. grup ve ona göre daha rafine olan 1. grup arasındaki farklar olasılıkla bu eklentilerin farklı işliklerde farklı zanaatkarlar tarafından yapılmasından kaynaklanabilir ya da üretim tarihleri arasındaki çok küçük zaman farkını ifade edebilir. Her iki durum da göz önüne alındığında söz konusu eklentiler, işlikler veya üretim dönemleri farklı da olsa aynı bölgede üretildiği izlenimini vermektedir.

3. gruptaki Toprakkale olarak tanımlanmış kazan eklentisine bakıldığında, Merhav bu eklentiyle ilgili yaklaşık yüz yıldan beri inanıldığının aksine sistematik bir kazıdan ele geçirilmediğini belirtirken yukarıda ele aldığımız gibi bu siren, 19. yy. sonlarında Londra'da bir antikacıdan satın alma yoluyla edinilmiş bir eser olup gerçek menşei bilinmemektedir (Tablo 2. 25) (Wartke, 1985: 87, abb. 1a-b; Muscarella, 2013c: 733; Merhav, 1991b: 232). Merhav da bu sirenin yüz özellikleri, saç modeli ve kanatların işlenişi bakımından diğer sirenlerden farklı olması sebebiyle kendi başına bir tip olarak kabul etmiştir (III.grup).

Urartu'ya atfedilen siren eklentileri incelendiğinde iki grup ve farklı özellikler gösteren birkaç tip ortaya çıkıyor. Stil olarak, Kuzey Suriye'nin Geç-Hitit Krallıkları'nda hâkim olan Fenike, Arami ve Kuzey Suriye sanatsal eğilimlerini yansıtmaktadır. Bu genel açıklama aslında Yakın Doğu genelinde bulunan siren eklentilerinin birçoğu için geçerlidir. Merhav'a göre; Tüm bunlar, uzun bir tunç işleme geleneğinin var olduğu Kuzey Suriye'nin, doğu ve batıya yayılmasından itibaren sirenli kazanların orijinal kaynağı olduğu varsayımını desteklemektedir. Bununla birlikte, burada ele alınan siren eklentilerinin kökenini kesin olarak belirlemek için yeterli kanıt olmadığı görülmektedir. Örneğin, Urartu olarak kabul edilmeyen, omuza doğru uzanarak topuzla sonlanan Van Sireni'nin saç stili, Altıntepe duvar resmindeki sfenksin saç topuzuyla paralellik göstermekte ve bu da Kuzey Suriye saç modasının Urartu'ya ulaştığını ve böyle bir özelliğin dış kaynaklı bir işaret olarak yorumlanması gerekmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, her biri bir daire ucuyla süslenmiş sirenlerin önünü süsleyen üçgenlerin, Kafkasya seramiklerinin ortak bir tasarımı olduğu ve ayrıca bir grup Kafkas stili olan tunç kemer üzerinde görülmesi de dikkat çekicidir. Urartu eklentileri ve onlarla bağlantılı olan Gordion ve Praeneste'den gelen grup, 2. grubun sirenlerine benzeyen Olympia, Delphi veya Vetulonia'da

bulunmuş olanlardan daha farklıdır. Bu farklılıklar, elbise, takılar ve yüz özelliklerinde kendini göstermektedir. Kanatlar form olarak benzer, ancak tüyler ya eğik ya da dikey olarak yerleştirilmiş farklı şekilde bezenmiştir. Bu farklılıklar Urartu atıfı almış siren eklentilerinin ve onunla ilişkilendirilen Gordion ve Praeneste'den gelen grubun farklı imalathanelerde üretildiğini düşündürmektedir (Merhav, 1991b: 233).

Tüm bu örneklerin ışığında değerlendirme yapıldığında, I. binde Anadolu, Yakın Doğu ve Akdeniz'de yaygın kullanım alanı bulan metal kazanlar ve onlarla ilişkili eklentiler yukarıda da ele alındığı gibi Urartu Yerleşimleri'nden de ele geçmiştir. Tartışmalara konu olan hem boğa hem de siren eklentilerinin genel görünüme bakıldığında, Urartu'nun kendi sahasında ele geçen eklenti veya eklentili kazan örnekleri; Altıntepe, Guşçi, Karmir Blur, Toprakkale ve Alişar Yerleşimleri'dir. Bunların içindeki boğa başı şeklinde eklentiye sahip Guşçi eserleri yukarıda da belirtildiği gibi, 1905 yılında kaçak kazılar sonucu ele geçmiş fakat daha sonra kaybolan eserler olup, Hanfman'nın yaptığı çalışma sonrasında müzelerde saptanan ve Guşçi yerleşimine ait oldukları düşünülen eserler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siren eklentilerinde ise Toprakkale olarak tanımlanan ve yukarıda ele alınan bir siren eklentisi aslında 19. yy. sonlarında Londra'da bir antikacıdan satın alınıp Berlin Müzesi'nde korunan bir eserdir (Wartke, 1985: 87, abb. 1a-b; Muscarella, 2013c: 733; Merhav, 1991b: 292). Ek olarak, Akurgal tarafından Toprakkale olarak isimlendirilmiş eklentiler de benzer şekilde müzede korunmakta olan aslında menşei belirsiz eklentilerdir. Bununla birlikte, yukarıda da ele alındığı gibi kimi müze eserleri stil kritikleri yapılarak Urartu'ya atfedilmiştir. Genel görünüme bakıldığında, kazanlar ve eklentileri konusunda bugüne kadar ele alınmış birçok çalışmanın ağırlıklı olarak satın almalar ve müze eserleri çerçevesinde yapılan çalışmalar olduğu görülmektedir. Siren eklentilerinden şu an için mevcut veriler içinde yalnızca Alişar'da ele geçen bir siren eklentisi menşei belirli bir kazı verisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu'nun batısında Gordion'da MM Tümülüsü'nde bir mezar odasından ele geçmiş olan dörder adet siren eklentili 2 kazan verisi de sistemli bir kazı verisidir. Bu bağlamda Urartu'nun batısındaki Frigya siren buluntusu bu bilgi çerçevesinde Urartu buluntusundan daha dikkate değer görünmektedir. Dolayısıyla siren eklentilerinin Urartu atıflarının daha dikkatli ele alınması gereken bir konu olduğu düşüncesindeyiz.

Fakat boğa eklentilerinde ise Altıntepe, Karmir Blur, Toprakkale, Alişar örnekleri ele alındığında Urartu sahası içinde de net olarak saptanan örneklerle karşılaşmaktayız. Bu bilgiler, yazılı belgelerdeki Sargon'un aktarımıyla Mušašir Tapınağı'ndaki Urartu'ya ait olduğu bildirilen kazan bilgisiyle bütünlendiğinde Urartu'nun bu konudaki yetkinliği görülebilir hâle gelmektedir (LAR II: 173). Fakat yazılı belgelerden bir diğeri ise Urartu Kralı II. Sarduri'nin, Kummuh Ülkesi Kralı Kuštašpili'nin ayaklarına kapandığını ve kendisine altın, gümüş, giysinin yanı sıra 2.000 tunç kalkan ve 1535 tunç kazanı haraç olarak verdiğinden bahsetmektedir[30]. Bu bağlamda ganimet edinimi vasıtasıyla Urartu Toprakları'na girmiş olan bu tür eserler göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar yazıtların propaganda dili içerdiği bilinse de burada abartıya tâbi tutulan ibarenin belki de bahsi geçen kazan sayısının daha az olması şeklinde değerlendirilebilir. Fakat sonuç olarak incelediğimiz eklentili veya eklentisiz kazanların Kummuh'dan bu bölgeye geçmiş olan eserler olması ihtimali de barındırmaktadır.

Yukarıda ele alınan örneklerin genel incelemesi yapıldığında Urartu'da ağırlıklı olarak boğa başlı eklentilerin varlığı ile karşılaşmaktayız. Bunların teknik özelliğinde karakteristik olarak 'T' biçimli plakalara perçinle tutturulması ve boğa başlarının konumlarının kazandan dışarıya bakacak şekilde olmaları ve bazı yüz işleme detaylarıyla Gordion MM Tümülüsü, Amyclae ve İtalya Cumae Yerleşimlerinden ele geçen boğa başlı kazan eklenti örnekleriyle neredeyse birebir benzerlik göstermektedir. Açık bir şekilde ele alınmış olan bu boğa eklentileri kendi içerisinde tutarlı bir gruba işaret etmekte ve her ne kadar aynı coğrafya içerisinde üretilmiş gibi keskin bir önermede bulunmaya izin vermese de aynı bilgi birikimine sahip kişiler tarafından üretilmiş oldukları izlenimini vermektedir. Boğa eklentileri için belki yerel ihtiyacı karşılayacak derecede üretim yapıldığı ihtimali var olsa da bu potansiyelin daha yüksek seviyeye ulaşıp Urartu'dan batıya doğru ulaştırdığı ticari bir meta olabileceğini söylemek oldukça abartılı olacaktır.

[30] CTU: A 9-3; UKN I: 155E; Çilingiroğlu 1984: 65. dipnot 254; Sargon'un sözünü ettiği *'kiuri'* ile Sarduri'nin bahsettiği *'Kiri'* kelimesinin kazan için kullanılan aynı sözcük olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla yazıtta bahsi geçen kap türünün kazan olduğu düşünülmelidir. Bu ibare Salvini'nin çevirisinde ise 'tunç kap' olarak çevirilmiştir.

Bir diğer eklenti türü olan sirenler ise yukarıda ele alındığı gibi oldukça tartışmalıdır. Urartu Yerleşimlerinden Toprakkale ve Alişar yakınlarında Verahram'dan geldiği düşünülen iki adet örnekle karşılaşmaktayız. Yukarıda da belirtildiği gibi Toprakkale'ye ait olduğu düşünülen eser aslında Londra'da bir antikacıdan satın alınan bir eser olduğu için üzerinde dikkatli yorum yapılması gereken bir eserdir. Gerçek menşei belirsizdir. Dolayısıyla, Urartu'nun büyük merkezlerinde yapılmış olan sistematik kazı verisi olarak bu tipte bir eserin henüz olmadığını görmekteyiz. Bu bağlamda batı örneklerine bakıldığında her ne kadar teknik olarak 'T' biçimli plakalara perçinle tutturulan ve bazı işleme detaylarıyla Urartu olarak saydığımız bu iki örneğe benzeyen iki kazan üzerindeki dörder siren eklentisine sahip olan Gordion Siren Eklentileri mevcut olsa da doğu coğrafyasında Alişar ve Gordion sirenleri yalnızca 9 eklentiyi oluşturmaktadır. Öte yandan batı coğrafyasındaki bulgularla birlikte siren eklentisi sayısının 86 olduğu verisi göz önüne alınırsa doğu bulguları burada ciddi anlamda bir azınlığa işaret etmektedir.

Öte yandan, Batı coğrafyasındaki eserlerde Atina ve Samos yerel üretim eserlere sahipken, Olympia ve Delphi'de hem doğuya özgü hem de yerel üretim olarak yapıldığı düşünülen kazanlar vardır. Ptoion, Argos ve Delos ise yalnızca ithal eserlere sahiptir. İlgili buluntuların toplamda %45'lik bölümünün Yunan atölyelerinde üretilmiş olabileceği düşüncesi bulunmaktadır (Muscarella, 2013c: 732). Dolayısıyla yukarıda ele alınan eserler teknik ilişkilendirmeler veya bazı stilistik benzerlik içerseler de Urartu'da bunların yerel üretimi yapıldığı ve ticaret ya da farklı bir dinamik vasıtasıyla batıda Etrurya bölgesine değin uzanan bir coğrafyaya kadar Urartu'dan aktarımı sağlandığına dair net bir ifade kullanmak yanlış olacaktır.

1.2.3. Griffon ve Aslan Başlı Eklentiler

Kazanlarda kullanılan üçüncü eklenti türü ise aslan-griffon başlarıdır. Griffon olarak tanımlanan eklentiler kartal başı şekline sahip yaratıklar olarak eserler üzerinde tasvir edilmiştir. Yakındoğu'da inançla ilişkili olduğu düşünülen bu yaratığın bir tanrıça atribütü olarak da kullanıldığı bilinmektedir (Erdan, 2021: 185). Bu tipte kazan eklentilerinin ağırlıklı olarak batı coğrafyasındaki önemli kutsal alanlar olan Samos (Jantzen, 1955: kat. no: 4-5, 33-40, 44-48, 54-55, 64-70, 72, 83-86, 89-91, 93, 103-106), Delphi (Jantzen, 1955: kat. no: 6-7, 12, 31, 75, 82, 95-96, 107, 181), Olympia

(Mattusch, 1990: 549-560), Ephesus (Hogarth, 1908: 151, pl. 16-4) Miletos (Heres, 1970: 149-161) ve Etrurya Bölgesi'nde (Jantzen, 1955: 9; Maxwell-Hyslop, 1956: 152-153, pl. XXVII-1, 2) var oldukları bilinmekte dolayısıyla da doğu sanatına ait olmayan bir öge gibi görülmektedir. Doğu'da yalnızca griffon şeklindeki eklenti olarak Susa örneği bilinirken bu eserin yüksek alınlı yapısı ile daha geç dönem bir Yunan tipini temsil ettiği düşünülmüştür (Jantzen 1955: taf. 49. 4; Akurgal, 1961: 56). Urartu coğrafyasında bu tipte bir kazan eklentisi örneğiyle karşılaşılmamıştır.

Aslan başı şeklindeki kazan eklentisi ise Urartu coğrafyasında Karmir Blur'da ele geçmiştir (Tablo 2. 38) (Merhav, 1991b: 233, fig. 11). Urartu Aslanı'nın tüm özellikleri ile modellenen ve boru şeklindeki boynunun etrafına kazınmış, II. Sarduri yazıtı taşıyan kükreyen bir aslandır (MÖ 764-735). Üzerinde yazıt olması oldukça önemli ve Urartu'ya ait olmayacağı kuşkusunu ortadan kaldırmaktadır. Bu tipte Urartu örneğine en yakın eklentili bir kazan, kafaları içeri bakacak şekilde yerleştirilmiş olan Olympia'da ele geçirilmiş olan aslan protomlu bir kazandır (Tablo 2. 39) (Merhav, 1991b: 234, fig. 12). Her ikisi de ağız kenarına yerleştirilmiş karşılıklı iki siren eklentisi ve 3 adet kafaları içe bakacak şekilde aslan protomu ile 3 adet de kafaları dışa dönük şekilde griffonlar içerir. Urartu örneğinde de aslanlar kazana aynı şekilde konumlandırılmıştır. Öte yandan aslanların yelesindeki çapraz bezemeler Altıntepe'de ele geçmiş olan fildişinden yapılmış aslanların sırtındaki bezemelerle hemen hemen aynıdır (Özgüç, 1969: 42-47: lev. XXXIV-XXXV; XXXVII-XLIII; A, 2; res. 39-42; Alp, 2017: 137-139, pl. 1/1-2). Urartu aslan başı eklentisindeki yazıt, bu tipte eklentilerin Urartu atölyelerinde üretildiği ve bir anlamda kraliyet atölyesinin ürünü de olarak tartışmasız bir şekilde kanıtlamaktadır. Yazıtlı eser örnekleri bu eklenti ile sınırla kalmamakta, üzerinde Urartu Kralları'nın ismini barındıran Urartu çıngıraklarında da karşımıza çıkmaktadır[31]. Bu veriler kraliyet atölyesinin var olma ihtimallerini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca, griffon motifinin Urartu Sanatı'nda kabartmalarda ve heykellerde popüler bir motif olduğu bilinirken söz konusu kazanda aslanla birlikte kullanılmış olması dikkate değer bir detaydır. Ancak aslan başlı eklenti olarak, her ne kadar üzerinde Urartu Kralı'na ait bir yazıt barındırsa da bu coğrafya içinde karşımıza çıkan tekil bir örnek olduğu için dikkatli yorumlanması gereken bir

[31] Bkz.: Bu tezde 'Çıngıraklar' başlığı.

eser olduğunu düşünmekteyiz. Bu örnek Urartu'nun bu tipte bir örneğe sahip olduğu ve kullandığı için yeterli olmaktayken bu tipin üretiminin tamamen Urartu içinde yapıldığı veya komşu bölgelere aktarabildiği yorumu için yetersizdir.

Etrurya Bölgesi'nde bu tipte eklentiler Praeneste'deki Barberini Mezarı'nda ele geçmiştir[32] (Tablo 2. 40). Bu eser, VIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Hem griffon hem de aslan eklentisini içeren bu kazan Akurgal tarafından doğu kökenli olarak tanımlanmış ve kimi Assur, Sakçegözü, Hitit griffonları ile ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte, eklentilerin ve kazanların ayrı olarak üretildiği, ulaştıkları noktada kazana aplike edildikleri düşüncesi mevcuttur. Bu düşünceye göre, Etrurya'da hem griffon hem de aslan eklentili karma eklentilerin bulunduğu kazanların ayrı bir şekilde, Urartu'nun da içinde bulunduğu doğu bölgelerden, ithal edilmesi ve daha sonra Etrurya'da kazan ve eklentilerin birleştirilmesi ihtimali düşünülmüştür. Fakat, bugüne kadar yapılan çalışmalarla bu tipte eklentili bulguların yeterli sayıda ele geçmeyişi sebebiyle Urartu coğrafyası için bir değerlendirme yapabilmek mümkün değildir.

Tüm bunlara ek olarak, kazan ayaklıkları-tripodlar önemli bir detaydır. Çünkü yazıtlarda ve kazılardan ele geçmiş örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Yazılı belge olarak, Mušašir Tapınağı'nın yağmalanması esnasında Sargon'un Mušašir'den aldığı ganimetle ilgili olarak, kazanların ayakları ile birlikte yalnız ayaklıklardan da bahsedilir[33]. Bu anlatımda dikkat çekici olan 50 ölçü su içerebilen 3 adet kazan ve büyük boyutlu 4 adet de ayaklık-tripoddan bahsetmesidir. Bu olayı açıklayan kabartmada, Assur askerleri trompet (boru biçimli) benzeri ayaklıklarıyla birlikte büyük kapları taşımaları tasvir edilmiştir. Bu ayaklık tipi antik dönemde Yakın Doğu ve doğu genelinde iyi bilinen bir ayaklık türüdür ve tunçtan yapılmış örnekler Etrurya Bölgesi'ne kadar ulaşmıştır.

Trompet (boru biçimli) ayaklık türü Urartu'da ele geçmemiştir. Urartu'da şimdiye kadar Altıntepe'de bir mezar odasında masif bir ayaklık-tripod örneği ele geçmiştir (Tablo 2. 1) (Merhav, 1991b: 234, fig. 4a). Bu ayaklık, Mušašir tapınağının önünde gösterilen ayaklıkları anımsatan bir ayaklık türüdür. 66 cm yüksekliğinde ve 58 cm

[32]Akurgal, 1961: 66, abb. 39-41: Kazan yük.: 60 cm, griffon protomunun yük.: 27 cm., aslan protomunun yük.: 23 cm.

[33] LAR II: 173: Söz konusu yazıtta *'tapınaktan 67 gümüş kazan gümüş ayaklıklarıyla birlikte…'* ibaresi yer almaktadır.

çapında olan bu ayaklık, yatay perçinlerle birbirine tutturulmuş ve tunçtan yapılmıştır (Merhav, 1991b: 234, fig. 7). Ayaklar, boğanın toynakları ile sona erer, ön tarafında yatay çizgilerle süslenmiştir. Bu tam olarak Münih kazan ayağının şeklidir. Altıntepe kazan ayaklığı ile Karlsruhe Müzesi'nin tunç kazan ayaklığı birbirine benzemektedir (tırnakların alt kısmının daha ayrıntılı bir şekilde modellenmesi haricinde) (Tablo 2. 9). Boyutları ve formları birbirine çok yakın olan bu üç ayaklık, diğer bölgelere ait kazan ayaklıklarından ayrı olarak kendi özelliklerine sahip Urartu kazan ayaklıklarını temsil eder.

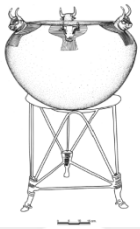
Yukarıda ele aldığımız incelemeler ve tartışmalardan görüleceği üzere Urartu'da Kazan eklentileri konusunda Urartu Eserleri olarak kabul edilen Altıntepe, Guşçi, Karmir Blur, Toprakkale ve Alişar (Verahram) ile karşılaştırılması yapılan eserlerin ağırlığını müzelerdeki satın alma eserler oluşturmaktadır (Harita 2). Bizim bu çalışmada katkı olarak sunduğumuz bazı batı eserleri Gordion, Amyclae, Olympia ve İtalya Cumae Yerleşimlerinden ele geçen örnekler her ne kadar Urartu örneklerine yakınlık gösterse de sayısal olarak düşük olmaları sebebiyle ticaret gibi somut bir hareketlilikle Urartu'dan söz konusu bu bölgelere taşınmadığını düşündürmektedir.

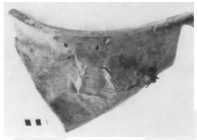
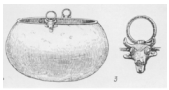
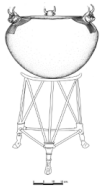
Bu önermeyi destekleyecek bir başka veri Çifçi tarafından sunulmuştur. Çifçi Urartu topraklarında kalay cevheri yataklarının olmamasına işaret ederek, eldeki verilere göre Urartu topraklarında, İran'daki Urmiye Gölü'nün kuzeyinde bulunan yalnızca iki kalay yatağının var olduğu bilinmektedir. Bunlar Ermenistan'daki Paleoaraks ve Sahand Dağı'dır. Metsamor'da cürufun bulunması, burada kalay eritildiğini gösterir. Metsamor'un kalay cevherini Paleoaraks'tan elde ettiği öne sürülmüştür ve Sahand Dağı'nın Metsamor'un bulunduğu Ağrı Ovası'na görece yakınlığı göz önüne alındığında, Metsamor'a buradan da bir kalay gelmiş olabileceğini varsayılmıştır. Bu bağlamda, bu bölgenin Urartu'ya uzaklığını ve yalnızca bu kaynağın Urartu'daki tüm metal işçiliğinin ihtiyacını gideremeyeceğinin altını çizerek, tunç yapımı için gerekli olan bu maddenin sağlanılamaması sonucu söz konusu bu eserlerin yerel üretiminin ihtimal dışı olacağını düşünmektedir. Burada altı çizilen en önemli öge belki de Urartu'nun bu eserlerin üretimini sağlayabileceği kalay ihtiyacı için bazı ticari bağlar oluşturmuş olabileceği düşüncesidir (Çifçi, 2018b: 224). Dolayısıyla bu tipte eserlerin yerel üretiminde kullanılması için gerekli olan kalayın komşu bölgelerden temin edilmesi ticaretle kurulabilecek bağlara ve böylelikle bir etkileşime işaret etmektedir.

Ancak şu an bunu cevaplayabilecek herhangi bir yazılı belge ele geçmediği için bu anlamda bir ticaretin var olup olmadığı bir varsayımdan öteye gidemeyecektir.

Özetleyecek olursak, Urartu sahasındaki özellikle boğa eklentilerinin kendi içinde tutarlı bir gruba işaret etmesi bu eklentilerin, belki, yerel ihtiyacı karşılayacak kadar Urartu'nun kendi coğrafyasında üretimini yaptığı ancak ticari potansiyel oluşturabilecek seviyeye ulaşmamış olduğunu ortaya koymaktadır. Yazılı belgelerdeki ganimet edinimi vasıtasıyla bu coğrafyaya girmiş olan bu tipteki eserlerin de göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını önemle çizmekteyiz (CTU: A 9-3; UKN I: 155E). Belirtilmesi gereken bir diğer husus, bugüne kadar yapılmış olan kazan veya eklentileri konusunda ele alınan çalışmaların ağırlıklı olarak müzeler tarafından satın alma eserler bağlamında yapılmış olması ve buradan doğan ticaretle ilişkilendirmelerin çok da gerçekçi olmadığıdır. Bu çalışmada ele almış olduğumuz diğer eser gruplarında da altını çizdiğimiz gibi bu önermeler bugünkü bilgilerimiz ve verilerimiz dahilinde olup yeni dönem çalışmaları ile ele geçecek olan buluntular ile mutlak surette bu görünüm değişecektir.

Tablo 2. Tunç Kazanlar ve Eklentileri

TABLO NO:	BULUNTU YERİ	RESİM	ÇİZİM	DÖNEM		
				VIII	VII	IV
1	Erzincan Altıntepe				*	
2	Toprakkale				*	
3	Toprakkale				*	
4	Alişar (Verahram)					

5	Karmir Blur					
6	Kayalıdere					
7	Karmir Blur					
8	Gordion			*		
9	Karlsruhe Müzesi					

10	Gordion				*	
11	Cumae					
12	Amyclae					
13	Cincinnati					
14	Fogg Museum					
15	Cleveland					

16	Louvre Museum					
17	Tell Rifa'at			*	*	
18	Ahmet Köroğlu Koleksiyonu				*	
19	Ahmet Köroğlu Koleksiyonu				*	
20	Ahmet Köroğlu Koleksiyonu				*	
21	Toprakkale					

22	Toprakkale					
23	Toprakkale					
24	Alişar (Verahram)					
25	Toprakkale (?) Berlin Müzesi					
26	Gordion					
27	Gordion					

28	Gordion					
29	Münih Müzesi			*	*	
30	Ptoion (Yunanistan)					
31	Bernardini Mezarı (Praeneste)					
32	Bernardini Mezarı (Praeneste)					
33	Vetulonia-Lebeti Mezarı					

34	Vetulonia-Lebeti Mezarı					
35	Marquis de Vogue Koleksiyonu					
36	İstanbul 42 nolu					
37	Duruit Koleksiyonu					
38	Karmir Blur					
39	Olympia					

40	Praeneste					

1.3. Fildişi

Fildişi oymacılığına dair ilk kayıtlar, MÖ III. binlere ait Mezopotamya metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu sanat kolunun MÖ II. binlerin gelişkin ticari ve kültürel ağları ile birlikte Anadolu coğrafyasına girdiği düşünülmektedir (Barnett, 1982: 39). Hammadde olarak Mısır[34] veya Hindistan'dan[35] gelen fildişi, Mısır ve Suriye tarafından Anadolu'ya pazarlanmıştır. İlerleyen zamanda bu ürün, ticareti yapılabilir bir mal grubu statüsü kazandıktan sonra her bölge kendi fildişi oymacılık ekolunu yaratmıştır (Sağlamtimur, 2009: 485). Nitekim Anadolu'da, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kültepe, Acemhöyük ve Boğazköy'ün Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenen tabakalarında bol miktarda fildişi eser ortaya çıkartılmıştır (Özgüç, 1959: 54 lev. XXXIV, 12; Özgüç, 1966: 15; Bittel, 1957: 25, lev. 23-25). Bölgede ele geçen fildişi eserler çoğunlukla Suriye etkileri taşımakta olup (Simpson, 2013: 259), bu dönemde daha çok, Orta Anadolu'dan bildiğimiz bu sanat I. bine doğru daha da geniş bir coğrafyada yayılım göstermiştir.

MÖ I. binyılda 'Fildişi Eser Oymacılığı' Suriye, İran, Assur, Fenike, Frig, Geç Hitit Krallıkları'ndan bazılarında olduğu gibi Urartu Krallığı'nda da güçlü bir gelenek olarak uzun bir süre varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir. Ancak söz konusu sanata ait buluntular geniş bir coğrafyada yayılım gösterdiği için her ne kadar ortak bir görsel dile sahip olsalar da bulunan eserlerde, tam bir üslup birliği söz konusu değildir. Bunda kuşkusuz ki bu küçük devletlerin bölgesel ikonografik dildeki etkilerini sanat anlayışlarına yansıtmalarının yanı sıra kendi spesifik stillerini oluşturma çabaları büyük rol oynamıştır. Genel olarak sanatta, özel olarak fildişi oymacılığında karşılaştığımız bu stil farklılıkları, bu eserlerin kökenleri ile ilgili tartışmaları doğurmuş ve hâlâ bu tartışmalar devam etmektedir.

---

[34] Collon 1977: Mısır'dan en erken canlı fil avı kayıtları, Antik Mısır'ın 18. hanedanlığının 3. Firavunu olan I. Tutmosis tarafından MÖ II. binin ortalarında (MÖ 1525-1495) ve III. Tutmosis'in Nil yakınlarında 120 canlı fili dişleri için öldürdüğünden bahsettiği metinlerdir.; LAR I 1926; Lie 1929: Birkaç yüzyıl sonra; I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076), I. bine doğru ise; II. Adad Nirari (MÖ 911-891), II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ve III. Salmanesser (MÖ 858-824) filleri avlamak, öldürmek ya da kendi hayvanat bahçeleri için yakaladıklarından bahsetmektedir. Devam eden yıllarda III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727), Sargon (MÖ 721-705), Sanherib (MÖ 704-681), Esarhaddon (MÖ 680-669) kayıtlarında ise canlı filler değil de fillerin dişlerinden bahsedilmektedir.

[35] Collon 1977: 220, Hindistan'dan Suriye'ye ve diğer bölgelere doğru yapılan canlı fil ithalatının, siyasi koşulların olumlu olduğu süreçte yüzyıllar boyunca süren bir uygulamanın tekrarı olduğu düşünülmektedir.

MÖ VIII. yy.da Urartu; İran'ın batısıyla askeri mücadele halinde, Assur ile yoğun bir çatışma içinde, Geç Hitit Devletleri ile siyasi iletişim içinde kendi başına büyük bir güçtür.

Durum böyleyken, bölgede yer alan Altıntepe, Toprakkale ve Karmir Blur'dan ele geçmiş olan fildişi eserlerdeki teknik anlamdaki yeterlilik, ayrıca Mušašir'de II. Sargon tarafından toplanan oldukça yüksek kalitedeki fildişi eserlerin varlığı[36] ile birlikte, Assur krallarının kayıtlarında Urartu, Karkamış, Arpad, Malatya ve Sidon'dan fildişi ve fil postu ele geçirdiğini belirtmeleriyle (Collon, 1977: 220), bu fildişi eserlerin söz konusu küçük devletler arasında yapılan ithalat ve ihracat gibi ticari hareketler karşılığında Urartu Coğrafyası'na mı taşındığı yoksa, Urartu'nun kendi içinde bu sanatı geliştirerek eserlerini yerel üretime mi dönüştürdüğü sorularını akla getirmektedir. Bu bağlamda Urartu yerleşimlerinden ele geçmiş olan eserler aşağıda ele alınacaktır (Harita 3).

1.3.1. Altıntepe Fildişi Eserleri

Altıntepe'nin fildişi eserleri, tapınak galerisi ve soylu mezarlarından ele geçmiş olup Tahsin Özgüç tarafından, 10 grup halinde incelenmiştir (Özgüç, 1969: 38). Söz konusu eserlerin çoğu mobilya parçalarıdır.

Bu eserler;

1- Üç adet kuş başlı adam.

2- İkisi sağlam durumda, bir diğerinin ise bazı kısımları mevcut olmayan üç aslan heykelciği.

3- Oyma geyik kabartması.

4- Kakma işçilikle yapılmış iki insan yüzü.

5- Dört adet palmet bezemeli plaka.

6- Kanatlı güneş kurslarına ait üç parça.

7- Kale modeli.

8- Mobilyaya ait çeşitli parçalar ve başlıklar.

[36] LAR I: 172-174; Mušašir Kenti'nin yağmalanmasını anlatan Assur Kralı II. Sargon, kentten ve Haldi Tapınağı'ndan ganimet olarak sayıları kimi yerde belirtilen kimi yerde belirtilmeyen fildişi asa, fildişi kanepe, fildişi masalar, fildişi sebze sepetleri, fildişi kamalarla birlikte 139 fildişi çubuk aldığını söylemektedir. Burada bahsi geçen eserler, Mušašir'deki Haldi Tapınağı'na armağan olarak sunulan eserler olup içlerinde Urartu eserleri de vardır. Söz konusu dönemde bu tapınak bölgenin önemli bir dini merkezi olmalıydı.

9- Birleştirilmiş iki el ve bir heykelin sol kolu.

10- Muhtelif eşyaya ait örnekler.

1.3.1.1. Kuş Başlı Adamlar

Altıntepe'de bulunan bu eserlerde, kuş başlı cinlerin ikisi sağlam, birinin belden yukarısı kırık halde ele geçmiştir (Tablo 3. 1-3). Her ikisi de bereketlendirme ritüelini temsil etmektedir. Kafa kısmı kartal başlı, alt kısım ise insan gövdesi şeklindedir. Ağız açık, kartal gagası sivridir. Alt çene aslan çenesidir (Tablo 3. 1). Dil ağzın içinde kıvrılarak yukarı dışarıya sarkmaktadır. Göz bebeği siyah bir çukurcuk halindedir. Gözleri büyük aslanın aynısıdır. Ense, at yelesi tarzında, eğri hatlarla ve ince bir zikzak şeridi ile gösterilmiştir. Baş ve boyunları üstünde, uçları birer helezon şeklinde kıvrılan birer çift uzun bukle vardır. Bu bukleler Ziwiye'deki kuş başlı insan protomundaki buklelere benzemektedir (Godard, 1950: 36; res. 25, 45; res. 30). Bununla birlikte, tam olarak benzememekle birlikte, bu tür helezonlu bukleler Acemhöyük'te Assur Ticaret Kolonileri Dönemine ait damga mühürlerde görülmektedir (Özgüç, 1969: 14 vd.). Omuza atılan uzun, düz elbisenin yalnızca, kenarları ve saçakları şeritler halinde bezemeli olup, altın kaplıdır. Uzun elbise, birinin sağ, birinin sol bacağını açıkta bıraktığından dizleri üstüne kadar inen şerit saçaklı tunik görülmektedir (Tablo 3. 2). Elbise kenarındaki bu bezeme şekli ve elbisenin tek bacağı açıkta bırakan tunik şeklinde olması, Nimrud'da ele geçmiş olan bazı fildişi eserlerdeki figürlerde de görülmektedir (Hermann, 2012: fig. 23.05 a/c). Altıntepe'de 3. mezarda bulunan tunç kursa işlenen kanatlı, dört nala koşan atın üstündeki tanrı da aynı tipe giren bir elbise giymiştir (Özgüç, 1969: 39).

Sırtlarında ikişer kanat vardır. Alttaki kanat aşağıya doğru dik olarak inerken yukarıdaki kanat, kuş başlı cinin başına doğru kavislenmektedir. Her ikisi de bel hizasındaki elleriyle bakraç ve yukarı doğru kaldırdıkları elleriyle de çatıya bağlı meyveyi tutmaktadır. Birinde bakraç uzun elbisenin kenarına, diğerinde ise bacağa dayanmaktadır. Birinin yüksekliği 12.4 cm, diğerininki ise 14 cm.dir. Bunlara iyice dikkat edildiğinde, kanatların ve bakraçların birbirinden farklı olduğu görülür. Bu yüzden, buradaki kuş başlı cinlerin birbirine simetrik olacak şekilde kullanılmadığını ya aynı mobilyanın ayrı kısımlarına ya da ayrı mobilyalara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Kuş başlı cinlerden üçüncüsü ise belden yukarısı kırık ve diğerlerine göre daha küçüktür (Tablo 3. 3). Aşağıya sarkan kanadı, uzun elbisenin kenarındaki bezemeler diğer ikisinden farklıdır. Bu da alt kenarı bezemeli kısa tunik giymiştir.

Kuş başlı cinlerin olduğu levhalar detaylı incelendiğinde;

1-Nolu levhada (Tablo 3. 1), kartal başlı cin sağa doğru dönüktür (Özgüç, 1969: 40; lev. XXXII, 1-2; B, 3; res. 36). İki ayağı da aynı yöndedir. Uzun elbisenin kenarları saçak ve boncuk bezemeli olup elbisenin sol alt kısmı altın kaplamadır. Sol omuzdan atılan elbisede figürün sol bacağı açıkta kaldığı için elbisenin altında kısa bir tunik giydiği görülmektedir. Figür sol eliyle hem kutsal meyveyi tutmakta hem de levhanın üst kısmını oluşturan yatay çubuğun sağ ucunu taşımaktadır. Aynı çubuğun sol ucu, yukarıya doğru kıvrılmış kanata basmaktadır. İkinci kanat, gövdeden aşağıya doğru dik olarak sarkmaktadır. Kanatlar, dıştan üçer sıra düzenli dil şeklinde tüylerden, içeriye doğru daha da küçülen merdivenimsi görüntüye sahiptir. Kuş başlı cinin sağ elindeki bakracın ağız kenarında 10 adet dikine paralel bezeme vardır. Kuş başlı cinin, ağız kısmı çok sivri bir üst gaga ile aslan çenesinden ibarettir. Ağzın içinde kalan dil, yukarıya doğru ve kıvrıktır. Göz badem şeklinde olup, gözbebeği çizilerek yapılmış ve gözyaşı çukuru belirtilmiştir. Başın arka kısmında, boynun dibinde ve başın üst kısmında helezon şeklinde biten iki bukle vardır. Her iki bilekte de bileklik vardır. Bu levhanın, küçük çatlakları ve üzerindeki çentikler hariç, neredeyse tümü sağlamdır.

2-Nolu levha (Tablo 3. 2), 1 nolu levhaya çok benzemekle birlikte, ilkinin aksine yönü sola dönüktür (Özgüç, 1969: 40, lev. XXXIII, 1-2; B, 4; res. 37). Tek bir bileğinde bileklik vardır. Bakracı, giydiği kısa tuniğine dayalıdır. Kanatlarda iki sıra dil şeklinde bezeme vardır. Uzun elbisenin sağ alt kenarında ve tuniğinin kenarında altın kaplama izleri görülür. Sol kolun yukarı kısmı, başın arkası ve yatay çubuğun yarısı eksiktir.

3-Nolu levhada (Tablo 3. 3), kanatlı cinin aşağı yarısı korunmuş, yön olarak sola doğru dönüktür. Sağ ayağı, sol ayağından fark edilecek derecede büyüktür (Özgüç, 1969: 40; lev. XLIX, 1; res. 38). Saçakları dil şeklinde olan uzun elbisesinin iç kenarı boncuk şeklinde bezemelidir. Elbise, yalnızca sağ bacağını örtmekte olup adaleli sol bacağı açıktadır. Bu bacaktan kısa tunik giydiği anlaşılmaktadır. Kanatları iki taraftan aşağıya doğru sarkmaktadır. Elindeki bakraç sağ kanada dayalıdır. Gövdenin aşağı kısmında boya izleri görülmektedir.

Altıntepe'nin, yukarıda bahsi geçen, fildişi eserleri üzerinde görülen kuş-kartal başlı kanatlı cin figürleri bazı biliminsanları tarafından değerlendirilmiş ve kökenleri üzerine çeşitli görüşler öne sürülmüştür. H. Kantor'a göre; bu kanatlı cin figürlerinin, ilk örnekleri Suriye kökenlidir (Kantor, 1958: 60 v.d.).

Altıntepe'nin bu figürleri, Urartu sanatında ilk defa görülmemektedir. Detaylarında bazı farklılıklar olmasına rağmen, Toprakkale'nin fildişi insan figürleriyle Altıntepe'dekiler hemen hemen aynıdır (Barnett, 1957: 229, lev. 131, W 13-14). Bunlar, bu üsluba giren eserlerin, Urartu Sanatı'nda yaygın olduğunu göstermektedir. Öte yandan, kuş başlı cin tasviri, Assur ve Geç Hitit Sanatı'nın belirli evrelerinde karşımıza çıkmakta ve hatta Urartu'nun etkilenme noktaları olabileceği düşünülmektedir. T. Özgüç'e göre; bütün Urartu cinlerinde olduğu gibi, Altıntepe kuş başlı cinleri de Assur etkilidir (Özgüç, 1969: 41). Söz konusu eserlerin, Urartu'nun güneyindeki Sakçagözü yerleşimindeki eserlerle de karşılaştırması yapılmıştır. Detaylara bakıldığında; Sakçagözü kabartmasındaki kuş başlı adamın, özellikle kuş gagası, aslan çenesi, saç buklesi, açık ağzı, at yelesi, elindeki meyvesi ve aynı pozisyonda elinde bakraç tutar hali ile Altıntepe'nin kuş başlı adamlarına en yakın örneklerdir (Van Loon, 1966: 135). Ancak bu benzerliklerin yanı sıra, Altıntepe'nin kuş başlı cininin elbisesi, kanatları ve dışarı taşan dili gibi bazı özellikleri Sakçagözü eserinden ayrılmaktadır (Özgüç, 1969: 41). Bu farklılık, Sakçagözü ile aynı bölgede yer alan Karkamış eserinde daha kuvvetli bir biçimde hissedilmektedir[37]. Karkamış eseri de insan gövdeli ve kartal başlıdır. Ancak figürün elbisesi, ellerin duruş pozisyonu oldukça farklıdır. Bu figürde elde tutulan meyve veya bakraç gibi bir detay yoktur. Sakçagözü ile benzer olan bir başka detay ise, Altıntepe plakalarındaki omuzdan atılan uzun elbiselerin, Sakçagözü'ndeki kanatlı güneş kursunun altındaki cinlerin giydiği elbiseyi ve kısa tuniği hatırlatmasıdır (Bossert, 1942: Nr. 884). Altıntepe kuş başlı eserlerinin Assur etkili olduğunun altını çizen T. Özgüç, Fenike ve Suriye üslubuna giren birçok eserden hiçbirinin Altıntepe örnekleriyle benzerlik göstermediğini önemle belirtmektedir (Özgüç, 1969: 42).

[37] Hogarth 1914: lev. B. 12: Karkamış'taki bu eser *Atlantide Pose*'daki kuş başlı insan kabartmalarıdır. Bu yerleşimde kartal başlı insan figürleri olsa da figürlerin başı daha çok insan şeklindedir. Altıntepe'de ise hepsi kartal başlıdır.

Bununla birlikte, son dönem çalışmalarıyla, G. Hermann da Altıntepe Fildişi Eserleri'nin Assur stilinde olduğunu belirtmektedir (Hermann, 2012: 340).

1.3.1.2. Aslan Heykelleri

Bu grupta, ikisi sağlam durumda, bir diğerinin ise bazı kısımları mevcut olmayan üç aslan heykelciği vardır (Tablo 3. 4-6) (Özgüç, 1969: 42-47: lev.: XXXIV-XXXV; XXXVII-XLIII; A, 2; res. 39-42).

Bu üç aslan heykelciğinden ilki, dört bacağı üstüne 'gözetleyen köpek' gibi oturan bir aslan heykelidir (Tablo 3. 4). Gövde profili düz olup, başı yana dönüktür. Yüzde korkunç bir ifade bulunmaktadır. Dudak kenarları yivli, ağzın içinde dil görünmeyip, dişler detaylı bir şekilde işlenmiştir. Burun altındaki kırışıklık bir palmet gibi görünüme sahiptir. Burun kırılmış olmasına rağmen, iç içe giren ve uçları aşağıya doğru dönen 'U' şeklindeki beş kırışık hatla ifade edilmiştir. Fakat, bu kırışıklıklar Toprakkale örneğinde olduğu gibi, stilize edilmiş basamak şeklindeki bir motife benzememektedir (Barnett, 1950: lev. XI). Göz kapakları ve gözler alına doğru sivrileştirilmiş, badem şeklinde ve iri yanak kemiği dışarı doğru çıkıntı haldedir. Yanak kemiklerinin altında, aşağı doğru sarkan bir palmet yaprağına benzer bir kabartı vardır. Böylece, burnun iki yanında ve gözlerin önünde birer çukurluğun meydana gelmesi sağlanmıştır. Alnı üçgen şeklindedir. Alın derisinin kırışıklıkları burun hizasından alın sivriliğine doğru uzayan geniş bir oluk ve iki yanındaki daha belirsiz yivlerle ifade edilmiştir. Başı boyundan ayıran yele hattı ve aslan gövdesinin büyük bir kısmını örten yeleleri baklava dilimi şeklindedir. Göğüs yeleleri sivri bir uç halinde, birbirine bitişik iki bacağın arasına girmektedir. Üzerinde altın kaplama olduğuna dair kalıntılar görülmektedir. Kalın bacakları, cepheden görünmektedir. Keskin pençelerinin madeni bir görünümü vardır. Yeleler, ön bacakların arkasından, pençeye kadar inmektedir. Kulak profilden bir kalp şeklini andırmaktadır. Ense, keskin bir hat halinde, sırta kadar inmektedir. Kollar, sırta doğru eğrilen yatık 'U' şeklindedir. Aslanın her tarafı doğal ancak çok özenli işlenmiştir. Bu aslan heykelinin kaidesindeki dikdörtgen delik, olasılıkla, başka bir eşyaya dekoratif bir unsur olarak bağlandığını göstermektedir.

Altıntepe aslanı, Sakçagözü'ndeki kapı aslanlarına benzemektedir (Bossert, 1942: Nr. 882). Ancak Altıntepe Aslanını Sakçagözü ve Assur Aslanları'ndan ayıran bazı önemli

detaylar vardır; söz konusu dönemde, Yakın Doğu'da başını keskin bir şekilde yana çeviren 'gözetleyen köpek' tarzında yapılmış bir başka aslan heykeli yoktur. Dolayısıyla bu anlamda münferit bir örnektir. Heykelde, ağız dolu ve dil yoktur. Ayrıca, yanak üstünden aşağıya doğru sarkan ve palmet yaprağına benzeyen iki çıkıntıya sahip olmasıyla, aslanın üçgen bir plan içine alınması bu aslanı diğer aslan heykellerinden ayıran en önemli özellikleridir (Özgüç, 1969: 44). M. Van Loon, Altıntepe Aslanı'nı Ziwiye'de bulunmuş olan altın bilezikteki aslan başı tasvirine benzetmektedir (Van Loon, 1966: 135).

Aslan heykellerinden ikincisi üç ayaklı, alçak bir tunç sehpanın öne doğru uzayan uzun ayaklarından birinin üstünde bulunmuştur (Tablo 3. 5). Aslanın masif olan başı, ön bacakları ve pençeleri benzeri az bulunan tarzdadır. Söz konusu aslanın üstünde durduğu tipte sehpa örneğine Urartu'da ilk defa rastlanmaktadır. Üçgen biçimli tablanın üstündeki delik, bu sehpanın bir lambayı taşımış olabileceğini düşündürmektedir. Bu aslan heykeli boyutları itibariyle, söz konusu dönem için en büyük örneklerden biri sayılabilir. Aslanın yüzü, bir önceki aslan heykeli gibi korkunç bir ifadeye sahip olup, bu örnekte dil ağzın içindedir. Dudak hattı ince bir şerit halindedir. Dişlerin kökleri yiv bezemeyle yapılmış ve doğal bir şekilde tasvir edilmiştir. Burun altındaki kırışıklık dört yapraklı bir palmet yaprağına benzemektedir. Burun, iç içe girmiş ve uçları yanlara açılarak, gözler önünde sonlanan 'U' şeklindeki kırışıklıklarla gösterilmiştir. Gözbebeği çukur halde olup içine yerleştirildiği düşünülen değerli madde düşmüştür. Burun geriye doğru yassı bir haldedir. Üçgen alnında, alın kırışıklıkları fazla belirgin olmamakla birlikte ilk örnekteki aslanın alın kırışıklıklarına benzemektedir. Kaşların burun üstündeki iki ucu kuvvetli çıkıntılar halindedir. Başı boyuna bağlayan yele hattı ters üçgenlerle düzenlenmiş Sakçagözü Aslanı'na benzemektedir. İç kulak çok belirgin olmasa bile kulak yapısının, iç kulak ve dış kulak olmak üzere iki kısımdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yelelerin şekli baklava dilimi ile alev motifi arasındadır. T. Özgüç'e göre, zanaatkâr teker teker işlediği bu yeleleri bir alev motifine benzetmek istemiştir (Özgüç, 1969: 44). Kolları açık 'U' şeklinde olup, ön bacakları, baş hizasından biraz daha ileridedir. Pençeler yumuşak hatlarla işlenmiştir.

Aslanın sırtında bir sıra dikdörtgen biçimli levhalar vardır. Bunlar, Urartu sanatı içindeki Patnos ve Kayalıdere'de bulunmuş olan tunç aslan heykellerinin paralelidir (Boysal, 1961: 204 vd.; Burney, 1966: 75-77).

Bu sehpanın diğer ayakları üstünde de birer aslan heykelinin konulmuş olduğu düşünülmektedir. Aslanın yanında bulunmuş olan beşinci bir aslan bacağı ile diğer kısımlarına ait başka parçaların bulunmuş olması bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Aslan heykelleri grubunda üçüncü parça ise yalnızca bir aslan pençesi ve ön bacağına ait birer parçadan ibarettir (Tablo 3. 6). Bu parçalar yatan aslanın pençe ve ön bacağıyla aynı özelliklere sahiptir. Bu örnekte de çok ince bir işçilik görülmektedir. Ön bacağın sol kısmında, yelenin kenarı boyunca aşağı doğru devam eden baklava dilimi şeklinde işlenmiştir. Pençedeki beş parmak yumuşak kontürler halinde işlenmiştir. Üst satıh ön bacağın ortasına doğru kavislenmekte ve iki yana doğru da giderek incelmektedir. Pençenin karşısındaki uç kısmında, gövdenin diğer uzuvlarına bağlanması için iki delik vardır. Pençenin düz olan alt kısmında, fildişinin işlenmesinde kullanılan aletin izleri diyagonal çizgiler halinde görülmektedir.

Bu fildişi eserlerin yanı sıra, bir de bu aslan heykellerine ait olabilecekleri düşünülen fildişinden bazı levha, plaka parçaları bulunmuştur.

Yukarıda incelediğimiz Altıntepe'nin kuş başlı insan ve aslan tasvirlerinin Ziwiye, Assur ve Geç Hitit Sanatı'ndaki paralelleriyle arasındaki yakınlık oldukça belirgin görülmektedir.

T. Özgüç'e göre; bu eserler arasındaki benzerliklerin sebebi, Urartu'nun bir yandan, Assur ve K. Suriye'deki Geç Hitit Şehirleri'nden gelen etkilere açık olmasından diğer yandan ise Urartu'nun söz konusu bölgelerle sıkı bir bağ kurmasında ve hatta zaman zaman K. Suriye'ye girmiş ve bu atölyelerle temasa geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bölgeler arası bu ilişki giderek gelişmiş, Suriyeli komşuları sayesinde Urartu'da, Suriyeli ustaların öncülüğünde yerli fildişi ustalarının yetişmesi kaçınılmaz olmuştur (Özgüç, 1969: 47).

Bununla birlikte, Van Loon da Urartu Sanatı'nın her alanın da gördüğümüz Suriye etkisini en kuvvetli şekilde fildişi eserler üzerinde gördüğümüzü belirtmekte, buna sebep olarak da Fildişi Sanatı'nın Suriye'de gelişkin olup, hammaddenin de Suriye'den Anadolu'ya doğru geçmiş olmasıyla açıklamaktadır (Van Loon, 1966: 133).

1.3.1.3. Oyma Geyik Kabartması

Bu kabartmada, geyik 'kutsal ağacın' karşısında, başını geriye doğru çevirmiş şekilde ayakta tasvir edilmiştir (Tablo 3. 7) (Özgüç, 1969: 48: lev. XLIV, 1). Geyik çok realistik ve özenli işlenmiştir. Gövde ve boyun üzerinde yer alan 14 delikte olasılıkla altın ve değerli taş kullanılmıştır. Göz kısmının ortasında göz bebeği, delik biçiminde olup, uzun yumurta şeklinde tasvir edilmiştir. Kutsal ağacın gövdesinden çıkan simetrik dallar, uçlarında yer alan yapraklarla birbirine birleşerek dikdörtgen biçimli bir plağın meydana gelmesini sağlamıştır. Ağacın dibinde, yukarı kısmında ve tepesinde simetrik dallar arası üst üste tasvir edilen şevronlarla bezenmiştir. Oldukça iyi bir işçiliğe sahip olan bu eserin paraleli olarak Nimrud'daki oyma geyik kabartması gösterilebilir (Mallowan, 1966: 518-519). Bununla birlikte, benzer şekilde başı geriye doğru dönük bir geyik kabartması Urartu'nun batısında Gordion'da da ele geçmiştir (Young, 1960: 240, pl. 60, fig. 25a). Ancak bu plakada yer alan geyik, tek başına betimlenmiş olup Urartu'daki gibi kutsal ağaç veya şevron gibi detaylar içeren bir kompozisyonda işlenmemiştir. İlgili eserin bulunduğu alanda ağzında balık tutan bir griffon ve Frig miğferi takmış bir Frig savaşçısının betimlendiği 2 ayrı fildişi plaka daha ele geçirilmiştir. Tüm bu eserlerin üslubu doğu fildişi ekollerine benzememesi sebebiyle yerel üretim olarak adlandırılmış ancak fildişinin ise ithal olduğu yorumunda bulunulmuştur (Young, 1960: 240, pl. 60, fig. 25a-c).

1.3.1.4. Kakma İşçilikle Yapılan İnsan Yüzleri

Söz konusu eserler, kakma işçilikle yapılmış çok iyi işlenmiş iki adet insan yüzüdür (Tablo 3. 8-9) (Özgüç, 1969: 48, lev. XLV, 1-2; B, 1-2). Gözler, Altıntepe üslubundadır. Bu üslupta gözler; uzun, oval, gözbebeği kakma, gözyaşı oluğu da oldukça belirgin işlenmiştir. Belirgin olan kaşları, burun köprüsünün yukarısında ve ortasında birleşir. Bunlar, kakmaya yer hazırlamak için çukur işlenmiştir. Yüzlerden birinin kontürü çok keskin diğeri ise oldukça yumuşak hatlarla işlenmiştir. Saçı, başlığı, kulakları ve yüzün aşağı kısmı başka malzemeden yapılmıştır. Gözler, badem şeklindedir. Kaşlar derin kanallar halindedir. Burun kısmı etli ve geniş olup, yanaklar yumuşak hatlarla ifade edilmiştir. Bu eser, kompozit bir heykelciğin parçasıdır. Arka kısmı hafifçe konveks, kenarları çok köşelidir. İkinci örnek de ilkiyle hemen hemen

aynı olup, farklılık olarak, yüz daha geniş, daha yuvarlak ve daha etli olup kaş boşluğunda kullanılan siyah bir maddenin izleri hala mevcuttur.

Altıntepe yüzleri farklı üslupta olmalarına rağmen, teknik ve anlayış bakımından Balavat'daki tanrı ve kral kompozisyonundakilere yakınlık gösterir (Barnett, 1957: lev. CXXVII).

1.3.1.5. Palmet Plakaları

Altıntepe'de ele geçmiş olan dört adet palmet plakası özellikleri açısından iki grupta incelenmiştir (Tablo 3. 10-13) (Özgüç, 1969: 49: lev.: XLVI, 1-4; res. 45). Bunlardan, dört yapraklı, dar ve uzunca gövdeli, yapraklar arasındaki açıklığın daha derin olduğu ve yüksek ayağa sahip, tepe kısmındaki üçgen alanın baklava dilimleriyle bezenmiş olanlar ilk grup olarak, üç yapraklı, yaprakları arasındaki derinliğin daha sığ olduğu ve tepe kısmındaki alanın üçgenlerle bezendiği gruptakiler ise ikinci grup olarak incelenmiştir. Ayrıca, farklılık olarak, ikinci gruptaki plakaların kaidelerinde 4 sıra yatay yiv bezemesi bulunmaktadır.

Yüksek ayaklı ilk örneğin (Tablo 3. 10); kabuklu, yüksek gövdesinin iki yanını volütler sınırlandırmakta olup bu volütlerden dil şeklinde 'meyveler' sarkmaktadır. Ağaç gövdesinin kaidesindeki yatay şeridin solundaki volütün devamı yoktur. Gövdenin tepesinde merkezi geniş bir şerit, üst ve altında ise daha geniş birer şerit bulunmaktadır. Bu şeritlerin üstünden dört çift simetrik yaprak yanlara doğru açılmaktadır, bu yaprakların arasında derin oluklar vardır. Yaprakların üstünü bir yatay pervaz sınırlandırmaktadır. Pervaz ile yapraklar arasındaki kalan orta alan üç baklava dilimi ile doldurulmuştur.

Yüksek ayaklı ikinci örnekte (Tablo 3. 11); ilkiyle hemen hemen aynı özelliklerle birlikte, gövdesi daha geniş olup, kaide pervazı mevcut değildir. Tepesindeki baklava dilimlerinin yukarı uçları ikişer çizgi ile belirtilmiştir.

Kısa ayaklı ilk örnekte (Tablo 3. 12); kaidesinde 5 adet yatay yiv bezemesi olup, gövdenin iki yanında 'meyveleri' sarkan volütleri mevcuttur. Merkezindeki geniş şeridin üst ve alt kenarı iki şeritle sınırlanmaktadır. Buradan üç çift simetrik yaprak yükselmektedir. Pervaz ile yapraklar arasında kalan bölge ilk örneklerin aksine baklava dilimi ile bezenmiştir. Bu örneğin alt kısmında plakı işleyen aletin izleri görülebilmektedir.

Kısa ayaklı ikinci örnek (Tablo 3. 13) bütün detaylarıyla ilk örnekle aynı özelliklere sahiptir.

İkinci grupta yer alan palmet plakalarının benzerleri Urartu'nun batısındaki Frig başkenti Gordion'da bulunmuştur (Kohler, 1958: 152-153, B1, 5a-b). Burada, Urartu tunç kazanlarının da bulunduğu göz önünde bulundurulursa, bu palmetler ya Altıntepe veya civarından Gordion'a gönderildiği veya her iki yerleşimin ortak bir kaynaktan temin ettiği düşünülebilir (Özgüç, 1969: 49).

1.3.1.6. Kanatlı Güneş Kursu Parçaları

Altıntepe'de 3 ayrı kanatlı güneş kursuna ait parça bulunmuştur (Tablo 3. 14-16) (Özgüç, 1969: 50, 51, 52; lev. XLVII, 1-3; res. 46-47).

Bunlardan ilki, sapı üstünde mevcut halde bulunmuş olup, sap kısmında, üstten aşağıya doğru devam ederek kıvrılan iki yapraklı bir volüt vardır. Söz konusu volüt ile kanat kısmı arasındaki boş alan 'V' şeklinde bezemelerle doldurulmuştur. Volütün alt kısmında tohum benzeri motifle bezenmiştir. Kanat kısmı, üç büyük kısma ayrılmış şekilde işlenmiş, üst kısmında ise yatay bir pervaz bulunmaktadır.

Bu örneğin benzerlerinden biri, Barnett'in Toprakkale'de bulunmuş olduğunu düşündüğü kanatlı güneş kursu olup (Barnett, 1950: lev. XII-XV) diğeri ise Sakçagözü'ndeki eserdir (Bossert, 1942: 885). Sakçagözü'ndeki eserde özellikle güneş kursunun kanat kısmındaki tüyler oldukça benzerdir.

İkinci örnek ise ilk örnekle aşağı yukarı aynı olup, daha küçük boyutlu ve daha incedir. Üçüncü örnek, aslında, kendisinden meyve yetişen bir kanatlı kursa ait olmalıdır. Kursun etrafındaki nokta dizisi farklı bir üslup gibi görünmesine rağmen bu örnekte diğer iki eserden çok da farklı değildir.

1.3.1.7. Kule/Kale Modeli

Kemerli bir kapı betimlenmiş ve tepe kısmında da dişli olan bu eser mimari bir plakadır (Tablo 3. 17) (Özgüç, 1969: 52; lev. XLVII, 4; res. 48). Bu eserin üst kısmındaki her dişin ikişer çift basamağı ve tepelerinde de birer çıkıntısı vardır. Dişlerin altında bir şerit bulunup, kemer paralel iki çizgi halindedir. Plakanın alt kısmındaki diyagonal çizgiler, eserin işlendiği alete ait izlerdir. Levhanın yanlızca sol kısmı korunmuştur.

Söz konusu esere (Tablo 3. 17) en yakın örnek, Altıntepe'de bir mezarda bulunmuş olan fakat malzeme olarak ahşaptan yapılmış olan bir kale modelidir. T. Özgüç'e göre; yukarıda incelenen örneklerin benzerlerinin Urartu Sanatı'nda farklı malzemelerden yapılmış olması, Fildişi Eserler'in Urartu'nun kendi içinde yapılmış olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir (Özgüç, 1969: 52).

Ayrıca bu örneğe benzer fildişinden bir başka örnek ise, Urartu yerleşimi olan Karmir Blur'da bulunmuştur (Piotrovsky, 1967: 58 vd., res. 40).

Kule modeli Urartu'da Bastam'da, Karmir Blur'da ve Ayanis'te kemik objeler üzerinde de görülmektedir (Piotrovsky, 1944: 186, fig. 51.; Piotrovsky, 1967: 57-61.; Piotrovsky, 1969: 174, fig. 116; Kroll, 1979: 153, fig. 1/14, pl. 51/5; Roaf 2012: 356). İlgili eserlerde görülen kule betiminin neyi temsil ettiği bilinmemekte ancak kemik olan bu eserlerin bıçak sapı veya kozmetik kaplarıyla ilişkili olabilecekleri düşünülmektedir. Kule modelinin batıda herhangi benzer bir örneği ile karşılaşılmamıştır ancak Urmiye Gölü'nün güneybatısında Hasanlu ve Dinkhatepe kazılarında ele geçmiştir (Muscarella, 1988: 60). Bunlara ek olarak, Van Müzesi'nde bazı kemik eserler üzerinde de kule modelleri görülmektedir (Kuvanç, 2014: 229-242).

1.3.1.8. Mobilya Parçaları

Altıntepe'de çeşitli mobilyalara ait olduğu düşünülen bazı mobilya parçaları bulunmuştur. Bunlar, volütlü plaka parçalarıdır (Özgüç, 1969: 52-53; lev. XLVIII, 1-3).

Bunlardan ilkinde (Tablo 3. 18), plakanın etrafını saran çerçevenin sağ köşesinde bulunan volütlü kısım kırıktır. Plakanın kaidesi yan kısmından daha geniş yapılmıştır. Tasvir edilmiş olan volütün iç kısmını meyve motifi doldurmaktadır. Volütün sağ ve sol alt kenarında bir nesnenin takılması için birer delik yapılmıştır (3-4 mm çapında).

İlk örneğe ek olarak iki adet daha volütlü plaka bulunmuş olup (Tablo 3. 19-20), her ikisi de kenar çerçevesi bezemesiz bir nesnenin, sol kısmındaki volütüne ait parçalardır. Bu plakalar, birbirleriyle birleşmemektedir. Bu plakaların da kaideleri, yan kısımlarından daha geniştir. Plakaların sağ kısmındaki boşluk alanı dolduran meyve motifleri, volütlerin iç kontürlerine de yapılmıştır. Volütün sağ alt kenarında bir nesnenin takılması için yapılmış bir delik bulunmaktadır (3 mm). Volütün, olasılıkla, bir kanatlı güneş kursunu taşıdığı düşünülmüştür.

Bir diğer eser stilize bitki motifli bir plaka parçasıdır (Tablo 3. 21). Hafifçe konkav olan bu nesnenin bir kenarı ve tepesi kırık olup bir plaka parçası olarak tanımlanmıştır (Özgüç, 1969: 53; lev. XLVIII, 4, res. 49). Yukarıya doğru daralan kısa sapının üstünde köşeli, simetrik çıkıntıların kenarı zikzaklıdır. Sol kısmında, yukarıya doğru kıvrılan bir motif görülmektedir. Sağ kısmında ise, bu motifin paraleli yoktur.

1.3.1.9. Başlık/Tıpa veya Oyun Taşları

Bu eserlerden ilki silindir gövdeli, ince boyunlu, üçgen başlı, çok sağlam durumda ele geçmiş olan bu nesne, olasılıkla başlık/tıpa veya oyun taşıdır (Tablo 3. 22) (Özgüç, 1969: 53; lev. LII, 9, res. 50). İkinci eser, yuvarlak, konveks biçimli bir baş kısmı olan bir obje olup, altında çivi işlevi gören, uca doğru genişleyen bir çıkıntısı mevcuttur (Tablo 3. 23). Olasılıkla bir başlık veya tıpa görevi gören bir nesnedir. Baş kısmının kenarları çentiklidir (Özgüç, 1969: 53; lev. LII, 10, res. 51). Üçüncü eserin, gövde kısmı yarım silindir şekilli olup, üst kısmı konvekstir (Tablo 3. 24). Arka kısmı düz ve tepesinde bir çıkıntı bulunmaktadır. Kısık olan alt kısmı boyunca konkav bir kanal vardır. Olasılıkla, bu obje altın kaplıdır. Objenin orta kısmında, mavi, yeşil ve portakal renkte görülen kakma izi bulunmaktadır. Olasılıkla bir başlık veya tıpa görevi gören bir nesnedir (Özgüç, 1969: 53; lev. LII, 11; res. 52).

1.3.1.10. Heykel Parçaları

Bir heykelin birleştirilmiş elleri ve dirsekten itibaren kolları olan bu nesne (Tablo 3. 25), muhtemelen, mobilyaya ait bir parçadır (Özgüç, 1969: 53-54; lev. XLIX, 3-4; lev. LI, 1-2; res. 53-55). Eserin iç yüzü düz, dış yüzü yuvarlak işlenmiştir. Dirsek kısmı, kolun yukarı oturabilmesi için, yarım daire şeklinde işlenmiştir. Eller yumruk şeklinde, bilekte yuvarlak bir şeritten ibarettir. Sağ baş parmağı, sol baş parmağı üzerine basmak suretiyle detaylıca işlenmiştir. Sağ el tarafından kapatılan sol el kabaca belirtilmiş olup, eser sağlam olarak ele geçmiştir.

Bir heykelin sol kolu olduğu düşünülen bu eser (Tablo 3. 26), omuzdan bileğe kadardır. Omuz kısmında diyagonal olarak yapılmış olan iki kat bulunup; yumruk bilekte tek yuvarlak kenar olarak belirtilmiştir. Eserin alt kısmında, 0.7 mm çapında iki delik bulunup, bunlardan biri kolun ortasında ikincisi ise kolun kenara yakın bir kısmında yer almaktadır. Böylece gövde kısmının bu sol kola bağlı olduğu düşünülmüştür.

1.3.1.11. Muhtelif Eşyalara Ait Olduğu Düşünülen Eserler

Altıntepe'de bulunmuş olan yukarıdaki eserlerin yanı sıra bir de çeşitli eşyalara ait olduğu düşünülen küçük parçalar bulunmuştur (Özgüç, 1969: 55-56; lev. LI. 2,1-4 LII, 5-8). Bu eserler;

1- Yuvarlak, merkezi delikleri olan yassı kurslar (Tablo 3. 27). Merkezi belirtilmiş 4 daire ile süslü plaka parçası, bu eserde plakanın alt kısmında tarak şekline benzeyen çizgiler görülmektedir (Tablo 3. 28).
2- Yassı iki halka parçası (Tablo 3. 29).
3- Uzun, yassı bir plaka parçası. Bu plakanın bir yüzü, merkezi belirtilmiş dairelerle bezelidir (Tablo 3. 30).

Yukarıda bahsi geçen tüm fildişi eserler Altıntepe Tapınağı'ndan ele geçmiştir. Bunlara ek olarak, mezarlardan ele geçmiş olanlar vardır. Bunlar;

1- Küçük el şeklindeki allık kutusu kapağı (Tablo 3. 31); bu eserde el, uzunlamasına yapılmış olup, el parmakları birbirine birleşik ve öne doğru uzamıştır. Tırnaklar ve eklemlerin detayları iyice belirgindir. Elin içi düz, bilekte ve avuç içinde üçer mm çapında birer delik vardır.

2- Üçüncü mezardan, birbirinin aynı olan, 4 tane kutsal hayat ağacı betimlenmiş plaka ele geçmiştir (Tablo 3. 32). Bunlarda, üst üste dalların uçlarında, nar ve lotus çiçeği betimlenmiştir. Yukarı kısmı yuvarlak, aşağısı ise dört girintiden oluşan bir yapıya sahiptir. Bu parçaların simetrik bir düzen dahilinde, bir mobilyayı veya bir kutuyu süslediği düşünülmektedir. Bu plakalar, Urartu sanatında çok görülen kutsal hayat ağacı betiminin yerli ustalar tarafından işlendiğini göstermektedir.

1.3.2. Toprakkale Fildişi Eserleri

Toprakkale'de Haldi Tapınağı'nda ortaya çıkartılan fildişi buluntuların büyük bölümü mobilya aksamı olarak kullanılan parçalardan oluşmaktadır (Van Loon, 1966: 131). Bu eserler başlıklar halinde aşağıda ele alınmıştır.

1.3.2.1. Heykel Parçası

Bu eser bir kült heykeline ait olabileceği düşünülen yumruk biçimindeki bir el parçasıdır. Bilekten itibaren, sağlam durumda olup geniş ölçekli yapılmıştır (Tablo 3. 33) (Barnett, 1950: pl. XV, no. 3). Parmaklar çok iyi oyularak betimlenmiş olan bu el

tasvirinin yan kısmında olasılıkla üzerine başka bir materyal takıldığını düşündüren bir delik görülmektedir.

1.3.2.2. Ayakta Duran Figürler

Bunlardan ilki bir erkek figürüdür (Tablo 3. 34) (Barnett, 1950: pl. XIV, no. 1-3). Bu figürün özellikle alt kısmı çok ince yapılı ve uzun oranlara sahiptir. Figürün ön kısmı oldukça tahrip olmuş durumdadır. Başın arka kısmında dalgalı saçlarını (dikey zikzaklar şeklinde tasvir edilen) çevreleyen bir saç bandı görünmektedir. Omuzların üzerinde duran saçlar üç katlı bukleler halindedir. Figür kıymetli taşlarla süslenmiş düz bir tunik giymektedir. Tuniğin yakası 'V' şeklindedir. Kısa kollu tuniğin kol uçlarında üç çizgi halinde kolluklar görülmektedir. Tuniğin alt kısmı kıvrımlı püsküllere sahiptir. Figürdeki kişinin saray halkından biri olması muhtemeldir.

Van Loon'a göre; tuniğinin tarzı ve üzerindeki omuzdan dönerek çapraz betimlenmiş olan kuşak Assur stilindedir (Van Loon, 1966: 131). Elbisenin uçlarındaki püsküller oldukça detaylı işlenmiştir. Ancak arka kısmındaki püsküller sadece anahatlarıyla verildiği için bu heykelin özellikle ön cepheden görülebilecek şekilde, belki de bir duvarın önüne konumlandırılacak şekilde kullanıldığı düşünülebilir.

Bir diğeri ise, kadın figürüdür (Tablo 3. 35) (Barnett, 1950: pl. XIV, no. 1-3). Oldukça tahrip olmuş olan uzun elbiseli ve olasılıkla bir kadına ait olduğu düşünülen bir figürdür. Kıymetli taşlarla süslü bir bant ve kısa püsküllerle çevrili olan alt kısmı hariç oldukça kaba işlenmiştir. Belki de bu figürün üst kısmı, günümüze ulaşmayan, farklı bir malzemeden olan bir elbiseyle kaplıydı. Bu figürlerle birlikte kurşundan yapılmış üzerine cam ve fildişinin takılmış olduğu bazı elbise ve saç parçalarının olduğu levhalar bulunmuştur (Tablo 3. 35) (Barnett, 1950: pl. XIII, no. 3). Bu kurşun levhalardan bir tanesi, dairesel bukleleri ve dalgalı telleri olan tek bir parça halindedir. Levhanın elbise olan kısmında iki sıra halde bir kemer benzeri parça görülmektedir. Küçük karelere fildişi kakma ile rozetler bezenmiş olup merkezi koyu bir macunla doldurulmuştur. Elbise parçalarının alt kısımları dalgalı kıvrımlarla bitmektedir.

Üçüncü figür ise, çıplak bir kadın figürü (Tablo 3. 36) (Barnett, 1950: pl. XIV, no. 1-3). Muhtemelen bu figür bir kaide üzerinde durmaktaydı. Barnett bu figürü bir hizmetçi kız olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte, bir İştar tipli tanrıça veya kendini tanrıçaya adamış bir kız figürü olabileceğini de belirtmektedir. Yakındoğu da buna

benzer örnekler vardır[38]. E. Riefstahl'a göre, uzun boylu taç takmış bu çıplak kız figürü Suriye etkisi taşır. Kadın figürünün başında, düşük, silindirik bir başlık vardır (Riefstahl, 1943: 12). Van Loon'a göre bu başlık belki de başında bir yükü taşımayı kolaylaştırmak için giyilen bir başlıktı (Van Loon, 1966: 132). Bu tipte başlığa, arkeoloji literatüründe polos tipli başlık da denmektedir. Bu başlığın etrafında yedi rozetle süslü bir bant bulunmaktadır. Saç şekli olarak, arka kısmı kalın bukleler halinde omuza değin devam eden ön kısımda ise alın üzerinde kakülleri görülmektedir. Kaşları, göz kapakları ve gözbebeği oldukça derin işlenmiş olup üzerinde hâlâ mavi boya izleri görülmektedir. Yüz hattı yuvarlak betimlenmiş olup, ağız ve burun aşırı tahrip olmuştur. Boynunda çift sıra yapılmış büyük boncuklu bir kolye bulunup, yüzü gibi göğüs bölümü de oldukça tahrip olmuştur ancak buna rağmen ellerini göğüs üzerinde birleştirdiği görülmektedir. Karın kısmı oldukça belirgin, bir çıkıntı halinde tasvir edilmiştir. Bu betim tarzı, Yakındoğu'da özellikle Suriye ve Frigya'da görülür (Van Loon, 1966: 133; Barnett, 1957: pl. LXIII, no. S147, SI50b; pl. LXXIII, no. S209; pl. LXA'VI, no. S231, 234). Ancak bu, karyatid figür değildir.

Van Loon'a göre; ayakta duran erkek fildişinden yapılmış figürler Urartu Sanatı ile çok bağlantılı olmakla birlikte, yerel üretimdir (Van Loon, 1966: 133). Bunun sebebi ayakta duran bu figürlerin saç betimleriyle, Toprakkale'den ele geçmiş olan bir kazan üzerindeki tasvirler aynı şekilde yapılmış olmasıdır (Barnett, 1957: pl. XIV-XV). Bu da yerel üretim olabileceğini düşündürecek bir neden olabilir.

Bununla birlikte, Urartu sanatı içinde benzer bir öge, tunçtan yapılmış insan gövdeli kanatlı bir aslan figürünün taktığı rozetli taçla, ayakta duran kadın figürünün taktığı rozetli taça benzemesidir. Benzer bir detay Urartu sanatı içinde kakma işçilikle yapılmış giyimde de kendini göstermektedir; örneğin, ayakta duran figürlerin omuzdan geçen askı aparatlarıyla, bu insan gövdeli aslan figürlerininkiyle aynıdır (Barnett, 1957: pl. VIII-IX). Toprakkale ile ilişkili olabilecek bir diğer örnek, Darabey'den ele geçen altın madalya takmış olan tanrıça figürüdür (Barnett, 1957: fig. 48). Darabey'deki bu tanrıça veya kadın figürü Urartu tipli bir iğne detayıyla da dikkat çekicidir (Van Loon, 1966: pl. X)[39].Teknik olarak Urartu sanatı içinde diğer ögelerle

[38] Van Loon 1966: 131. Bu tipte eserlere karyatid denmekte ve bu da kadın bedeni şeklinde çıplak betimlenen taş sütun olarak tanımlanmaktadır.

[39] İlgili eserin detayları için bkz.: 'Bu tezde, İğneler başlığı'.

bağlantısı olan fildişi sanatının bu benzerliklere rağmen eserlerin üzerinde Suriye etkisi oldukça kuvvetli görülmekteyken, Mezopotamya etkisi daha zayıf görülmektedir (Van Loon, 1966: 133). Van Loon, bunun sebebi olarak Batı Asya'nın fildişi hammadde temin noktasının Suriye olmasından kaynaklandığını dile getirmektedir.

1.3.2.3. Kadın Heykeline Ait Baş ve Gövde Parçası

Bu parçalar bir kadına heykelin baş ve gövde parçası görülmektedir. İlk eserde saç detayları oldukça iyi işlenmiştir (Tablo 3. 37) (Barnett, 1950: XII, no. 4-5, 9-10, 16). Figürün gövde kısmından, uzun kollu değerli taşlarla çevrili bir elbise giydiği görülmektedir. Bu figürün kolunun dirsek kısmında bir bileklik görülmektedir. Bununla birlikte, kolun dirsek kısmında enlemesine bir de delik vardır (Tablo 3. 38). Muhtemelen bir şey takılmak için yapılan bir delikti. Ne yazık ki tekrar konstrükte edebilmek için parçaları eksiktir.

1.3.2.4. Aslan Heykeline Ait Parçalar

Bu grupta aslan heykeline ait olduğu düşünülen bazı parçalar mevcuttur (Tablo 3. 39). Bu parçalar, hırlayan aslan figürlerinin aynılarıdır (Barnett, 1950: XII, no. 1-2). Ağız ve burnu stilize palmet şekilli kıvrımlarla tasvir edilmiştir. Bununla birlikte, oldukça tahrip durumda olan aslan pençeleri de mevcuttur (Tablo 3. 40) (Barnett, 1950: XII, no. 7, 12).

1.3.2.5. Kanatlı Cinler ve Kanatlı Cin Parçaları

Bu eser, olasılıkla kanatlı cin figürlerine ait olduğu düşünülen bir kanat parçasıdır (Tablo 3. 41) (Barnett, 1950: XII, no. 13-15). Bu parçaların üzerinde eklenti yapılabilecek delikler mevcuttur ve cin figürleri eklenmiş olabilir.

Bununla birlikte, oldukça iyi korunagelmiş kanatlı cinler de mevcuttur (Tablo 3. 42-43). Her ikisi de oldukça iyi işçiliğe sahiptir (Barnett, 1950: XV, no.: 1-2). Kartal başlı olan bu cinler ellerini gökyüzüne doğru kaldırmış biçimde tasvir edilmiştir. Suriye kökenli olduğu düşünülen bu figürün en erken örneği Tell Fakkariyah'da vardır (Kantor, 1958: 61-63). Bu cinlerin başları ve boyunlarının arkasında neredeyse at yelesini andıran kısa tüyler vardır. Baş kısmında kenarından çepeçevre sararak boyuna doğru bukleyle sonlanan iki sıra vardır. Kanca şeklinde bir gagası olup açık ağız içinde kıvrılan dil görülür. Bodur gövdeli olan bu cinlerin üzerlerinde değerli taşlarla çevrili

kısa bir tunik vardır. Kısa tuniğin üzerinde uzun dökümlü kenarları püsküllü uzun bir elbise giydiği görülmektedir. Elbise bir bacağı komple kapatırken diğer bacağı açık bırakmakta ve böylece içteki kısa tunik görülmektedir. Sırt kısımlarından aşağı doğru inen ve çok iyi oyulmuş iki kanat ön cepheden kol altından görülmektedir.

Bu kanatlı cin figürlerinin paraleli yukarıda da bahsettiğimiz gibi yine bir Urartu Yerleşimi olan Altıntepe'de ele geçmiştir.

1.3.3. Karmir Blur Fildişi Eserleri

Yerleşimde ele geçen fildişi eserler, diğer Urartu Yerleşimleri'nde ele geçen eserlere göre nispeten daha az sayıdadır. Az sayıda olmasıyla birlikte, Toprakkale eserleriyle karşılaştırıldığında kalite olarak da düşük niteliklidir. Bunlardan en iyi örnekler;

1.3.3.1. İnsan Yüzlü Kanatlı Grifon Parçası

Boyut olarak oldukça küçük olan bu figürin, volütleri dışarı doğru açılan üçer yaprağı bulunan palmet şeklinde yapılmış bir sütunun üzerindeki bir aslan tasviridir, aslan kanatlarına sahip olup, yüzü hayvan değil de insan şeklinde tasvir edilmiştir (Tablo 3. 44) (Piotrovsky, 1967: 58, fig. 39). Kanatlardaki tüyler çok ince işlenmiştir. Söz konusu eser, R. Merhav ve Zahlhaas'a göre aslında bir iğne başına ait parçadır (Merhav, 1996: 318, pl. 1/1; Zahlhaas, 1991: fig. 22).

Urartu'nun batısında Gordion'da da fildişi iğne ele geçmiştir (Kohler, 1995: Pl. 9, a-c). Ancak buradaki eserler üslup olarak farklıdır.

1.3.3.2. İnsan Başı Tasvir Edilmiş Parçalar

İlk parça olasılıkla küçük boyutlu bir figürine aittir (Tablo 3. 45) (Piotrovsky, 1967: 58, fig. 39). Yüz yuvarlak tasvir edilmiş olup, gözler badem şeklinde ve göz bebeği detaylıca işlenen yüzde kaş hattı belirgin olmakla birlikte, burun ve ağız çok iyi işlenmiştir.

İkinci parçada ise yüz diğer örnekten daha farklı işlenmiştir (Tablo 3. 46). Yüz hatları daha çok kare benzeri bir hatta sahip olup çene daha sivridir. Renk olarak siyahtır. Bu parça olasılıkla küçük boyutlu ahşap veya metal bir heykelcik parçasına iliştirilebilen bir parçaydı.

1.3.3.3. Kale/Kule Modeli

Fildişinden yapılmış olan bu kule modeli, Toprakkale'den ele geçmiş tunçtan yapılmış olan örnekle oldukça benzerdir (Tablo 3. 47) (Piotrovsky, 1967: 58-59, fig. 40).

Kulenin üst kısmındaki basamaklı dişler, zikzak şeklinde olmasıyla birbirine çok benzemektedir (Piotrovsky, 1967: 59, fig. 41). Kiriş yapılarının genel strüktürleri de birbirinin aynısıdır. Duvarların köşelerle birleştiği alanda dikdörtgen bir model oluşmaktadır. Kule modelinin cephesinde pencereler tasvir edilmiştir. Ancak Toprakkale eserinde bu pencereler oldukça abartılı işlenmiştir.

Bu model Karmir Blur'daki bazalttan yapılmış olan kalelerde de görülür. Dolayısıyla, fildişinden yapılmış bir örnekle kendi mimari yapılarının benzer özellikler göstermesi bu eserin Karmir Blur'da yapılmış olması fikrini düşündürmektedir.

1.3.3.4. Tarak

Tarak parçasının, iki ucunda da çift taraflı kullanımı sağlayabilecek dişler işlenmiştir (Tablo 3. 48) (Piotrovsky, 1967: 59, fig. 42). Dişlerin hemen altında birer sıra nokta benzeri işleme olup tarağın orta kısmında 5 adet taç yaprağı bulunan rozetler işlenmiştir.

1.3.3.5. Silindirik Kaplar

Bu kapların dipleri çift katlı olup ağız kısımlarında muhtemelen kapak benzeri bir parçanın iliştirildiğini düşündüren delikleri vardır (Tablo 3. 49-50) (Piotrovsky, 1967: 60, fig. 43). Üzerlerinde çeşitli renkli bezemeler görülmektedir. Muhtemelen bu kaplar bazı kozmetik ürünlerini saklama amaçlı kullanılan kaplardı. Üzerindeki bezemeler nokta, daire ve üçgen olarak basit şekillerden oluşmaktadır.

Karmir Blur'da yukarıda görülen fildişinden yapılmış eserlerin yanı sıra, ahşaptan yapılmış bazı eserler üzerinde de küçük eklemeler şeklinde fildişinin kullanıldığı bazı örneklerin olması, Urartu'da bu sanatın bilindiği ve sıklıkla kullanıldığını göstermektedir.

1.3.4. Fildişi Eserlerle İlgili Verilerin Değerlendirilmesi

Fildişinin hammaddesi Hindistan'dan veya Mısır'dan gelmiş olup Mısır ve Suriye tarafından Anadolu'ya pazarlanarak ticari bir meta haline gelmiştir. Üçüncü bir hammadde kaynağı olarak, yine Mısır yoluyla Afrika'dan gelmiş olduğu düşünülen fildişleri de olmasına rağmen Hindistan bu sirkülasyonda ilk sırada yer almaktadır[40]. Hindistan'dan Suriye'ye doğru ilk olarak canlı fil ticaretinin ne zaman başladığını

[40] Collon 1977: 221: Collon'a göre; Fildişi, Lapis lazuli ve Klorit taşıyla aynı rotalar üzerinden ticareti yapılmış malzeme grupları olmalıdır.

veya söz konusu fillerin dişleri için mi ticari hareketlilikte kendine yer bulduğunu net olarak söylemek mümkün olmasa da, I. binde Suriye, İran, Assur, Fenike, Frig, Geç Hitit Krallıkları'ndan bazılarında olduğu gibi Urartu Krallığı'nda da çok nitelikli fildişi eserlerin var olması bu ticari hareketliliğin cezbedici noktasının canlı fil ticareti değil de dişlerden prestij eşyası üretilebilmiş olması gibi görünmektedir.

Yukarıda ele aldığımız fildişi eserlerdeki işçiliğin köken sorunlarıyla ilgili olarak bazı bilim insanlarınca çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bunlardan; H. V. Hermann ve E. Akurgal, Toprakkale ve Altıntepe'de bulunmuş olan kuş başlı cinler ve 'gözetleyen köpek' gibi bir duruş sergileyen aslan tasvirinin Urartu'ya ait eserler olmadığını, ithal edildiklerini belirtmişlerdir (Hermann, 1966a: 104; dipnot; 72; Akurgal, 1968: 73 vd). Ancak T. Özgüç'ün görüşü bunların tam aksi olup, yerli üretim olma fikrine daha yakındır. Özgüç'ün yapmış olduğu karşılaştırmalı çalışmasıyla, söz konusu eserlerde, Geç Hitit ve Assur etkisi açıkça görülmektedir (Özgüç, 1969: 38 vd.) Ancak Urartu Sanatı'nın içinde zaten var olduğu bilinen Geç Hitit ve Assur'un kuvvetli etkisini, Fildişi Eserler'de de görmenin çok da şaşırtıcı olmayacağını söylemek mümkündür. Çünkü yazılı belgeler, bu tez içerisinde pek çok konuda ele alındığı gibi, Urartu'nun ittifaklar veya farklı dinamikler vasıtasıyla batısındaki bazı Geç Hitit Krallıkları ile temaslarının olduğunu ortaya koymaktadır. Buradan doğan etkileşim vasıtasıyla kendi üretimi olabilecek eserlerin bazı sanatsal nüansları içermesi oldukça doğaldır.

T. Özgüç, yerli atölyelerin varlığına kanıt olarak, bazı önemli olan noktalara, dikkat çekmektedir, Bunlar;

- Urartu'nun kuzey şehirlerinden biri olan Karmir Blur'daki Fildişi Eserler.
- Toprakkale'deki Urartu Üslubu'ndaki palmet yaprağı biçimli kaide.
- Karmir Blur'daki kendi mimari görünümlerine benzeyen Fildişi Kule modelleri.
- Altıntepe'nin Urartu Üslubu'ndaki hayat ağacı motifleri (Tablo 3. 35).
- Altıntepe'de bulunmuş olan ham şekildeki fildişi malzeme.
- Altıntepe ve Toprakkale fildişi eserlerinin stilistik açıdan birbirine çok benzemesi.
- Altıntepe'nin üç ayaklı sehpasının ayağı üstünde yatan iri aslanın sırtındaki dikdörtgen biçimli levhalar, yalnızca Urartu Aslanları'nda görülmektedir. Bununla birlikte, bu aslanın üstünde yattığı sehpa ayağının sarkan palmet yaprakları tam olarak

Urartu üslubundadır. Suriye ve Akhamenid yapraklarının üslubundan farklıdır. Bunun için sehpa tam olarak Urartu'ya ait, yerli olarak düşünülebilir. Bu aslanların Kuzey Suriye'den parçalar halinde getirilip Urartu'da yerli yapım olan bir sehpa üzerine oturtulmuş olma fikri çok da mümkün olmayan bir düşüncedir.

T. Özgüç'ün bu bakış açısını değerlendirdiğimizde; Suriye'den hammaddesi alınan Fildişi'nin ilk olarak Urartu'da Suriyeli ustalar öncülüğünde yerel atölyelerde yapıldığı, ancak daha sonra yerel ustaların da bu sanatı öğrenmeleriyle birlikte Urartu'nun kendi iç beğenilerinin, üsluplarının da bu sanata yansıyarak bölge içinde geliştiği anlamı çıkarılabilir. Bu bağlamda, bu eserlerin ithal edilme olasılığı çok da mümkün görünmemektedir.

Bu fildişi eserlerin Urartu'ya ait olmasına dair bir başka görüşü, Helmuth Kyrieleis de Nimrud'dan ele geçen eserler ile Toprakkale'den ele geçen kanatlı disklerle ilgili, üslup benzerliğinden dolayı desteklemektedir (Kyrieleis, 1965: 202). Daha sonraki yıllarda çalışılmış olan Altıntepe kanatlı disklerinin de Toprakkale ile benzer olması Kyrieleis'in fikrini destekler niteliktedir.

Bununla birlikte, bu köken sorunu ile ilgili, son dönemde yapılmış olan çalışmalar da birtakım başka fikirler sunmaktadır; örneğin, G. Hermann da günümüzde Irak'ta yer alan Nimrud Yerleşimindeden ele geçen fildişi eserlerin Altıntepe ve Toprakkale arasındaki üslup değerlendirmesiyle Urartu kökenli olup olmadığıyla ilgili bazı noktalara dikkat çekmiştir (Hermann, 2012: 339 vd.). Bu çalışmaya göre;

- Hem Frigya hem de komşusu olan Urartu'da gelişmiş bir ahşap oyma sanatının varlığı bilinmektedir, bunlar; Altıntepe III mezarından gelen ahşap eserler ve Gordion'dan gelen eserlerdir. Bu bağlamda; ahşap oyma eserlerin yapılabileceği atölyelerde aynı aletler kullanılarak fildişi eserlerin de üretilebileceği fikrini savunmaktadır[41].
- Nimrud'daki plakalar üzerinde tasvir edilen gençler, kanatlı diskler, çam kozalakları, sandalye parçalarındaki betim üslupları, figürlerin oranları, saç ve elbise

[41] Hermann bu düşüncesine ve ahşap oyma ile ilgili ek bilgi olarak; Mušašir'deki Haldi tapınağından II. Sargon tarafından alınan eşya listesinin içinde yer alan şimşir kerestesi, abanoz ağacı ve fildişinden yapılmış olan mobilya malzemelerine dikkat çekmekte ve II. Ashurnasirpal'in Bit Zamani'den altın kaplamalı fildişi eserler ile Bit Adini'den altın kaplamalı fildişinden yapılmış tahtlar, sandalyeler ve yataklar aldığını göz önünde bulundurarak bölgede ahşap ve fildişi oyma geleneğinin paralel olarak gelişmekte olduğunu ön plana çıkarmaktadır. Hermann, 2012: 339-350.

detaylarındaki bazı özellikleri komşu yerleşimler olan, Altıntepe, Toprakkale, Kargamış ve Sakçagözü ile karşılaştırmış ve aralarındaki bazı üslup farklılıklarını I. binde bu devletlerin kendi spesifik stillerini oluşturmaya çabalarken söz konusu farkları oluşturabileceklerini, bu stil çeşitlemesini belki politik durumların da şekillendirdiğini, fakat temel olarak söz konusu bölgeler arasında bu dönemde ortak bir görsel dilin varlığı ve eserlerdeki benzer ögelerden bahsetmektedir.

Hermann'a göre; Urartu VIII. yy.da İran'ın batısıyla askeri mücadele halinde, Assur ile çatışma içinde, Sakçagözü ile siyasi iletişim kuran, kendi başına büyük bir güçtü, Altıntepe ve Toprakkale'de bulunan mobilya malzemelerindeki teknik yeterlilik, Mušašir'de II. Sargon tarafından toplanan oldukça yüksek kalitedeki ahşap ve fildişi eserler, bu fildişi eserlerin diplomatik bir takas hediyesi veya ithal olmasındansa Urartu'nun kendi içindeki oymacılık sanatında geliştirdiği ürünlerdi. Buna göre, Nimrud Eserleri'nin de Urartu içinde üretilmiş olması muhtemeldir. Bu bağlamda, ortaya çıkan Altıntepe ve Toprakkale eserleri arasındaki bazı küçük farkların da tek bir merkez içinde üretim olmayıp birden fazla üretim merkezi olmasıyla açıklanabilir. Bu açıklamayı, mobilya malzemesinin veya diğer eve ait eşya kullanımının konservatif bir anlam taşıdığı sosyal gelenek ve görenekleri yansıttığını, bu düşüncenin bugün bile hâlâ devam ettiği, dolayısıyla bölgesel üretimin daha akla yatkın bir seçenek olduğuyla yapmaktadır. Bu bölgesel üretimden kasıt, tek bir merkez değil de aynı merkez içinde birden çok üretim atölyesi olabileceğine işaret etmektedir. Burada unutulmaması gereken bir diğer detay da işlik farkıyla birlikte bunları üreten zanaatkârların farkları olabilir.

Collon'a göre de Assur sadece fil postu ve dişlerini elinde bulundururken Urartu zamanla kendi içerisinde bir sanat okulu kuracak güce erişmiştir (Collon, 1977: 220). Fildişi üretim merkezi üzerine görüşlerden biri de İrene Winter'a aittir. Winter'a göre; bu mobilya malzemeleri oldukça dikkate değer bir kaliteye sahip ve mutlaka tek bir üretim merkezinde üretilmiş olmalıydı (Winter, 2010: 253, 416).

Van Loon göre ise, bu konuda teknik olarak Urartu sanatı içinde diğer ögelerle bağlantısı olan fildişi sanatının bu benzerliklere rağmen eserlerin üzerinde Suriye etkisi oldukça kuvvetli görüldüğünü belirtmektedir (Mezopotamya etkisi oldukça zayıftır) (Van Loon, 1966: 133). Ancak buna rağmen, ayakta duran erkek fildişinden yapılmış figürleri Urartu Sanatı ile çok bağlantılı olduğunu belirtip, yerel üretim

olduğu görüşünü dile getirmiştir. Bunun sebebi ayakta duran bu figürlerin saç betimleriyle, benzer şekilde Toprakkale'den ele geçmiş olan bir kazan üzerindeki tasvirler aynı şekilde yapıldığını örnek göstermiştir (Barnett, 1957: pl. XIV-XV). Bu da yerel üretim olabileceğini düşündürecek bir neden olabilir. Buna ek olarak; Batı Asya'nın fildişi hammadde temin noktasının Suriye olmasından kaynaklandığını da dile getirmektedir.

Fildişi hammaddesinin Hindistan[42] geldiği, bu zanaatın işçiliğinin kökeninin ise Suriye olduğu bilinmektedir. Bunda mutlak surette, Suriye'nin fildişi hammaddesini de elinde bulundurması ve Anadolu'ya ticaretinde vesile olması önemli rol oynamıştır. Suriye, komşu ülkelere fildişini sadece ihraç etmemiş onların bu sanatı öğrenmelerine de vesile olmuştur. Altıntepe, Toprakkale ve Karmir Blur fildişi eserlerinin varlığı bize Urartu'nun da bundan payını aldığını düşündürmektedir. Ele geçen arkeolojik bulguların yanı sıra, Urartu'nun bu dönemde Yakındoğu'da yaygın olan fildişine rağbet ettiğini Mušašir Tapınağı'ndan ele geçirilen eşya listesinden de bilmekteyiz[43]. Bu öğrenme sürecini etkileyen en önemli faktörlerden biri olasılıkla bölgeler arası yapılan nüfus nakillleri, zorunlu göç gibi yollarla bu işi bilen zanaatkârların Urartu topraklarında bulunmasıyla gerçekleşmiş olmalıdır. Hitit Ülkesi'nden Urartu'ya getirilen binlerce savaş esirinin Urartu Kaleleri'nin ve kanallarının inşaasında çalıştığı bilinirken, söz konusu esirlerin arasında fildişi ustaları gibi çeşitli zanaatkarların da olduğunu düşünmek olasıdır. Urartu'nun hiyeroglifi[44] bile öğrenmiş ve kullanmış olduğu göz önünde bulundurulursa; Kuzey Suriye'den gelen etkinin kuvvetini görmek daha da mümkün olmaktadır. Bu bağlamda, Urartu'nun da Suriye etkisi ile fildişi atölyesi kurmuş olması, burada Suriyeli zanaatkârların çalışmış olması olasıdır. Bu düşünceye dayanarak, yerli ustaların da zaman içerisinde söz konusu sanatı öğrenip uygulamaları kaçınılmaz olmuştur. Böylelikle, var olabileceğini düşündüğümüz atölyelerde bu zanaatkârlar hem K. Suriye'nin Üslubu hem de yerli Urartu

[42] Collon 1977: 220, Hindistan'dan Suriye'ye ve diğer bölgelere doğru yapılan canlı fil ithalatının, siyasi koşulların olumlu olduğu süreçte yüzyıllar boyunca süren bir uygulamanın tekrarı olduğu düşünülmektedir.

[43] LAR II: 172-174; Mušašir Kenti'nin yağmalanmasını anlatan Assur Kralı II. Sargon, kentten ve Haldi Tapınağı'ndan ganimet olarak fildişi asa, fildişi kanepe, fildişi masalar, fildişi sebze sepetleri, fildişi kamalarla birlikte 139 fildişi çubuk aldığını söylemektedir. Burada bahsi geçen eserler, Mušašir'deki Haldi Tapınağı'na armağan olarak sunulan eserler olup içlerinde Urartu eserleri de vardır. Söz konusu dönemde bu tapınak bölgenin önemli bir dini merkezi konumundadır.

[44] Bkz. bu tezde 'Hiyeroglif' başlığı.

Üslubu'ndan etkiler taşıyan eserler meydana getirmiş olabilme ihtimali vardır. Ancak, bahsettiğimiz atölyenin bir sanat okulu kavramına dönüşmeyip, yalnızca yerel ihtiyacı karşılayacak boyutta, diğer bir deyişle daha butik olduğunun ve Urartu'nun batısına kendi üretimi olan bu sanat koluna dair bir eser sunamamış olduğunun altını çizmekte fayda vardır. Bu düşüncede kuşkusuz ki hammadde olarak fildişinin kıymetli bir madde olması ve geniş alanda ticaret için imkanların çok daha elverişli olması gerektiğinin önemi unutulmamalıdır. Söz konusu atölyelerin, Altıntepe ve Toprakkale eserlerinin varlığı göz önünde bulundurulduğunda, Urartu'nun batı şehirlerinde kurulmuş olması daha muhtemel gibi görünmektedir.

Teknik açıdan bakıldığında, fildişi oymacılığı, basit materyallerle, ahşap ve kemik eşyanın üretildiği teknikle uygulanabilen bir sanattır. Dolayısıyla bahsi geçen zanaatkârlar, hem ahşap ve kemik eser üretim bilgilerini fildişi eserlere aktarmış hem de üretim atölyesi için aynı alanı kullanmış ve işleme için her iki hammadde de aynı aletlerle işlenmiş olma ihtimali oldukça yüksektir.

Urartu'nun batısına bakıldığında ise batı komşu Frigya'da da fildişi eserler görmek mümkündür. Ağırlıklı olarak başkent Gordion'da bu eserler ele geçmiştir. Buradaki eserlerde de mobilya aksamları ve bazı mobilyalara monte edilen plaka parçaları görülmektedir. Bu plakaların ilkinde bir geyik betimlenmiştir. Burada yer alan geyik, tek başına betimlenmiş olup Urartu'daki gibi kutsal ağaç veya şevron gibi detaylar içeren bir kompozisyonda işlenmemiştir. İlgili eserin bulunduğu alanda ağzında balık tutan bir griffon ve Frig miğferi takmış bir Frig savaşçısının betimlendiği 2 ayrı fildişi plaka daha ele geçirilmiştir. Tüm bu eserlerin üslubu doğu fildişi ekollerine benzememesi sebebiyle yerel üretim olarak adlandırılmış ancak fildişinin ise ithal olduğu yorumunda bulunulmuştur (Young, 1960: 240, pl. 60, fig. 25a-c). Bununla birlikte, at koşum takımı içinde yer alan alınlık ve yanaklık gibi fildişinden yapılmış bazı süslemeler de ele geçmiştir. İnce plakalar halinde üretilen bu fildişi eserler olasılıkla bir deri parçası üzerine monte edilerek kullanılmıştır (Young, 1960: 240; Young, 1962: 166-167, fig. 24-25). Üslup olarak at alınlıkları ve yanaklık parçaları aynı işçiliğin ürünü gibi görünürken Kuzey Suriye'den ithal olabileceklerine dair görüşler mevcuttur. Muscarella ise bu eserlerin, atlarıyla birlikte karadan Gordion'a doğru gelmiş olabileceklerine dair bir görüş belirtmekte ancak hangi yönden gelmiş olabileceklerinin bir soru işareti olarak kaldığının altını çizmektedir (Muscarella,

2013a: 583). Frig çeperinde fildişi bulgular yalnızca başkent Gordion ile sınırlı kalmayıp, merkezin dışında yer alan tümülüslerden ahşap tabuta ait fildişi süslemeler, pandantifler, iğne, ağırşak gibi eserler ele geçmiştir. Kerkenes Dağ'da az işlenmiş fildişi oyma eserler, levhalar, plakalar (Branting vd., 2016: 2, 5, res. 7), Oluz Höyük'ün geç Frig tabakalarından silindir gövdeli, *intaglio* tekniğiyle, bir aslan-ceylan mücadele sahnesi betimlenmiş bir mühür (Dönmez, 2011: 102, res. 9), Kaman-Kalehöyük'ten bir damga bir de koni şeklinde mühür ele geçmiştir (Omura, 1995: 319, çiz. 7/7).

Frig fildişi eserleri repertuar olarak Urartu eserlerinden ayrılmaktayken üslup, teknik ve ikonografik özellikler açıdan da Fenike, Assur ve K. Suriye fildişi işçiliğinden pek çok noktada farklı özellikler sergilemektedir. Öte yandan, Kerkenes Dağ'da bulunan fildişi levha ile Lidya çeperindeki Elmalı Bayındır tümülüsündeki fildişi heykelcikler arasındaki bazı benzerlikler, etkileşim açısından Frigya'nın, batısındaki Lidya ile ilişkilendirilmesini daha mümkün kılmaktadır (Özgen, 1994: 324-325).

Tüm bunlara ek olarak, İran'ın kuzeybatısında Urmiye gölünün 12 km yakınında yer alan Hasanlu Kenti'nde de çok zengin bir fildişi koleksiyonu yapılan arkeolojik kazılar esnasında ele geçmiştir[45]. Bilindiği üzere, İšpuini ve Minua dönemine ait Erçek Gölü yakınlarındaki Karahan yazıtlarıyla, Meşta ismiyle bu kentten bahsedilmekte ve yapılan çalışmalarla da kentin IIIB tabakasının Urartu Dönemi'ne ait olduğu bilinmektedir[46]. Bununla birlikte, Kelişin, Taştepe ve Qalatgah yazıtları da Urartu'nun IX. yüzyılın sonlarında ve VIII. yy. başlarında (MÖ 815-790) bölgenin Urartu tarafından kontrol edildiğini göstermektedir (Muscarella, 1971a: 265) Ancak Hasanlu Kenti'ndeki fildişi buluntular ele alındığında, genel olarak IVB tabakasına tarihlendirilmiş ve stistik açıdan da yerel stil, Kuzey Suriye ve Assur olarak üç gruba ayrılmaktadır[47]. Fildişi eserlerde Urartu olarak tanımlayabileceğimiz hiçbir benzerlik gözlemlenmediğinin altını önemle çizmekteyiz.

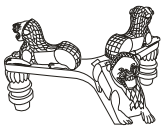
[45] Salvini 2006: 35: Hasanlu Assur kaynaklarında Gilzanu Ülkesi olarak isimlendirilmekte ve Salvini'ye göre de Gilzanu Ülkesi Urmiye Gölü'nün batı kısmında yer almaktadır.

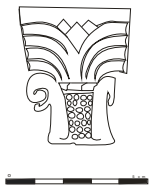
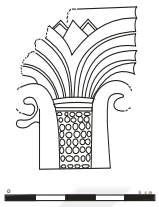
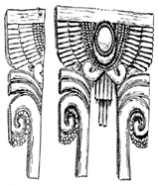
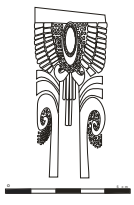
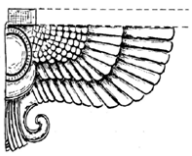
[46] Hulin 1958: 237, no. 3.*: 'Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İšpuini ve işpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve Baršua Ülkesi'ni de ele geçirdi…'* ibareleriyle stel bir zafer anıtı olup ilk kez İšpuini döneminde bu tarz steller görülmeye başlanmıştır. Bu tarz steller Urartu'nun yayılma siyasetini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

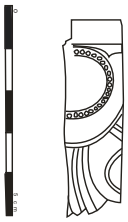
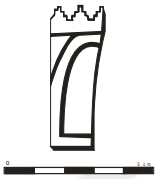
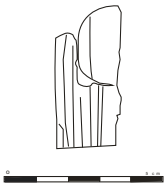
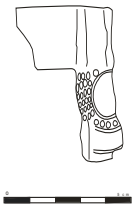
[47] Muscarella 1980: 221. Fildişi buluntuların büyük bir çoğunluğu stilistik olarak yerel üslup olarak adlandırılan gruptadır.

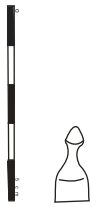
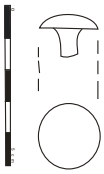
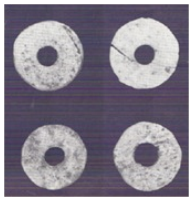
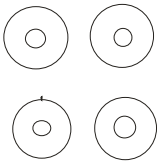
Tablo 3. Fildişi

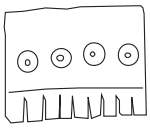
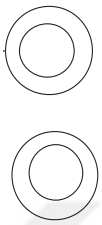
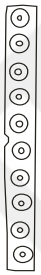
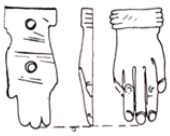
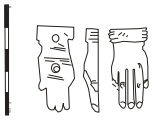
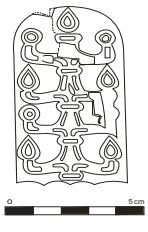
TABLO NO:	BULUNTU YERİ	RESİM	ÇİZİM	DÖNEM		
				VIII	VII	IV
1	Altıntepe					
2	Altıntepe					
3	Altıntepe					
4	Altıntepe					

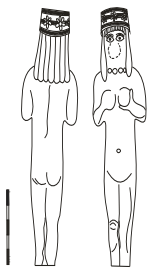
5	Altıntepe					
6	Altıntepe					
7	Altıntepe					
8	Altıntepe					
9	Altıntepe					

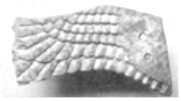
10	Altıntepe					
11	Altıntepe					
12	Altıntepe					
13	Altıntepe					
14	Altıntepe					
15	Altıntepe					

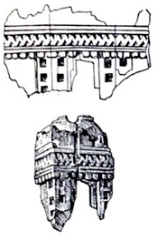
16	Altıntepe					
17	Altıntepe					
18	Altıntepe					
19	Altıntepe					
20	Altıntepe					
21	Altıntepe					

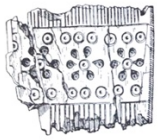
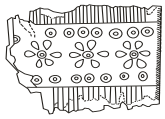
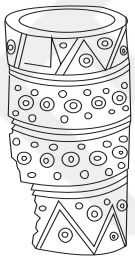
22	Altıntepe					
23	Altıntepe					
24	Altıntepe					
25	Altıntepe					
26	Altıntepe					
27	Altıntepe					

28	Altıntepe					
29	Altıntepe					
30	Altıntepe					
31	Altıntepe					
32	Altıntepe					

33	Toprakkale					
34	Toprakkale					
35	Toprakkale					
36	Toprakkale					
37	Toprakkale					

38	Toprakkale					
39	Toprakkale					
40	Toprakkale					
41	Toprakkale					
42	Toprakkale					

43	Toprakkale					
44	Karmir Blur					
45	Karmir Blur					
46	Karmir Blur					
47	Karmir Blur					

48	Karmir Blur					
49	Karmir Blur					
50	Karmir Blur					

1.4. Fibulalar

Temel işlevi, giysilerin kumaş uçlarını birbirine tutturmak olan fibula, bir başka deyişle çengelli iğne, antikçağda altın, gümüş, tunç, demir ve elektron olmak üzere birçok materyalden yapılmıştır. Bilinen ilk fibulalar Urfibel olarak adlandırılmış ve Kuzey İtalya'da geç Terramare evresinde, Kuzey Avrupa'da Tunç Çağı IIB evresinde ve Yunanistan'da geç Miken IIIB evresinde karşımıza çıkmaktadır. Yakındoğu'da fibula ise ilk olarak, MÖ II. binde, XIII. yüzyılda Miken ticari faaliyetlerinin gelişimi ile doğru orantılı olarak yayılımı artmış ve MÖ 1200'lerden önce Kıbrıs'a ve ona bitişik Asya Sahilleri'ne doğru gelmiş gibi görünmektedir (Muscarella, 1964: 34). Devam eden süreçte, Suriye ve Filistin'de baskın olarak kullanılan yerel formlar ortaya çıkmış ve nihayetinde MÖ VIII. yüzyılda Assur ve Fenike arasındaki siyasi ve ticari bağların kuvvetlenmesiyle doğuya doğru yayılımı artmıştır (Stronach, 1959: 181). MÖ VIII. yüzyılın sonlarından önce Mezopotamya veya İran'da az bilinen fibula, MÖ VII. yüzyılda söz konusu bölgelerde popüler bir hale gelmiştir (Stronach, 1959: 181, 185, 193; Muscarella, 1965: 233). Özetle, fibula takma geleneği Avrupa kökenli olup, Kıbrıs üzerinden Miken kültürü aracılığıyla Yakın Doğu anakarasına iletilmiş ve ulaştığı bölgelerde de tipolojileri çeşitlilik göstererek yaygın bir alanda kullanılmaya başlanmıştır (Pedde, 2001: 485).

Arkeolojik kazılarda ele geçmiş olan kabartmalardan, pişmiş toprak eserlerden, vazo resimlerinden ve iskeletler üzerinde *in-situ* halde bulunan fibulalardan anlaşıldığı üzere omuz, göğüs, kol ve kalça bölgesine elbiseyi tutturma amaçlı bu takı takılmıştır (Muscarella, 1967a: 83). Özellikle, Assur mezar buluntuları, bunların göğüs ve omuz kısmında kullanıldığını net bir şekilde göstermektedir (Stronach, 1959: 204). Muhtemelen, yün gibi daha kalın malzemeleri tutmak için daha büyük fibulalar kullanılırken, keten gibi malzemeleri tutabilmesi için daha ince olan fibulalar kullanılmıştır. Yayılımındaki temel sebep, giysileri tutturarak kişinin günlük yaşamını kolaylaştırmak iken, öte yandan giysiye estetik-hoş bir görünüm katması da yayılım ve kullanımını arttıran bir diğer sebep olarak görülebilir. Bazı fibulaların uç kısımlarında görülen halka veya boncuklar takı görevi de gördüklerini kanıtlar

niteliktedir[48]. Fibulanın bir diğer kullanımı hakkında, apotropeik anlam yüklenerek kullanıldığı konusunda da görüşlerde mevcuttur[49]. Bununla birlikte, Gordion Kenti buluntularıyla bu materyalin Frig Kralları'nın tören kıyafetlerini süslediğini ve kraliyet içinde de kullanılan bir takı olduğunu bilmekteyiz (Stronach, 1959: 203). Bu bilgi fibulanın yalnızca kadınların dünyasına hitap eden bir aksesuar olmadığını erkeklerin de bu takıyı kullandıklarını ortaya koymaktadır. Muscarella, fibulanın başlı başına bir adak eşyası olarak da kullanılan bir nesne olduğu fikrini belirtmekteyken, ilgili görüşüne örnek olarak Midas Dönemi Frigyasından, batıdaki kutsal alanlara taşınmış olan bazı fibulaların varlığını göstermektedir (Muscarella, 1967b: 52-56; Muscarella, 2013b: 713). Tüm bunlara ek olarak makyaj malzemelerini tutturmak için kullanılmış olan fibulaların da varlığı bilinmektedir[50].

MÖ I. binde, Frig, Assur, Geç Hitit Krallıkları ve kuzeyde Kafkaslarda bazı belirgin fibula tipleri görülürken, Doğu Anadolu'da Urartu Devleti de söz konusu materyale yabancı kalmamıştır.

Fibula, tez içerisinde incelediğimiz diğer materyaller olan Fildişi, tunç kazanlar, çıngıraklar gibi tek bir bölgede, tek bir elden üretimi olan ve buradan çeşitli coğrafyalara dağılmış bir materyal olmayıp, muhakkak ki bölgesel hammadde olanağını ve ait olduğu toplumun sanatsal unsurlarını da içerisinde barındıran bir kişisel eşya türüdür. Bu düşünceden hareketle, görsel sanatlar üzerinde fibulaya bakıldığında; İvriz Kabartmaları üzerinde, Tuvana Kralı Urpalla tipik Frig özellikleri taşıyan, büyük yarım daire şeklinde bir fibula takmışken, Zincirli'de Barrekub'un kraliçesi Anadolu Coğrafyası'nda hiç görülmeyen Yakın Doğu tipli bir fibula takmaktadır[51]. Bahsi geçen örnekler birbirine çok da uzak olmayan bölgeler olan

[48] Muscarella 1967b: 51. Fibula tablosunda yer alan Ebnöther Koleksiyonu'na ait olan fibula bu görüş için bir örnek teşkil etmektedir.

[49] Erdan 2020: 132. *Lamaštu* metinlerinde (Tanrı Anu'nun kızı olan Lamaštu; inanç sisteminde kadınların doğum yapmasını zorlaştırmak, bebekleri anne karnında ya da doğduktan sonra öldürmek için çabalayan ve lohusa kadınların düşmanı olarak anılan bir dişi demondur) hamile kadınlar ve yeni doğan bebeklerin kötü ruhlardan korunmasında kullanılan tılsımlı güçlere sahip olduğuna inanılan nesneler arasında fibulalar ile aynı anlama gelen *Tudittu* teriminden bahsedilmektedir. Söz konusu bu inanç günümüzde Anadolu'da var olan lohusa kadınlara çengelli iğne takarak onları kimi kötülüklerden koruma inancı ile benzemekte ve belki de bu inancın bir anlamda temelini oluşturmaktadır.

[50] Zahlhaas 1991: 187, 197, fig. 57. Söz konusu fibula Münih Müzesi'nde korunmakta olup, fibulanın yayında bir cımbız ve göz kalemi aplikatörü birlikte ele geçmiştir.

[51] Stronach 1959: 181, 204. Zincirli'deki fibula Stronach tarafından 'Yakın Doğu I' tipi olarak adlandırılmıştır.

Torosların kuzeyi ve güneyinde bile farklı fibula tiplerinin kullanıldığını gösterir niteliktedir. VII. ve VIII. yüzyılda Urartu ve Assur'da da yaygın bir kullanıma ulaştığı düşünülen bu takı türü, ne yazık ki şu ana kadar sadece Assur kabartmalarında yalnızca bir yerde, Assur kralı II. Sargon'a ait Khorsabad Sarayı'ndaki bir kabartma üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kabartmada muhtemelen Frigyalı olduğu düşünülen yabancı bir kişinin giysisinin ön kısmında yarım daire biçimli bir fibula tasvir edilmiştir (Barnett, 1948: 9, fig. 7). Muscarella'ya göre, bu kesinlikle bir Frig tipi fibuladır (Muscarella, 1967a: 82, pl. II, fig. 1). Bunlara ek olarak, Suriye'den Ege kıyılarına doğru da dağılımı gözlenen fibula, Kıbrıs, Rodos ve hatta Yunanistan'ın batı kıyısındaki yerleşimlere kadar geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır.

Fibulaların köken konusuyla ilgili yapılan çalışmalardan ilki, C. Blinkenberg'e ait olup, bu çalışmada, Suriye Filistin'de ele geçen tüm fibulaların kökeni Kıbrıs olarak belirtilmiş ve yapılan tipolojide 'Kıbrıs XIII tipi' olarak tek bir grup şeklinde ele alınmıştır (Blinkenberg, 1926: 230). Ancak, ilerleyen süreçte hem Yakındoğu malzemesi artmış hem de tipolojide çeşitlilik ortaya çıktığı için bu, 'Yakındoğu Fibulaları'nın Kıbrıs kökenli olduğu' düşüncesi bugün için tekrar gözden geçirilmesi gereken bir tez haline gelmiştir. Anadolu ve Frig örneklerini kapsayan ve sayıca en fazla olan grup ise XII. grup olarak ele alınmış ve Gordion başta olmak üzere, Ankara, Alişar, Bayraklı, Boğazköy, Ephesos, Eskişehir, İvriz, Kerkenes, Midas Kenti, Larisa, Manisa, Pazarlı, Sardis ve Troya gibi merkezlerin örneklerini içermektedir[52]. Fakat, bu grup için de malzeme artışı ve tipolojinin çeşitlenmesiyle ortaya konmuş olan tezin de bugün için tekrar gözden geçirilmesi gereken bir konu olduğunu söylemek mümkündür.

Daha sonra, D. Stronach[53] da Yakındoğu Fibulaları için, Doğu Akdeniz ile Yakın Doğu ana başlıkları altında alt başlıklar da oluşturarak daha detaylı bir çalışma ortaya koymuştur. Ancak, buluntu sayısındaki artış ve tipolojideki çeşitlenme ile bu çalışma da bugün için eksik kalmaktadır. Ayrıca, bu çalışma içerisinde söz konusu fibulaların

[52] Muscarella 2007: Muscarella ise, söz konusu bölgeleri de içeren kapsamlı çalışmasında bu fibulaların pek çok alt gruba ayrıldığını ve bunların büyük çoğunluğunun doğrudan Frig yerel üretimi olduğu düşüncesine değinir.

[53] Stronach 1959: 181. Söz konusu çalışmada, Yakın Doğu'nun kendine özgü formlarını yarım daire biçimli, kemerli, üçgen formlu ve tepe noktası ek bir döküm elemanıyla belirginleştirilmiş olarak dört alt grupta toplamıştır.

tarihlendirilme konusu da yetersiz kalmaktadır. Fakat her iki çalışmanın da Yakındoğu Fibulaları için öncü ve çok önemli çalışmalar olduğunun altını önemle çizmekteyiz. İlerleyen süreçte, F. Pedde, Yakın Doğu fibulalarını, A, B, C ve D olarak adlandırdığı ve üretim süreçlerinde de birbirinden farklı olduğunu belirttiği bir tipoloji yapmıştır[54]. Pedde'ye göre, fibula Balkanlar'dan Yunanistan'a oradan da Kıbrıs Bölgesi'ne ulaşmış ve Anadolu'ya girişi bu süreçten sonra görülmüştür. Bir yandan Anadolu'da görülmeye başlarken, diğer yandan zamansal olarak çok küçük farkları içinde barındırarak, İsrail, Lübnan ve Suriye'ye yayılmıştır. Böylece, Anadolu, Levant Bölgesi hatta Doğu Anadolu ve Kafkasya Bölgesi'ndeki stiller birbirinden farklılık göstermeye başlamıştır. Özetleyecek olursak Pedde, çıkış olarak batıyı işaret eden tek bir köken olsa da bölgesel yapım tekniği ve stil farkının altını çizmektedir. Daha önceki incelediğimiz farklı zanaatkârlıklara ait olan fildişi eserler, çıngıraklar, kazanlar ve eklentileri gibi arkeolojik bulguları da göz önüne alırsak, I. Binde genel olarak birçok alanda her bölgenin kendi ekolünü oluşturma çabalarını fibula üzerinde de görmekteyiz.

Urartu fibulaları ile ilgili en kapsamlı çalışma B. Öğün tarafından yapılmıştır. Öğün, söz konusu çalışmada, Türkiye'deki çeşitli müzelerde yer alan ve bazı arkeolojik kazılardan ele geçmiş olan yüzden fazla Urartu'ya ait olduğunu düşündüğü fibulayı 15 ana başlığa ayırmıştır[55]. Bunlardan sekizi Blinkenberg'in XII. tipine ait olup, bu tipin alt başlıklarından olan XII/10, XII/12, XII/15 tipli fibulaların tam anlamıyla Urartu'ya ait olduklarını önermiştir. Çalışmada, Urartu fibulaları ile ilgili şu noktalara değinmiştir;

- Özellikle teknik olarak menteşeli fibulalar olması.
- Birçoğunda el şeklinde bir iğne tutucusunun olması.
- Yarım daire şeklinde bir yaya sahip olmaları.

[54] Pedde 2001: 485; Pedde'nin tipolojisine göre, A grubu, tek parçalı, B, C, D grupları ise iki parçalı fibulalardan oluşur. Kilit dili bir başka deyişle iğne tutucusu insan eli şeklinde olan fibulalar B, C, D grubu olan iki parçalı fibulalar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, Pedde çalışmasında, fibulalarda tutturma piminin en önemli parça olduğu ve tek parçalı fibulalarda pim kolay kırılgan olup fibulayı daha kullanışsız hale getirmekte, iki parçalı fibulalarda ise pim kırıldığında değiştirip yeniden kullanıma olanak sağladığı için bu tür, iki parçalı fibulalar daha çok tercih edilmiş ve sayıca daha fazla olmuştur görüşünün altını önemle çizmektedir.

[55] Öğün 1979: 178-188. Öğün belirlediği tip numaralarının önüne bir 'U' harfi koyarak, Urartu tipolojisine ait olduklarını belirtmiştir.

- Kendi menteşe iğneleri ve basit iğne tutucuları olmasına rağmen Urartu'daki fibulaların formlarının ağırlıklı olarak Frig fibula formlarına benzediği ancak Urartu fibulasının daha küçük ve sade olduğu.
- VIII. yy. son çeyreğinden önce Urartu'da fibulanın bilinmediği.
- Ağırlıklı olarak tunç, bazı örneklerde ise zengin granülasyon işçiliğiyle altın veya gümüş gibi materyallerden yapıldığına dikkat çekmiştir.

Özetlemek gerekirse, Muscarella ve Öğün'e göre üç çeşit Urartu fibula tipi vardır; bunlar, Frig etkisi taşıyanlar, Anadolu etkisi taşıyanlar ve yerel Urartu tipliler olmak üzere. Söz konusu bu fibulalarda farklılıklar, esas olarak yaylarda, pim dayanaklarında ve dekoratif tasarımında görülür.

Günümüze değin ele geçen buluntular ve yapılan çalışmalar da söz konusu fibulaların tek bir merkeze atfedilemeyeceğini, bölgesel değişimlerin ve çeşitliliğin olduğunu göstermektedir. Ancak kendi içlerinde ortak unsurlar barındıran bazı fibula gruplarının bölgeler arası iletişimi ve etkileşimi gösterebileceği düşüncesindeyiz. Bununla birlikte Urartu'nun kendi repertuarı olarak belirleyeceğimiz grubun tam anlamıyla hangi özellikleri gösterdiğinin saptanması da konuyu aydınlatma açısından önemli olacaktır. Bu bağlamda Urartu fibulalarının dağılımına bakıldığında; Kayalıdere (Burney, 1966: lev. XXV-f, res. 23-7; Salvatori, 1976: 87, fig.14; Köroğlu & Konyar, 2005: res. 6), Adilcevaz (Köroğlu & Konyar, 2005: res. 6.; Öğün, 1978a: l. 31/15), Çavuştepe[56], Toprakkale[57], Patnos-Dedeli (Köroğlu & Konyar, 2005: res. 6), Murat Tepe (Özdemir, 2019: 738, şek. 3-4), Van Kalesi[58], Van-Altıntepe Nekropolü (Sevin, Özfırat & Kavaklı, 2000: 424, 426, çiz. 7.5, 7), Van Kalecik Nekropolü (Çavuşoğlu, 2015: 231, fig. 7/33-34), Yoncatepe (Köroğlu & Konyar, 2005: 29, res. 6.), Dilkaya Nekropolü[59]

[56] Mellink 1966: 281; ilgili yayında Çavuştepe tapınak kompleksinde 1 adet tunç fibula ele geçtiği belirtilmiş ancak görsel paylaşılmamış ve detaylarına değinilmemiştir.; Çavuşoğlu vd., 2019: 286, res. 7, 9.

[57] Muscarella 1965: İki adet menteşeli fibulanın Ankara Müzesi'nde var olduğunu bildirmektedir.; Köroğlu & Konyar 2005: res. 6.

[58] Tarhan 1994: 44, fig. 21: 1, 8. İlgili yayında 1990 yılı çalışmaları esnasında 2 adet tunç fibula bulunduğu bildirilmiş ancak sadece çizimleri yayınlanarak detaylarına değinilmemiştir.; Köroğlu & Konyar 2005: Res. 6. Ek olarak, Van Kalesi'nde Doç. Dr. Erkan Konyar başkanlığındaki son dönem kazı çalışmalarıyla ele geçmiş olan 20'den fazla fibula da kazı arşiv verilerinden sağlanarak bu çalışmaya eklenmiştir.

[59] Köroğlu & Konyar 2005: 34.; Çilingiroğlu 1991: 31. İlgili eserde Dilkaya oda mezarının hemen dışında bir fibula buluntusunun ele geçtiği bildirilmiş ancak görsel paylaşılmamıştır.

Malazgirt (Zahlhaas, 1991: res. 48-51), Karmir Blur[60], Nor Areş (Barnett, 1963: fig. 42; Salvatori, 1976: 87, fig. 13; Köroğlu & Konyar, 2005: res. 6), Hasanlu (Muscarella, 1965: fig. 2; Köroğlu & Konyar, 2005: res. 6), Ayanis (Stone & Zimansky, 2003: 227, fig. 11-15; Köroğlu & Konyar, 2005: res. 6), Bastam (Zahlhaas, 1991: res. 52-53; Köroğlu & Konyar, 2005: res. 6; Kroll, 1988: 163, 6/1-2) ve Yukarı Anzaf Kalesi[61] yerleşmelerinden ele geçmişlerdir (Harita 4). Bununla birlikte, bazı müzelere kaçak kazılarla veya satın alma yoluyla kimi örneklerin ulaştığı ve bilim insanları tarafından Urartu fibulaları olarak tanımlandığı için bunların da bu çalışmada göz ardı edilemeyeceğinin altını çizmek faydalı olacaktır. Ancak sistemli kazı verileri sonucu şekillendirecektir.

Urartu fibulaları materyal olarak altın, gümüş, tunç ve demirden yapılmışlardır (Zaahlhaas, 1991: 186). Bununla birlikte çok az sayıda da olsa kurşun fibula örneği mevcuttur. Fibulalar, "gövde", "kol" ve "iğne' olmak üzere 3 bölümden oluşur. Urartu fibulalarının genel özelliği gövdeye menteşelenmiş iğneleridir. İğne ucunun girdiği tutamak kısmı ise birçok örnekte el şeklindedir. Tipolojisine bakıldığında ise, genel olarak yaylı ve sarmal fibulalar olmak üzere 2 tip karşımıza çıkmaktadır.

Urartu yerleşimlerinden ele geçen fibulalara bakıldığında; ilk örnek, Kayalıdere A Mezarı'ndan ele geçen yaylı, yarım daire biçimli, gümüş bir fibuladır[62] (Tablo 4. 1). Urartu'daki paraleli olarak, Burney tarafından Nor Areş'deki I mezarı'ndan ele geçmiş olan (Tablo 4. 2) yarım daire biçimli fibulaya benzetilmiştir (Barnett, 1963: fig. 42; Salvatori, 1976: 87, fig. 13). Bu fibula ile ilgili olarak Barnett, Yunan tipli fibulalara benzediği yorumunu yapmış ve Muscarella da sadece Yunan tipli fibulalarda görülen merkez kısma bağlanan yaylardan bahsederek bu fibulanın da bu özelliği taşıdığı, dolayısıyla Yunan tipli olabileceğini belirtmektedir (Muscarella, 1965: 236, dipnot: 25 a). Bununla birlikte, her iki yazar da Nor Areş fibulası hakkında, Koban fibulası ile de tam bir benzerlik gösterdiğinden bahsetmekte ve bu fibula'nın Koban Bölgesi'nden

[60] Piotrovsky 1950: 41, fig. 23; Piotrovsky 1952: Fig. 18; Barnett & Watson 1952: 142. İlgili yayında, yerleşimin sitadel kısmında 13 nolu odada 2 adet Urartu tipli yerel üretim olduğu belirtilen 2 adet fibula ele geçtiği bildirilmiş ancak herhangi bir görsel paylaşılmamıştır; Köroğlu & Konyar 2005: Res. 6.

[61] Belli 1996: 389. İlgili yayında 1995 yılı kazılarında Tanrı Haldi'ye adanan tapınak avlusunun kuzeyindeki odada çengeli kırık halde bir fibula parçası bulunduğu bildirilmektedir. Ancak görseli mevcut değildir.

[62] Burney 1966: Lev. XXV-f, res. 23-7; çap: 2.8 cm, Burney'e göre söz konusu fibula Stronach'ın tipolojisindeki I-3 tipli-yarım daire biçimli yaylı fibulalara benzetilmiştir.; Stronach 1959: 189; Bu grup fibulaları, Babilonya ve Filistin Bölgesi örneklerini içermektedir.

ithal edilmiş olabileceğini öne sürmektedir (Muscarella, 1965: fig. 8-19). Muscarella ek olarak, Nor Areş fibulası için eğer Urartular tarafından bu tip fibulalar kullanıldıysa, Transkafkasya'daki Urartuların hem menteşeli hem de yaylı fibula kullandıklarına dair daha fazla kanıt sağlayabileceğini belirtmektedir.

Ancak Salvatori, söz konusu iki fibula arasında çok büyük bir benzerlik olmadığını, yalnızca uç kısmındaki yuvarlak tutturma ucunun birbirine benzediğinin altını çizmektedir (Salvatori 1976: 87). Eserlerin görsellerinden anlaşıldığı kadarıyla bu benzerlik sadece yuvarlak tutturma kısmında görülmektedir.

Söz konusu iki fibula ile ilgili olarak Öğün ise, Blinkenberg'in tipolojisi üzerinden değerlendirerek, UIV/2 tipinde değerlendirilebileceklerini, paralelinin Koban fibulası olduğunu ancak bunlara ek olarak, Urartu'nun batısında da paralellerinin olduğunu bildirmektedir. Öğün'e göre bu iki fibula ilkel formlardır (Öğün, 1979: 180).

Köroğlu ve Konyar, Kayalıdere ve Nor Areş Fibulaları'nın tam paraleli olarak, Yoncatepe'nin Büyük Salon ve M3 Mezarı'ndan ele geçen iki adet tunç fibulayı işaret etmektedir (Tablo 4. 3-4) (Köroğlu & Konyar, 2005: 34, res. 6.; Köroğlu & Konyar, 2008: 126, fig. 9). Bu iki fibula da sağlam olarak korunagelmiş, iğneleri mevcut olup yaylı fibulalardır. Yayın hemen bitiminde bir plaka bulunmakta ve yayın orta kısmına yakın yerde bir çıkıntı ile fibulanın orta kısmı kare kesitli bir görünüme sahiptir. Yayın orta kısmına yakın alanda iki adet karşılıklı halka bulunmakta ve orta alanı sınırlandırmaktadır. Bu fibulalar MÖ VII. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir.

Öğün'ün, bu tarz fibulalara benzer olarak Urartu'nun batısında işaret ettiği fibula, Gordion'dan ele geçmiş bir fibuladır. Gordion fibulasının (Tablo 4. 5) iğne kısmı ve iğne tutucusu mevcut olmayıp tıpkı Urartu örnekleri gibi bir yaya sahiptir (Muscarella, 1967b: Pl. XVI-89; Öğün, 1979: 181). Diğer örnekler gibi orta kısımda bir çıkıntı ile kare kesitli bir görünümü vardır. Bu tek bir örnek olmayıp Gordion'da buna benzer başka örnekler de ele geçmiş ve bunlar Gordion'a yabancı tipte fibulalar olarak tanımlanmıştır. Muscarella Blinkenberg'in IV. tip başlığı altında ele aldığı, Lindos'tan ele geçmiş olan bir fibulayı işaret ederek Gordion'daki bu tipte fibulanın Ege veya Rodos'daki bir adadan Gordion'a ithal edilmiş olabileceği şeklinde yorumlamıştır. Ancak Lindos örneği birçok özelliğiyle bu fibulaya benzemekle birlikte üst kısmında iki halka yerine karşılıklı yiv dizilerine sahip olmasıyla daha farklı bir görünüme

sahiptir (Tablo 4. 6) (Blinkenberg, 1926: 95, fig. 99. IV 8a). Bunun yerine Gordion ve Urartu örneklerinde gördüğümüz halka biçimler birbirine daha çok benzemektedir.

Bu forma çok benzer bir örnek Ebnöther Koleksiyonu[63] içinde yer almaktadır. Söz konusu fibula, Zahlhaas tarafından Urartu olarak tanımlanmıştır[64] (Tablo 4. 7). Sağlam olarak korunagelmiş, yaylı bir fibuladır. Diğer örnekler gibi, Yayın hemen bitiminde bir plaka bulunmakta ve yayın orta kısmına yakın yerde bir çıkıntı ile fibulanın orta kısmı kare kesitli bir görünüme sahiptir. Yayın orta kısmına yakın alanda iki adet karşılıklı halka bulunmakta ve orta alanı sınırlandırmaktadır. Bu fibulada ek olarak birbirinin içine geçmiş halkalar aplike edilmiş olup muhtemelen süsleme detayı olarak eklenmiştir.

Batıdaki benzer örneklerden bir diğeri, Yunan Adaları'ndan biri olan Amorgos'ta ele geçmiştir[65] (Tablo 4. 8). Form olarak, yarım daire biçimli, yaylı bir fibuladır. Kayalıdere ve Nor Areş Fibulaları gibi bu fibulada da yayın hemen bitiminde bir plaka bulunmaktadır. Yayın orta kısmına yakın alanda, her iki kenarında yer alan iki çıkıntı mevcuttur. Sağlam olarak korunagelmiş ve iğnesi de mevcuttur.

Urartu'nun batısındaki üçüncü örnek Girit'de bulunmuştur (Tablo 4. 9) (Blinkenberg, 1926: 93, fig. 92). Diğer örnekler gibi, yarım daire biçimli, yaylı bir fibuladır. Yayın orta kısmı düzensiz kare kesitlidir. Diğer fibulalardan farklı olarak bu fibulanın yayında zikzak şeklinde bezemeler vardır. Ayrıca yayın bir kısmı dairesel kesitlidir. Yayın hemen bitiminde bir plaka bulunmakta olup, orta kısmına yakın yerde diğer fibulalardan gibi çıkıntılar vardır. Ancak bu fibulanın çıkıntıları ikişer adettir. Bu fibula da sağlam korunagelmiş ve iğnesi de mevcuttur.

Öğün, Kayalıdere, Nor Areş, Gordion, Amorgos ve Girit fibulaları ile ilgili iğne tutucu plakalarının benzerliklerine işaret ederek, yayın iğne tutucu plakasına kenardan bağlanmadığının altını çizmiş ve bunun da hem Urartu hem de Transkafkasya fibulalarının karakteristik bir özelliği olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, bu fibulanın Frigya'ya da yabancı olduğu dolayısıyla bu türde fibulaların Urartu'ya

[63] Ebnöther Koleksiyonu: 6.000'den fazla obje içeren bu antika koleksiyonu uluslararası bir öneme sahip olup, koleksiyoner Dr. Marcel Ebnöther (1920-2008) tarafından derlenmiş ve 1991 yılında İsviçre'nin Schaffhausen şehrindeki müzeye bağışlanmıştır. Şu an bu eser bahsi geçen müzede korunmaktadır.

[64] Zahlhaas 1991: 186, fig. 56. yük.: 8 cm, gen.: 10 cm.

[65] Blinkenberg 1926: 89, Fig. 90. Blinkenberg'in tipolojisine göre söz konusu fibula, IV/2 olarak değerlendirilmiştir.

Frigya üzerinden ya da direkt batıdaki Ege Adaları'ndan geçtiğini düşünmüştür. Fakat Urartu ve Ege Adaları arasındaki mesafe ve bu tür bir iletişimi ortaya koyabilecek net bir veri olmadığı göz önüne alınınca Ege Adaları'ndan direkt geçmiş olabileceği savı çok da mâkul görünmemektedir. Frigya'nın batısıyla ilişkileri ve etkileşimi daha kanıtlanabilir nitelikteyken bu türde bir eserin Frigya'dan Urartu'ya geçmiş olabileceği daha kabul edilebilir gibi görünmektedir.

Burney tarafından, Kayalıdere fibulası ile ilişkilendirilen bir diğer fibula, Hasanlu'da ele geçmiş bir fibuladır[66] (Tablo 4. 10). Bahsi geçen fibulanın yay kısmı 'U' biçiminde ve merkez kısmı oldukça şişkin, diğer bir deyişle boğuma sahiptir. Tutturma kısmı oldukça basit ve küçük olup iğnesi bulunamamıştır. İğne kısmının bir ucu menteşeyi oluşturan yay kısmının bir koluna sarılarak bağlanmıştır. Muscarella, bu fibulayı menteşeli bir fibula olarak tanımlamış ve teknik olarak, menteşeli fibulaların Urartu'da, Kuzey ve Güney Kafkasya'da bulunduklarına değinerek, Burney'in düşüncesini destekler nitelikte bir yorumda bulunmuştur. Hasanlu fibulasını da içeren bir tipolojik ayrımda Karmir Blur ve Toprakkale örneklerini[67], şişkin gövdeli, kalın yaya sahip Tip 1 grubu altında inceleyerek, Hasanlu fibulasının Urartu örnekleriyle ilişkili olduğunun altını çizmiştir. Ek olarak, Muscarella'nın yaptığı tipolojideki 2. ve 3. grup da Urartu yerleşimleri olan Karmir Blur, Toprakkale fibulalarını içerirken, tipolojisindeki 4. grubun içeriği olan Luristan ve Ziwiye'den ele geçmiş bazı fibulalar için de batıda üretilmelerine rağmen Güney Kafkasya veya Urartu'da üretilen fibulalardan esinlenilmiş olabileceği yorumunu getirmiştir. Bununla birlikte, Karmir Blur fibulasından yola çıkarak, Kafkasya'da bu türde benzer bir fibula olmadığını eğer bu fibula yerel olarak Karmir Blur'da üretildiyse, hasanlu fibulasının da doğrudan Karmir Blur ithalatı olabileceğini önermektedir. Burada söz konusu olan fibulayı doğrudan Urartu ithalatı olarak adlandırmak doğru olmamakta ancak Karmir Blur'un Transkafkasya Bölgesi'nde Urartu tarafından ekonomik ve politik olarak kontrol ettiği bir nokta olması göz önüne alınınca bu varsayım ihtimal dahilinde olmaktadır.

Bu bağlamda, Karmir Blur fibulalarına bakıldığında yerleşimin sitadel kısmında 13 nolu odadan ele geçmiş 3 adet tunç fibula mevcuttur. Bu fibulalardan ilki (Tablo 4.

[66] Muscarella 1965: Fig. 2, yük. 3.5 cm, çap. 4 cm. Period III'de bir çukurda ele geçmiştir.
[67] Piotrovsky 1950: 41, fig.23; Piotrovsky 1952: fig.18; Wartke 1990: 79, abb. 15 b, c.; Köroğlu & Konyar 2005: res. 6.

11), oldukça iyi korunagelmiş iğnesi de sağlam durumdadır. Gövdesi 'U' şeklinde, konik bir uçla sonlanan kalın bir yaya sahip, menteşeli bir fibuladır. Formun en dikkat çekici özelliği merkeze doğru hafif daralarak, orta noktanın biraz daha sivri bir görünümde olmasıdır.

Hasanlu fibulasının en belirgin özelliği omuzların daraldığı yerde, merkez kısmında bir boğum görülmesidir, bu özelliğe en benzer fibulalar Van Kalesi'nde ele geçen 3 adet tunç fibulada görülmektedir. Bu özellik Van Kalesi'nin fibulalarında, Karmir Blur fibulasından daha net görülmektedir. Van Kalesi'nden ele geçen bu fibulaların üçü de gövde ve iğnesi sağlam olarak ele geçmiş örneklerdir. Form olarak, 'U' şeklinde bir forma sahip, omuzlar daralarak merkez kısmında bir boğuma sahip olduğu görülmektedir. Kol bitimlerinde yuvarlak silmeler bulunmaktadır. Bu fibulaların iki tanesinin en dikkat çekici özelliği Urartu'ya atfedilen el şeklinde iğne tutucusuna sahip olmalarıdır (Tablo 4. 12-13)[68]. Son fibula ise aynı formda ancak korozyondan dolayı özellikleri net görülemeyen bir örnektir (Tablo 4. 14)[69].

Bu fibulaların paralelleri Urartu Yerleşimleri'nden biri olan Van Altıntepe Nekropolü'nde ele geçen 3 adet fibulada da görülmektedir. Bunlardan ilki (Tablo 4. 15)[70], yuvarlak kesitli kurşun bir fibuladır. Tüm halde ele geçmiştir. Gövde kısmı yarım daire şekillidir. İğnenin sivri ucunun oturduğu tutamak kısmı Urartu'ya özgü el şeklinde bir yuva haline getirilmiştir. Tutamağın karşısındaki diğer kolun ucu yuvarlatılarak yarım daire şekline sokulmuştur. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. Van Altıntepe'nin ikinci fibulası (Tablo 4. 16)[71], yuvarlak kesitli tüm halde ele geçmiş bir fibuladır. Gövde kısmı yarım daire şekilli, iğnenin sivri ucu derin olmayan ve kıvrım yapmayan bir yuvaya yerleştirilmiştir. Kolların üzerinde yuvarlak silmeler yer alır. Üçüncü fibula ise, yine yuvarlak kesitli iğnesi kırık halde ele geçmiştir (Tablo 4. 17)[72]. Yarım daire şekilli gövdenin ortası aşağı doğru şişkinleştirilmiştir. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. Fibulanın

[68] A alanı-N 20 açması, gen.: 2.7 cm, kalınlık: 0.5 cm. 2. Fibula; A alanı-M 25 açması, iğne kalınlığı: 0.3 cm, iğne uzunluğu: 2.9 cm, gövde kalınlığı: 0.6 cm. Söz konusu eserlere ait bilgiler Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

[69] A alanı-M 25 açması, iğne kalınlığı: 0.3 cm, iğne uzunluğu: 2.1 cm, gövde kalınlığı: 0.8 cm. Söz konusu esere ait bilgiler Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

[70] Ayaz 2006: 110, kat. no: 80, res. 86. Gen.: 1.8 cm.

[71] Ayaz 2006: 111, kat. no: 81, res. 87. Gen.: 1.7 cm.

[72] Ayaz 2006: 112, kat. no: 82, res. 88. Gen.: 2.2 cm.

kollarının merkeze doğru daralmasıyla gövdenin orta kısmı sivri bir görünüm almıştır. Söz konusu fibulaya en çok benzeyen örnek, Malazgirt'te ele geçmiş tunç bir fibuladır (Tablo 4. 18) [73]. Form olarak benzer şekilde bu fibulanın da yarım daire şekilli gövdesinin ortası aşağı doğru şişkinleştirilmiştir. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiştir. Merkez kısmı sivri bir görünümdedir. Benzer formda bir diğer örnek, Van Kalesi'nden ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 19)[74]. Gövde kısmı sağlam ancak iğnesi mevcut değildir. Kolları merkeze doğru daralan ve merkez kısmı kalınlaştırılmış bir formdadır. Tepe kısmı oval bir formdadır. İğne tutucusu kıvrılarak bir yuva haline getirilmiştir. Bu formda bir başka örnek Van Kalecik Nekropolü'nde, Ka. 3 mezarından ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 20) (Çavuşoğlu, 2015: 231, fig. 7/33-34). Gövde kısmı sağlam olup iğnesi mevcut değildir. Form olarak yukarıdaki kolları merkeze doğru daralan fibulalarla aynı iken en dikkat çekici özelliği iğne tutucusunun Urartu'ya atfedilen el şeklinde olmasıdır. Tepe kısmı oval bir görünümde ve kollarda yuvarlak silmeler yer alır.

Yukarıdaki merkezi sivrileştirilmiş formlara benzer ancak, daha oval gövdeli ve orta noktası şişkinleştirilmemiş bir form vardır. Bahsi geçen formdan ilk örnek Malazgirt'den ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 21)[75]. Yuvarlak kesitli bu fibula sağlam olarak korunagelmiştir. Yarım daire şekilli gövde merkez kısma doğru daralarak devam eder. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiştir. Merkez kısım oval bir görünümdedir. Malazgirt'den ele geçen ikinci tunç fibula da aynı formdadır (Tablo 4. 22)[76]. Ancak, bu örnekte gövde daha dar bir görünümde olup kollar ve merkez kısım daha kalındır.

Bu formun çok benzeri ancak, gövde olarak daha yuvarlak kesitli bir form vardır. İlk örnek, Malazgirt'ten ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 23)[77]. Yuvarlak kesitli ve iğnesi de sağlam olarak korunagelmiş bir fibuladır. Gövde kısmı yarım daire şekillidir.

[73] Zahlhaas 1991: 186, fig. 49. Yük.: 2.5 cm. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.
[74] A alanı-M 25 açması, kalınlığı: 0.9 cm, uzunluğu: 2.6 cm, çengel genişliği: 0.4 cm. Söz konusu esere ait bilgiler Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[75] Zahlhaas 1991: 186, fig. 48. Yük.: 3.0 cm. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.
[76] Zahlhaas 1991: 186, fig. 51. Yük.: 2.5 cm. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.
[77] Zahlhaas 1991: 186, fig. 50. Yük.: 2.5 cm. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiştir. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. Bir önceki formdan farkı daha dairesel bir gövdeye sahiptir. Bu formda benzer örnekler, Bastam'dan ele geçen 2 adet fibuladır. Bunlardan ilki (Tablo 4. 24)[78], yuvarlak kesitli gümüş bir fibuladır. Tüm halde ele geçmiştir. Gövde kısmı yarım daire şekillidir. İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiştir. Tutamağın karşısındaki diğer kolun ucu yuvarlatılarak yarım daire şekline sokulmuştur. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. İkincisi ise (Tablo 4. 25)[79], benzer şekilde yuvarlak kesitli ve gövde kısmı yarım daire şekillidir. Materyal olarak tunçtan yapılmış ve iğnesi de sağlam olarak ele geçmiştir. Bu formda bir başka Urartu örneği Adilcevaz'dan ele geçen bir fibuladır (Tablo 4. 26) (Öğün, 1978a: L. 31/15). Tüm halde ele geçen yuvarlak kesitli tunç bir fibuladır. Gövde kısmı yarım daire şekillidir. İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiştir. Aynı formda bir fibula Ayanis Kalesi'nde, Kale'nin eteklerinde dış kent olarak tanımlanan Güneytepe'den ele geçmiştir (Tablo 4. 27) (Stone & Zimansky, 2003: 227, fig. 11-15; Köroğlu & Konyar, 2005: Res. 6). Form olarak, diğer fibulalar gibi yuvarlak kesitli, gövde kısmı yarım daire şekilli bir fibuladır. İğnesi de sağlam olarak korunagelmiştir. Tutamağın karşısındaki diğer kolun ucu yuvarlatılarak yarım daire şekline sokulmuştur. Bu, iğnenin daha düzgün oturmasını sağlama amaçlı yapılan bir özelliktir. Bu fibulada da gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alırken, diğer fibulalardan farkı bir koldaki yuvarlak silmelerin diğer fibulalara göre merkeze daha yakın konumda yer almasıdır. Ancak, form olarak diğer fibulalarla açık bir şekilde benzerdir. Bu formda Van Kalesi'nde 6 adet tunç fibula ele geçmiştir. Bunlardan ilki, yuvarlak kesitli tunç bir fibuladır (Tablo 4. 28)[80]. Gövde kısmı yarım daire şekillidir. Gövdesi sağlam ancak, iğnesi mevcut değildir. İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiştir. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. İkincisi, gövde ve iğnesi de sağlam olarak ele geçmiş bir örnektir (Tablo 4. 29)[81]. Form olarak yine yarım daire şekilli iken kol kısmında yer alan yuvarlak silmeler 3'er adettir. Üçüncü örnek, iğne ve gövdesi sağlam ve aynı formdayken, en dikkat çekici özelliği

[78] Zahlhaas 1991: 186, fig. 52. Yük.: 3.0 cm. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.
[79] Zahlhaas 1991: 186, fig. 53. Yük.: 1.9 cm. gen.: 2.4 cm, 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.
[80] Tarhan 1994: 44, res. 21/1. Köroğlu & Konyar 2005: 34, res. 6. 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir.
[81] A alanı-M 25 açması, iğne uzunluğu: 2.8 cm, iğne kalınlığı: 0.3 cm, gövde kalınlığı: 0.6 cm. Söz konusu eserin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

Urartu'ya atfedilen el şeklinde iğne tutucusuna sahiptir (Tablo 4. 30)[82]. Gövde olarak kalınlaştırılmıştır. Dördüncü fibula, iğnesi ve gövdesi sağlam, yine el biçimli bir iğne tutucusuna sahip olup, kol kısımlarında üç adet silme bulunan bir örnektir (Tablo 4. 31)[83]. İğne ana gövdeye üç adet sarmal ile bağlanmaktadır. Son iki fibula da benzer formda, sağlam olarak ele geçmiş bir fibulalardır (Tablo 4. 32-33)[84]. Her iki fibula da oldukça korozyona uğramıştır.

Bir başka örnek, Çavuştepe Kalesi/Nekropolü'nden ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 34) (Çavuşoğlu, vd., 2019: 286, res. 7, 9). Form olarak, gövde kısmı yarım daire şekillidir. İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiştir. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. Toprak mezar 2'de iki iskeletin baş kısmının arasında ele geçen bu fibula muhtemelen ölü hediyesidir.

Benzer formda bir diğer örnek, Van Kalecik Nekropolü'nde Ka. 19 mezarından ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 35) (Çavuşoğlu, 2015: 231, fig. 7/33-34). Gövdesi ve iğnesi sağlam olarak korunagelmiştir. Yuvarlak kesitli tunç bir fibuladır. Gövde kısmı yarım daire şekillidir. İğnenin sivri ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiş ve bu yuva, bir başka deyişle iğne tutucusu, Urartu karakteristiği olarak nitelendirdiğimiz el şeklindedir. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır.

Urartu Yerleşimleri'nden bir başka örnek Patnos Dedeli'de ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 36) (Köroğlu & Konyar, 2005: 34, res. 6). Form olarak tamamen benzer özelliklere sahip olup iğnesi de sağlam olarak korunagelmiştir. İğnenin sivri ucunun yerleştirilebileceği derin ve kıvrımlı yuva belirgin şekilde görülebilmektedir. Buna paralel örneklerden bir diğeri Urartu yerleşimlerinden olan Murat Tepe'de de ele geçmiştir (Tablo 4. 37)[85]. Bu fibula da yarım daire biçimli olup gövdenin ortası hafif şekilde şişkinleştirilmiştir. Fibulanın bir ucu, Urartu karakteristiği olan el şeklinde kıvrılmış olup diğer ucundaki iğnesi kırık haldedir. Gövdenin her iki yanında yuvarlak silmeler bulunur. İğne kısmı eksiktir.

[82] A alanı-N 25 açması, uzunluğu: 3 cm, genişliği: 3 cm. Söz konusu eserin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

[83] A alanı-M 25 açması, iğne uzunluğu: 3 cm, iğne kalınlığı: 0.3 cm, çengel genişliği: 0.6 cm, kalınlığı: 0.6 cm. Söz konusu eserin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

[84] A alanı-M 24 açması/A alanı M 25, çap: 2 cm, uzunluk: 4 cm. Söz konusu eserin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

[85] Özdemir 2019: 736, 742, şek. 3.12, 4. 12. Yük.: 2 cm, kal.: 0.5 cm, ağr.: 2 gr.

Bu forma benzer Urartu'nun batısındaki örneklere bakıldığında Gordion Tümülüs III'te ele geçen bir tunç bir fibula vardır (Tablo 4. 38) (Körte & Körte, 1904: 78, Nr. 33, Abb. 66). Bu fibula da Urartu örnekleri gibi, yarım daire biçimli olup, bezemesiz düz bir yaya sahip ve gövdenin her iki yanında yuvarlak silmeleri bulunan bir fibuladır. İğne kısmı eksiktir. İğnenin sivri ucunun yerleşebileceği derin ve kıvrımlı bir yuva mevcuttur. Gordion'dan ele geçen bir diğer örnek S Tümülüsü'nde ele geçen 1 adet tunç fibuladır (Tablo 4. 39)[86]. Bu fibula da form olarak yuvarlak kesitli, düz bezemesiz bir yay ve gövdesi yarım daire biçimlidir. Örneklerin sayıca çokluğuna bakıldığında söz konusu fibula tipinin Urartu yerleşimlerinde yaygın olduğunu, bir başka deyişle Urartu'nun karakteristik formlardan biri olabileceğini söylemek mümkündür.

Karmir Blur'un ikinci örneği ise, daha farklı bir formdur (Tablo 4. 40). Yarım daire şekilli gövde kısmının ortası keskin bir sırt haline getirilmiş ve 'at nalı' biçiminde bir forma sahiptir. İğnesi mevcut olmayıp, gövde sağlam durumdadır. Gövdesi 'U' şekilli, merkez kısmında bir şişlik bulunan ve kalın bir yaya sahip menteşeli bir fibuladır. Muscarella tarafından Hasanlu fibulası ile ilişkilendirilmiştir. Söz konusu tip, form olarak 'at nalı' biçimine benzediği için bu şekilde adlandırmak daha doğru olacaktır. Bu tipte fibulalardan hem teknik hem de form olarak benzerlik gösteren örnekler, Van Altıntepe Nekropolü'nde ele geçmiştir (Tablo 4. 41-42) (Ayaz, 2006: 113-114, kat. no: 83-84). Bu fibulalardan ilki, yuvarlak kesitli, iğnesi mevcut olmayıp, gövde ise sağlam durumdadır. Yarım daire şekilli gövde kısmının ortası keskin bir sırt haline getirilmiştir. İğnenin sivri ucunun yerleştiği tutamağı kıvrımlıdır. İğnenin diğer ucunun bağlandığı kolun üzerinde yuvarlak bir silme bulunur. Fibulalardan ikincisi ise, yuvarlak kesitli olup iğnesi kırıktır. Yarım daire şekilli gövdenin ortası keskin bir sırt haline getirilmiştir. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. Kolların her iki ucu ise yuvarlatılmıştır. Van Altıntepe'nin bahsi geçen bu fibulaları Karmir Blur fibulası ile oldukça benzerdir. Bu formun benzer örnekleri bir diğer Urartu yerleşimi olan Van Kalesi'nde de ele geçmiştir. Söz konusu formda 7 adet tunç fibula ele geçmiştir. Bunlardan 3 tanesi (Tablo 4. 43-45)[87], at nalı biçiminde, omuz kısmı

[86] Muscarella 1967b: 13, Pl. I, Fig. 3. Muscarella tarafından söz konusu fibulalar Blinkenberg'in XII/2 tipine ait olduğu düşünülmüştür.

[87] A alanı M-25 açması- çap: 1.8 cm, uzunluğu: 2 cm. Söz konusu eserlerin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

geniş, gövdenin tam ortasında bir çıkıntı-boğuma sahip olup iğneleri de mevcut bir diğer deyişle sağlam durumdadır. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. İğne tutucuları kıvrık bir yuva haline getirilmiştir. Eserler fazlaca korozyona uğramış olmalarına rağmen formları açıkça görülebilir haldedir. Van Kalesi'nin bu formda olan 5. ve 6. fibulaları ise gövde olarak sağlam ancak iğnesi mevcut olmayan bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 4. 46)[88]. Bu fibulalar da aynı formda iken bir tanesinin dikkat çekici bir özellik olarak Urartu karakteristiği olarak adlandırdığımız el biçimli bir iğne tutucusuna sahip olduğu görülmektedir (Tablo 4. 47)[89]. Bu açıdan oldukça önemlidir. Son 2 örnek ise gövdesinin bir kısmı ele geçmiş ve parça halindedir. Ancak, form olarak yukarıdaki örneklere benzerlikleri net bir şekilde görülebilmektedir (Tablo 4. 48-49)[90].

Bu fibulalara ek olarak, bu formda, Münih Müzesi'nde korunmakta olan 2 adet fibula bulunmaktadır. Bunlardan ilki (Tablo 4. 50)[91] iğnesi mevcut olmayan ancak gövdesi sağlam halde gümüş bir fibuladır. Form olarak, yarım daire şekilli gövde kısmının ortası keskin bir sırt haline getirilmiş ve 'at nalı' biçiminde bir forma sahiptir. Gövdesi 'U' şekilli, merkez kısmında bir şişlik bulunan ve kalın bir yaya sahip menteşeli bir fibuladır. Gövdenin her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır. Dikkat çekici özelliği, form olarak benzerliğinin yanı sıra iğne tutucusunun tipik Urartu özelliği olan el şeklinde olmasıdır. Münih Müzesi'nde yer alan ikinci fibula ise (Tablo 4. 51)[92], benzer forma sahip olan, iğnesi de sağlam halde korunagelmiş altın bir fibuladır. Bu fibulada farklılık olarak, yay üzerinde birbirine yakın aralıklarla çıkıntılara ve kolların iki yanındaki halka silmelerin üzerinde bezeme görülmektedir. Ancak tipik Urartu olarak nitelendirdiğimiz el şeklindeki iğne tutucusu bu fibulada da mevcuttur.

Karmir Blur'un üçüncü fibulası (Tablo 4. 52) ilk iki fibulaya göre daha geniş gövdeli olup, yarım daire biçimli, düzleştirilmiş bir yaya sahiptir. Bu fibulada ek olarak, insize

[88] A alanı M-26 açması-ağırlığı: 2.06 gr. Söz konusu eserlerin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[89] A alanı M-25 açması, kalınlığı: 2.9 cm, uzunluğu: 1 cm. Söz konusu eserin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[90] A alanı-N19 açması, kalınlığı: 0.6 cm. A alanı M 25 açması. Söz konusu eserlerin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[91] Zahlhaas 1991: 186, fig. 55. Yük.: 1.7 cm, Gen.: 1.9 cm.
[92] Zahlhaas 1991: 186, fig. 55. Yük.: 1.7 cm, Gen.: 1.8 cm.

geometrik bezemeler mevcuttur[93]. Piotrovsky tarafından, 3. örnek olan düzleştirilmiş yaylı fibula, Urartu, ilk 2 kalın yaylı olan fibulalar ise Transkafkasya etkilerini göstermekte ve yerel üretim olarak yorumlanmıştır. Yerel üretim yorumuna ek olarak, Karmir Blur halkının içinde Transkafkasya'lı halkın da yaşadığına işaret ederek onlar tarafından da üretilebileceğini belirtmiştir. Bu forma benzer olarak Urartu yerleşimlerinden ele geçen bir diğer örnek Toprakkale'de bulunmuş olan 2 adet fibuladır. Söz konusu yerleşimde bugüne kadar yalnızca 2 adet fibula ele geçmiştir. Bunlardan ilkinin (Tablo 4. 53) gövdesi sağlam bir şekilde korunagelmiş ancak iğne kısmı mevcut değildir[94]. Oldukça düzgün bir kavise sahip 'D' şekilli bir formu olup menteşeli bir fibuladır. Bu form ile Karmir Blur fibulası (Tablo 4. 11) ile oldukça benzerdir. Toprakkale fibulasının dış kısmında uzunlamasına dört adet uzunlamasına oluk bezemesi vardır. Her iki kol bitiminde de şişkinlikler şeklinde iki halka ile biter. Toprakkale'nin ikinci fibulası ise (Tablo 4. 54)[95] menteşeli bir fibuladır. Sadece yarısı korunmuştur. Ancak 'D' şekilli bir forma sahip olduğu görülebilmektedir. Yay kısmının ve iğnesinin bir ucu eksik olmasına rağmen, mevcut kolda iğnenin ucunun girdiği delik kısmı korunmuştur. Ayrıca, kol bitiminde ikişer halka biçimli şişkinlikler vardır. Bunlar fibulanın menteşe kısmını ifade etmekte ve fibulayı daha kullanışlı hale getirmektedir. Menteşe yöntemiyle iğne kısmını fibulanın kol kısmına halkalarla sabitlemek, kaymayı engellemek ve böylece fibulayı daha sağlam hale getirme özelliği Mezopotamya ve Anadolu fibulalarında görülmemektedir. Söz konusu bu teknik Urartu, Luristan, Transkafkasya ve İran'dan ele geçen fibulalarda karakteristik bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Wartke bu özelliği işaret ederek bahsi geçen Toprakkale fibulaları için Transkafkasya'da yaygın ancak Urartu kökenli olduğu yorumunu yapmaktadır. Şimdiye kadar incelediğimiz Karmir Blur ve Hasanlu fibulalarında da bu özellik görülmektedir. Her iki fibula da MÖ VII. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmiştir. Muscarella, Toprakkale fibulaları için de Transkafkasya veya Karmir Blur'dan ithalat olabileceğini yorumunu yapmıştır (Muscarella, 1965:

[93] Piotrovsky 1952: Fig. 18; Barnett & Watson 1952: 142; Muscarella 1965: 235. Geometrik bezemeli fibulalar Lelvar Bölgesi, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde ele geçmiştir.

[94]Wartke 1990: 79, b, uzunluk: 2,5 cm, mevc. yük.: 2.3 cm, çap: 0,6 cm.; Öğün 1979: 79, Öğün'ün Tipolojisi'ndeki U/XII/4a ve 12/A grubunda değerlendirilebilir. Ayrıca Ziwiye'deki gümüş bir fibula ile de oldukça benzerdir.

[95] Wartke 1990: 79, c, uzunluk: 1,9 cm, mevc. yük.: 2.7 cm, çap: 0,8 cm.; Öğün 1979: 79, Öğün'ün tipolojisindeki U/XII/4 grubunda değerlendirilebilir.

236). Bu formun batıdaki örneklerine bakıldığında, ilk örnek Gordion D Tümülüsü'nde ele geçmiş bir tunç fibuladır (Tablo 4. 55) (Muscarella, 1967b: 13, Pl. I, fig. 4). Gövdesi sağlam, ancak iğnesi mevcut değildir. Gövdesi D biçimli bir forma sahip olup, geniş gövdeli bir görünüme sahiptir. Karmir Blur ve Toprakkale fibulaları gibi her iki kol ucunda yuvarlak halkalar mevcuttur. İğnenin tutturulabilmesi için kol ucunda derin ve kıvrımlı bir yuva oluşturulmuştur. Gövdede herhangi bir bezeme yoktur. Bir diğer örnek Gordion E Tümülüsü'nden ele geçen tunç bir fibuladır (Tablo 4. 56) (Muscarella, 1967b: 15, Pl. II, fig. 10). Form olarak, D biçimli bir form ile daha geniş bir gövdeye sahiptir. Her iki kol ucunda da yuvarlak halkalar mevcuttur. İğnenin sivri ucunun girmesi için derin ve kıvrımlı bir yuvaya sahiptir.

Urartu Yerleşimleri'nden ele geçen bir diğer fibula tipi basit, gelişmemiş, yuvarlak bir kesite sahip olan formlardır (Öğün, 1979: Abb. 1). Yayın uç kısımlarında bezeme yoktur. Çoğunlukla, tunçtan yapılırken Adilcevaz'da demir bir örneği ele geçmiştir (Tablo 4. 57). Söz konusu fibula oluklu bir kancaya sahiptir. Öğün bu tip formları Blinkenberg'in XII/1 tipiyle bağdaştırmıştır. Bu bağlamda, Urartu'nun batısındaki örneklere bakıldığında ilk örnek, Boğazköy'de Büyükkale I tabakasında ele geçmiştir (Tablo 4. 58) (Boehmer, 1972: 68, taf. VIII, nr. 165). Söz konusu fibula Urartu olarak değerlendirilmiştir. Bu tipte fibulalar Alişar'ın Demir Çağı tabakalarında da ele geçmiştir (Tablo 4. 59-62) (Schmidt, 1932: 266, fig. 352, b 2484; Von der Osten, 1937b: 110, fig. 106, c 904, e 53, d 565).

Batıdaki bir başka örnek (Tablo 4. 63) Atina'da ele geçmiş bir örnektir[96]. Bu fibula da basit, gelişmemiş, yuvarlak bir kesite sahiptir. Pim ayrı yapılmış ve yayın ucuna yerleştirilmiştir. Özellikle form olarak Adilcevaz ve Boğazköy fibulası ile oldukça benzerdir. Oluklu bir kancaya sahip ancak bu fibulanın yayında birbirine çok yakın aralıklı çıkıntılar mevcuttur. Blinkenberg tarafından Anadolu fibulalarının özelliği gösterdiği belirtilmiştir.

Söz konusu formla ilişkili diğer örnekler, Efes'den ele geçen 2 adet elektrum, 1 adet gümüş ve 1 adet tunç fibuladır (Tablo 4. 64-67) (Hogarth, 1908: 98, 117, 148. Pl. 5/1-2, Pl. 11/29, Pl. 17/26; Blinkenberg, 1926: 209-210, fig. 229-230). Form olarak,

[96] Blinkenberg 1926: 209, Fig. 228-XII1a. Blinkenberg'in XII/1 tipolojisinde değerlendirilmiştir.

yuvarlak bir kesite sahiptirler. Oluklu kancaları vardır. Fibulaların yaylarında birbirine çok yakın, aralıklı çıkıntılar mevcuttur.

Bunlara ek olarak, Ege Denizi'nde bir ada olan Aegina'dan ele geçen bir tunç fibula da[97] (Tablo 4. 68) form olarak Adilcevaz fibulası ile benzerlik göstermektedir. Yuvarlak bir kesite sahip, oluklu kancaları vardır. Bu fibulanın da yayında birbirine çok yakın, aralıklı çıkıntılar mevcuttur. Furtwangler tarafından Anadolu tipli fibula olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, Muscarella, Blinkenberg'in XII/1 grubu olarak ele aldığı bu grubu Gordion'dan ele geçen Frig fibulalarını değerlendirdiği bir çalışmasında bu formu yeniden ele almış, bu tipin Yakındoğu üretimi olduğunu düşünmüştür (Muscarella, 1967b: 13). Bu basit formun hem Adilcevaz hem Boğazköy hem de Ege Adaları ve Yunanistan'da bulunması oldukça dikkate değerdir. Ancak aradaki mesafe göz önünde bulundurulunca tek bir atölyeden çıktığı ve bu kadar geniş bir alanda yayılım gösterdiği yorumu elbette abartılı olacaktır. Basit bir form olduğu için her bölgenin kendi üretimi olduğu düşüncesi daha akla yatkın gibi görünmektedir. Bu fibula formuna benzer olan bir diğer form, genellikle bezemesiz, küçük, yuvarlak kesitli yayları ve bazen el şeklinde iğne tutucusu olan fibulalardır. Yayın her iki uçlarında geniş, yuvarlak, halka benzeri kalınlaşmaları vardır. Bu tipte ilk örnek, Boğazköy Büyükkale I tabakasından ele geçmiş ve Öğün tarafından Urartu'ya atfedilmiş olan tunç bir fibuladır (Tablo 4. 69) (Boehmer, 1972: taf. VIII, 165). Söz konusu fibula, Blinkenberg'in XII/2 tipolojindeki fibulalarla benzerdir. Bu fibula yarım daire biçimli bir gövdeye sahip, iğne tutucusu el şeklindedir. Bu bağlamda Urartu'nun batı örneklerine bakıldığında ilk örnek Efes'ten ele geçmiş gümüş bir fibuladır (Tablo 4. 70) (Hogarth, 1908: 117 Pl. 11, n. 16). İğnesi mevcut olmayıp, bezemesiz, yuvarlak kesitli yayı olan bir fibuladır. Yayın her iki uçlarında geniş, yuvarlak, halka benzeri kalınlaşmaları vardır. Benzer bir diğer örnek, Troya'dan ele geçmiş ve Berlin Müzesi'nde korunmakta olan yuvarlak kesitli yaya sahip, yayın her iki ucunda halka benzeri kalınlaşmaları bulunan tunç bir fibuladır (Tablo 4. 71) (Götze, 1902: 414, fig. 435). Bu fibulanın el şeklinde iğne tutucusunun olması dikkat çekici olup, Götze tarafından doğu kökenli olarak değerlendirilmiştir. Bunlara ek olarak,

[97] Furtwangler vd. 1906: 403, n. 121, pl. 116, n. 28.; Blinkenberg 1926: 210, Fig. 231-XII1g. Bu fibula Blinkenberg'in XII/1 tipolojisinde değerlendirilmiştir.

Stockholm Müzesi'nde korunmakta olan ve buluntu yeri Anadolu olarak belirtilmiş bir fibula da bu grupta değerlendirilebilir (Tablo 4. 72) (Blinkenberg, 1926: 210, fig. 233, XII2a). Form olarak, yuvarlak kesitli yayı ve yay uçlarındaki halka şeklindeki kabartmaları ile belirgin şekilde diğer fibulalara benzemekte ve iğne tutucunun el şeklinde olmasıyla dikkat çekmektedir.

Söz konusu formun Gordion'da benzerleri mevcuttur ancak bu benzerleri yukarıdaki fibulalardan ayıran özellik fibulanın yayının üzerinde bulunan oluk veya yiv bezemesinin bir koldan diğer kola kadar devam etmesidir (Muscarella, 1967b: 13, Pl. I, figs. 2-4, Pl. II, figs. 5-6). Öğün'e göre bu özellik tipik Frig özelliğidir. Urartu fibulalarında bu özellik bezemenin sadece fibulanın tepe kısmındaki sınırlı alanda yer alması şeklinde görülür.

Urartu yerleşimlerinde sınırlı alanda da olsa ele geçmiş bir başka form, yayı yaprak biçimli olan, bir diğer deyişle sırtı yassı hale getirilmiş fibulalardır. Bunlardan ilki, Karmir Blur'da ele geçmiş tunç bir fibuladır (Tablo 4. 73) (Zahlhaas, 1991: 187, fig. 23; Piotrovsky, 1950: 41, fig. 23). Form olarak yarım daire şekilli olup, sırt kısmı düzleştirilmiş ve yayın bitiminde çentiklere sahiptir. İğne tutucusu kıvrılarak derin bir yuva haline getirilmiştir. Benzer örnekler, Van Kalesi'nden ele geçen iki tunç fibulada da görülmektedir. Van Kalesi fibulalarının ilki form olarak 'D' biçimli bir gövdeye sahiptir. Oldukça korozyona uğramış olmasına rağmen iğnesi ve gövdesi sağlam durumdadır (Tablo 4. 74)[98]. İkinci fibula ise gövdesinin bir kısmı ve iğnesi sağlam olarak ele geçen, merkeze doğru daralan bir forma sahiptir (Tablo 4. 75)[99]. Bu fibulalar, ilk bakışta Malazgirt ve Van Kalesi'nin merkeze doğru daralan ve tepe kısmı kalınlaştırılmış formlarına benzese de farklılık olarak sırt kısmının düzleştirilmiş olmasıyla bu grupta değerlendirmek daha doğru olacaktır. Ek olarak Bastam'da ele geçmiş olan 2 adet tunç fibula da sırt kısmı düzleştirilmiş, yassı bir görünümdedir. Bunlardan ilki, gövde olarak yarım daire biçimli, merkez kısmına doğru hafifçe daralan bir formdadır (Tablo 4. 76) (Kroll, 1988: 163, abb. 6/1). Her iki kolda da Urartu yerleşimlerinde ağırlıklı olarak gördüğümüz, yuvarlak silmeler yer alır. İkinci fibula

[98] A alanı-N 25, genişliği: 2.1 cm, ağırlığı: 3.7 gr., kalınlığı: 0.9 cm. Söz konusu eserin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

[99] A alanı-N 21, İğne Uzunluğu: 2.9 cm. İğne Kalınlığı: 0.3 cm. Söz konusu eserin bilgileri Van Kalesi Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

ise, daha geniş gövdeli, Karmir Blur ve Toprakkale fibulalarıyla benzeşen bir formda olup bu fibulanın da her iki kolunda yuvarlak silmeler yer alır (Tablo 4. 77) (Kroll, 1988: 163, abb. 6/2). Söz konusu fibulalar, Kroll tarafından 'Urartu Fibulası' olarak tanımlanmıştır. Form olarak bu fibulalar tam anlamıyla birbirleriyle benzerlik göstermese de sırt kısmının yaprak biçimli, düzleştirilmiş olmasıyla bu fibulalar birlikte değerlendirilebilir. Bu tipte fibulalara Geç Demir Çağı'nda sıkça rastlanılmakta ve söz konusu örnekler Ziwiye örnekleriyle benzerlik göstermektedir.

Tüm bunlara ek olarak, Urartu Fibula repertuarında hem materyali hem de formu ve bezemesiyle diğerlerinden ayırabileceğimiz bazı örnekler vardır. Söz konusu fibulalardan biri Adilcevaz'dan sağlam olarak ele geçen altın bir fibuladır (Tablo 4. 78) (Öğün, 1979: 183, abb. 7.; Zahlhaas, 1991: fig. 24). Form olarak her ne kadar ilk bakışta gövdesi yarım daire biçimli gibi görünse de merkez kısmı 5 adet yapraktan oluşup bu yaprakların üzerinde granülasyon[100] tekniğiyle küçük toplar ile bezenmiştir. İğnenin ucu derin ve kıvrımlı bir yuvaya yerleştirilmiş ve iğne tutucusu Urartu karakteristiği diyebileceğimiz el şeklindedir. Gövdenin her iki kolunda, diğer birçok Urartu fibulalarında gördüğümüz, yuvarlak, halka şeklinde silmeler yer alır. Öğün tarafından söz konusu fibula VIII. yy'a tarihlendirilmiştir. Öğün'ün tipolojisinde bu fibula U 10 tipi olarak değerlendirilmiş ve benzeri bulunmadığı için tamamen Urartu'ya ait olduğu düşünülmüştür. Bizim çalışmamız da bu fibulanın, şu ana kadar ki bilgilerimizle ne Urartu coğrafyasında ne de batı komşularında henüz bir benzerinin olmadığını göstermektedir. Sistemli bir kazı verisi olan ve benzeri olmayan bu örnekteki Urartu karakteristiği olarak tanımladığımız el şeklindeki iğne tutucusu oldukça önemli bir detaydır.

Sonuç olarak, Urartu'nun kendi kaynağı olarak tabir edebileceğimiz veya komşu coğrafyalardan Urartu'ya atfedebileceğimiz herhangi bir yazılı belge veya görsel sanatlara ait bir eser üzerinde fibulaya ait bir iz görülmese de Urartu fibulalarının tablo 4 üzerinde dağılımına bakıldığında, bu coğrafya içerisinde fibulanın birçok yerleşimde kullanım gördüğü açıkça görülmektedir. Genel form olarak, yarım daire biçimli, 'at nalı' biçimli ve gövdesinin merkez kısmı şişkinleştirilmiş olmak üzere 3 ana formun

[100] Çeşitli şekillerde hazırlanmış altın, gümüş küreciklerin yan yana lehimlenmesiyle elde edilen tekniğe granülasyon adı verilir.

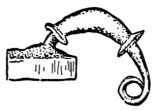
hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Menteşeli fibulalar çoğunlukta olup, bazı örneklerde iğnenin bağlı olduğu kısım spiral bir dönüş yapar ve menteşe kısmında herhangi bir gerginlik olmadığından iğne kolayca hareket ettirilebilir (Merhav, 1991a: 186 vd.). Menteşeye iliştirilen iğnenin son ucunun yerleşmesi için bu kısım derin ve kıvrımlı bir yuva haline getirilerek yukarıya doğru bükülmüştür. Yukarıya doğru bükülen bu kısım genellikle insan eli biçimli olup, bu Urartu karakteristiği diyebileceğimiz bir özelliktir. Genel görünüme bakıldığında komşu coğrafyalara nispeten Urartu'da daha küçük ve sade formlar kullanılmıştır. Altın, gümüş, demir ve kurşun gibi az sayıda örnek bulunmakla birlikte, genellikle, tunçtan üretilmişlerdir. Tarihlendirilmelerine bakıldığında, Öğün'ün de belirtmiş olduğu gibi Urartu coğrafyasında VIII. yy'dan önceye tarihlendirilebilecek bir örnekle karşılaşılmamıştır. Urartu fibulalarının batıdaki örneklerle benzerliğine bakıldığında, Muscarella ve Öğün'ün belirttiği gibi Frig etkisinde olabilecek örneklerinin olduğunu sayıca az bile olmuş olsa da söylemek mümkündür. Ancak Urartu yerleşimlerinden ele geçen örneklerin baskın özelliğinin, menteşeli, bir başka deyişle iğnenin gövdeye menteşe ile tutturulması, küçük, sade, iğne tutucularının karakteristik olarak el şeklinde olması ve bunların bu coğrafya dışında görülmemesi veya çok az sayıda görülmeleri yaptığımız çalışma ile açıkça görülmektedir. Söz konusu bu özellikler, bu bölgedeki fibulaların kendi içlerinde belli bir repertuara işaret ettiğini ve Urartu coğrafyasına dışarıdan bir girdi olarak değil de bölge içerisinde bir üretim olabileceklerini düşündürmektedir. Bu bağlamda, Frig veya devamındaki batı coğrafyasındaki örneklere bakıldığında özellikle Frig fibulaları Urartu'dan ele geçen örneklere göre, sayıca çok daha fazla olup işçilik açısından Urartu Fibulaları'na göre daha zengin örneklere sahiptir. Bununla birlikte Frig fibulaları repertuarının doğudaki Urartu'dan ziyade kendi batısındaki örneklerle daha fazla benzeşmesi[101] bu etkinin Urartu'dan yansıması düşüncesine gölge düşürmektedir. Bu düşünceden hareketle, fibula konusunda Urartu'nun batıyı etkilediği çok düşük bir varsayım olmakla birlikte,

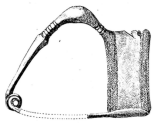
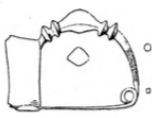
[101] Boehmer 1972: 50, 53-54, 57, no: 323, 388, 392, 396; Boehmer biçimsel benzerlikler temelinde Sparta, Lindos, Argive Heraeum, Perachora, Olympia, Samos, Sakız Adası, Aetos (Ithaca), Midilli gibi yerleşimlerde ele geçen fibulaların VII. yüzyılda bölgeye Frigya'dan geldiğini, bununla birlikte, Samos'tan 7, Lindos ve Argive Heraeum'dan 9 fibula için de VIII. yy tarihini kabul etmektedir. Muscarella 2013b: 712; Muscarella, bu tarihlendirmeye katılmakla birlikte Paros'dan 1, Olympia'dan 9, Argive Heraeum, Sparta ve Lindos'un 5 fibulanın da VIII. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiğini belirtir.

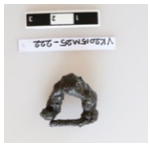
aksine batıdan, özellikle Frig fibulalarından etkilenerek Urartu'nun kendi içerisinde bir üretime gittiği düşüncesi daha kuvvetli bir ihtimal gibi görünmektedir. Dolayısıyla, Urartu'nun Frig fibulalarından etkilenmesi Anadolu ile olan ilişkilerin yalnızca seferler veya Assur'a karşı yapılan ittifaklarla sınırlı olmadığını, burada net bir kültürel etkileşimin olduğunu bize göstermektedir (Köroğlu, 2020: 5).

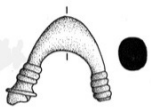
Bilindiği üzere, farklı kültürler arasında alışveriş, medeniyetler arasında sosyo kültürel bir entegrasyonu sağladığı gibi eserlere de ekonomik bir işlevsellik kazandırmaktadır. Bu tezin konusunu oluşturan Urartu'nun Batı ile ilişkisini fibulalar özelinde ele aldığımızda, bölgeler arasında fibula üzerinden sistematik bir alışveriş olmadığını, Urartu'nun kendi fibula repertuarına sahip olduğunu, bununla birlikte, küçük benzerliklerin bizi henüz net yorumlardan uzak tuttuğunu ancak bir etkileşim yaşandıysa bunun batıdan Urartu'ya doğru gelmiş olabileceğini söylemek mümkündür.

Tablo 4. Fibulalar

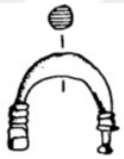
TABLO NO:	BULUNTU YERİ	RESİM	ÇİZİM	DÖNEM		
				VIII	VII	IV
1	KAYALIDERE				*	
2	NOR AREŞ				*	
3	YONCATEPE				*	
4	YONCATEPE				*	

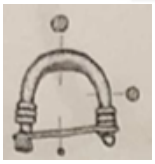
5	GORDİON					
6	LİNDOS					
7	EBNÖTHER KOLEKSİYONU					
8	AMORGOS					
9	GİRİT					

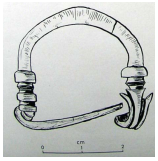
10	HASANLU				*	
11	KARMİR BLUR				*	
12	VAN KALESİ					
13	VAN KALESİ					
14	VAN KALESİ					
15	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					

16	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
17	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
18	MALAZGİRT				*	
19	VAN KALESİ					
20	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					

21	MALAZGİRT				*	
22	MALAZGİRT				*	
23	MALAZGİRT				*	
24	BASTAM				*	
25	BASTAM				*	

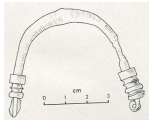
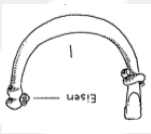
26	ADİLCEVAZ					
27	AYANİS					
28	VAN KALESİ					
29	VAN KALESİ					
30	VAN KALESİ					
31	VAN KALESİ					

32	VAN KALESİ					
33	VAN KALESİ					
34	ÇAVUŞTEPE KALESİ/NEKROPOLÜ					
35	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
36	PATNOS DEDELİ					
37	MURAT TEPE					

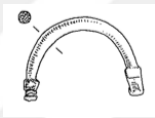
38	GORDİON					
39	GORDİON					
40	KARMİR BLUR				*	
41	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
42	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
43	VAN KALESİ					

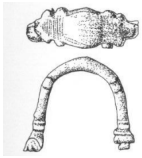
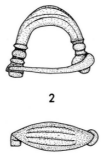
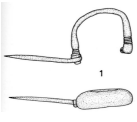
44	VAN KALESİ					
45	VAN KALESİ					
46	VAN KALESİ					
47	VAN KALESİ					
48	VAN KALESİ					
49	VAN KALESİ					

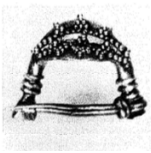
50	MÜNİH MÜZESİ					
51	MÜNİH MÜZESİ					
52	KARMİR BLUR				*	
53	TOPRAKKALE				*	
54	TOPRAKKALE				*	
55	GORDİON					

56	GORDİON					
57	ADİLCEVAZ					
58	BOĞAZKÖY					
59	ALİŞAR (VERAHRAM)					
60	ALİŞAR (VERAHRAM)					

61	ALİŞAR (VERAHRAM)					
62	ALİŞAR (VERAHRAM)					
63	ATİNA					
64	EFES				*	
65	EFES				*	
66	EFES				*	

67	EFES				*	
68	AEGİNA					
69	BOĞAZKÖY					
70	EFES					
71	TROYA					

72	STOCKHOLM MÜZESİ					
73	KARMİR BLUR					
74	VAN KALESİ					
75	VAN KALESİ					
76	BASTAM					
77	BASTAM					

78	ADİLCEVAZ					

1.5. İğneler

Muhtemelen, insanlık tarihinin en eski dönemlerinde, vücudun korunması, örtünmesi, dış koşullara korunaklı hale getirilmesi iç güdüsüyle başlayan giyinme kavramıyla birlikte iğnelerin kullanımı ve insan yaşamına girmesi mümkün olmuştur. Kuşkusuz ki başlangıcında, elbiselerin dikilmesi amacıyla, basit formlarda, işlevselliği ön planda tutulan ve sağlam materyallerden yapılan bir ucu sivrileştirilmiş, ince uzun nesneler 'iğne' olarak kullanılmıştır. Buna ilk örnek olarak, bugünkü bilgilerimize göre, Sibirya'da Denisovalılar tarafından kloritten yapılmış iğne gösterilebilir[102]. Bahsi geçen dönemden itibaren günümüze kadar, iğnelerin kullanımı hemen hemen her bölgede devam etmiştir.

Zamanla dikme işleminin yanı sıra giysiyi tutturma amacıyla elbiseye iliştirilerek kullanıldığını düşündüğümüz iğnelerin, kişilerin gelişen estetik duygularına hitap edebilecek hale getirilmeye çalışılmış ve bölgelere, bazen de eski dönem topluluklarının kendi kişisel sanat anlayışlarına göre bazı bezemeler, süslemeler ve eklentilerle günlük yaşamın sık kullanılan eşyalarından biri haline gelmiş olmalıdır. Bu dönemden itibaren başsız iğneler, gövde ve baş olarak iki kısımdan oluşan objelere dönüşmüş ve giysileri dikme ile tutturma işlevinin dışında giysiyi süsleyen bir öge haline gelmiştir. Bununla birlikte, zaman içerisinde aynı formun, kadınların saçlarını tutturma ve süsleme amaçlı kullanılan bir nesne haline gelmiş olduğunu da yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen buluntular vasıtasıyla bilmekteyiz.

T. Özgüç'e göre, önemsiz bir obje gibi görünen iğneler dikkatle incelendikleri takdirde, dönemlerine göre farklılıkları, değişen üslup özelliklerini ve dönemin beğenisi de ortaya koyacak nitelikte eşyalardır (Özgüç, 1955: 60, dipnot: 12). Bununla birlikte, yapıldıkları materyaller, yapım teknikleri, üzerlerindeki kimi bezemeler ve eklentiler göz önünde bulundurularak bölgeler arası etkileşimleri anlayabileceğimiz objeler olduğunu da söylemek mümkündür.

[102] Dennel 2019: Söz konusu iğne bilinen ilk iğne olarak tanımlanmış ve 50.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir.

En eski dönemlerden itibaren iğne yapımında ahşap[103], kemik[104], altın, tunç, bakır, demir, elektron, gümüş[105], kehribar, kristal, klorit vb. taşlar, fildişi ve cam[106] kullanıldığı bilinmektedir. Urartu'da ise ağırlıklı olarak tunç iken demir, bakır, elektron, altın, gümüş ve fildişi[107] gibi malzemelerden yapılmış iğnelere de rastlanılmaktadır.

İğnelerin yapım tekniklerine bakıldığında, döküm, telden kıvırma, çekiçleme ve dövme tekniği[108] kullanılırken, Urartu'da hem içi dolu döküm hem de içi boş döküm tekniğiyle yapılmış iğnelere rastlanılmaktadır. Urartu'da bu tekniklere ek olarak, dökümden sonra yapılan kazıma-çizgi tekniği de görülmektedir[109]. Bu teknik hem Urartu hem de Luristan ve Kafkasya İğneleri'nde görülmektedir. Ancak Urartu'da ağırlıklı olarak, döküm tekniğinin kullanıldığını söylemek mümkündür[110]. Ek olarak,

[103] Carancini 1975: giriş bölümü, 8. grup iğne başları; bilindiği üzere, ahşap organik bir malzeme olduğu için günümüze kadar korunması zor olan bir malzemedir. Ancak, İtalya'da ele geçmiş olan bazı iğnelerde bu malzemenin kullanıldığı görünmektedir.; Yıldırım 1989: 6; Miken Coğrafyası'nda da bazı iğnelerin baş kısmı altın iken gövde kısımları ahşaptandır.

[104] Yıldırım 1989: 6, şek. 1; Urartu'da nadir olmakla birlikte bazı dikiş iğnelerinde kemik kullanıldığı görülmektedir.; Hogarth 1908: lev. 33.; Anadolu'da, Kafkaslar'da, Kuzey Suriye'de çok sayıda kemik iğne ele geçmiştir.

[105] Özgüç 1955: 60; Kaniş Karum Ib yapı katında çok sayıda gümüş ve tunç iğne ele geçmiştir.

[106] Haller 1954: 115, taf.: 24, f-g; Assur'da camdan yapılmış iki adet altın kaplamalı iğne ele geçmiştir.

[107] Piotrovsky 1967: 58, fig. 39.: Bugünkü bilgilerimize göre, Karmir Blur iğnesi, Urartu Coğrafyası'nda fildişinden yapılmış iğnelere tek örnektir.; Kohler, 1995: Pl. 9, a-c. Batıda Frigya'da da fildişi iğne ele geçmiştir.

[108] Esin 1969: 67-68; telden kıvırma, çekiçleme ve dövme tekniği ile yapılmış iğnelerin başları, çengel, çift spiral ve halka şekilleri gösterir.

[109] Yıldırım 1989: 7, 9; Urartu'da çeşitli tekniklerle iğne gövdesi oluşturulduktan sonra üzerine kazıma-çizgi tekniğiyle bazı bezemeler yapıldığı görülmektedir. Bu teknikte döküm iğnelerinin kalıpla yapılamayacak bezemeleri ve çeşitli detayları sert uçlu madeni bir kalemle çizilir. Böylece, daha sonra iğnenin üzerinde rötuş yapılabilmekte ve iğneler üzerinde yaplan bu düzeltmeler ve törpü izleri açıkça görülebilmektedir.

[110] Yıldırım 1989: 7; potada eritilen madenlerin daha önceden ve belirli bir şekilde hazırlanmış kalıplara dökülerek dondurulmasına döküm tekniği denilmekte ve bu teknik genel olarak iki şekilde yapılmaktadır. İçi dolu (masif) döküm tekniği: bu teknikte, eritilen sıcak maden taş veya kilden hazırlanmış kalıplara dökülmekte ve madenin soğuyup şekil almasından hemen sonra kalıptan ayrılıp üretilmek istenen eser oluşmaktadır. Başlangıçta taş olan kalıplar, zamanla taşın yontulmasının zahmetli ve uzun süren bir iş olmasından dolayı yerini kil kalıplara bırakmış ve bu kalıplar daha çok kullanılmıştır. Bununla birlikte bu işlemlerde kullanılan tek parçalı kalıbın eser çıkartılırken kalıbın kırılması gerekliliği bir sorun iken Tunç Çağı'nın başlarında iki veya daha çok parçalı kalıplar kullanılarak, bu kalıplar sayesinde aynı kalıpların pek çok kez kullanılması sağlanmıştır. Çok parçalı kalıplar çıkartılırken ek yerleri eser üzerinde hafif bir çizgi halinde belirmekte ve bilim insanları tarafından da bu izler ayırt edici bir özellik olarak görülebilmektedir. İçi boş döküm: bu teknikte ise, kil kalıbın içine yine kilden hazırlanmış bir çekirdek yerleştirilerek döküm, çekirdek ile dış kalıbın arasındaki boş bölüme yapılır. Çekirdeğin döküm sırasında yerinden oynamaması için çekirdek dış kalıba madeni çivilerle tutturulur. Bunlara ek olarak üçüncü bir teknik olarak, *cire perdue* (balmumu) denilen bir uygulama da mevcuttur. *Cire Perdue* (balmumu) tekniği: III. binin 2. çeyreğinde ortaya çıkan bu yöntemle, oluşturulmak istenen model balmumu şekillendirilerek hazırlanmakta ve hem içi

Urartu'da kaplama ve granülasyon tekniği ile yapılan iğnelere de rastlanılmıştır[111]. Granülasyon tekniği Urartu'ya atfedilmiş birçok eserde karşımıza çıkmaktadır. Bu teknik I. binde sadece Urartu ile sınırlı kalmamış batı komşusu olan Frigya'da da çeşitli eserler üzerinde görülmektedir (Muscarella, 1971b: 52).

İğneler hem yerleşim içinde hem de mezarlık alanında ele geçen buluntular olmuştur. Bununla birlikte, kutsal alanlarda bulunmuş olanlar da mevcut olup ele geçtikleri yer itibariyle bu objelerden bazılarına apotropeik (koruyucu) anlamlar da yüklenmiş olabileceği düşünülebilir[112].

İğnelerin kullanım amaçlarına, bir başka deyişle bu objelerin fonksiyonlarına bakıldığında, MÖ III. binden itibaren Anadolu[113] ve Yakındoğu'da çeşitli formlarda başı olan ve bu başın alt kısmında bir iğne deliği (göz) olan iğneler ortaya çıkmış ve bunlar uluslararası arkeoloji literatüründeki İngilizce karşılığı ile "*toggle pin*" olarak isimlendirilmiş, Türkçe kaynaklarda ise gözlü süs iğneleri olarak adlandırılmıştır. Bu iğnelerin elbiseyi tutturma amaçlı kullanımlarını MÖ 3. binyılda Mari'de bulunmuş olan fildişi panolardaki iki parçalı kıyafetlerin tutturulduğu betimlemelerden[114] ve Kırmızı Figür Tekniği ile yapılmış Hellen Vazoları'nda görebilmekteyiz. Bununla

---

dolu hem de içi boş döküm yapılarak eser üretilebilmektedir. Söz konusu yöntemle en karmaşık şekillerin, rölyeflerin, oyma desenlerin yapılabilmesi mümkün olmuştur.

[111] Piotrovsky 1967: 56, fig. 37: Yıldırım 1989: 9, şek. 36; kaplama: belli bir materyalden yapılan iğnenin başka bir materyalle kaplanması işlemidir. Örnek olarak, altın kaplamalı iğneler gösterilebilir. Granülasyon ise, çeşitli şekillerde hazırlanmış altın ve gümüş küreciklerin yan yana lehimlenmesiyle elde edilen süslemeye verilen isimdir. Bu tekniğin Urartu örnekleri, Adilcevaz'da ele geçmiş olan altın bir fibula ve Karmir Blur'da ele geçmiş olan bir altın iğne üzerinde görülebilmektedir.; Burney 1966: 78, fig. 14, pl. XIa; Kayalıdere'de tunç bir düğme üzerinde granülasyon görülebilmektedir.; Özgüç 1983: 34-35, pl. XI, XIII: Altıntepe'de ele geçmiş olan gümüş ve altın düğmeler, boncuklar ve altın bir yüzük üzerinde de bu teknik görülebilmektedir.; Zahlhaas 1991: fig. 24-25, nos. 43-45: Karmir Blur'dan ele geçmiş olan bir küpe ve Münih ile Berlin'de korunmakta olan ve Urartu'ya atfedilmiş olan bir çift altın küpe ve bir adet altın pazubent üzerinde de granülasyon tekniği görülebilmektedir.; Merhav 1994: I.7 fig. 2: 1 a-c. İsrail Müzesi'nde korunmakta olan altın bir iğne, R. Merhav, Urartu'nun granülasyon tekniği konusunda açık bir şekilde uzmanlaştığı yorumunda bulunmuştur.

[112] Jacopsthal 1956: 96; Yunanistan'da ele geçmiş olan iğnelerin büyük bir çoğunluğu kutsal alanlardan ele geçmiştir, Perochora Hera Limenia Tapınağı'ndan çok sayıda ve Argos Heraionu'nda ele geçen 2800 iğne örnek olarak gösterilebilir.

[113] Boehmer 1972: 80: Toggle pin, Türkçe isimlendirilmesiyle gözlü süs iğneleri, MÖ III. binden itibaren Anadolu'da kullanılmakta ve bilinmektedir.

[114] Fidan 2012: 179; Toggle Pin: bu ad ilk kez İngiliz F. Petrie tarafından Filistin'de bulunan bu tip metal iğneler için kullanılmıştır. Gözlü süs iğnelerinin en erken örnekleri, MÖ III. binyıl ortalarına tarihlenen Er-Hanedanlar Dönemi'ne ait Ur kral mezarlarının zengin ölü hediyeleri ile birlikte bulunmuştur. Suriye-Filistin ve İran Bölgesi'nde de hemen hemen aynı tarihlerde ortaya çıkan gözlü süs iğnelerinin MÖ III. binyılın ortalarından itibaren Yakındoğu'da sıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tipte iğneler sadece bu alanla sınırlı kalmamış Mezopotamya'nın coğrafi ve kültürel anlamda bir parçası olan Anadolu'daki birçok kazı alanında ele geçmiştir.

birlikte, çeşitli mezarlık alanlarından, iskeletin göğüs kısmı, kemer yakını bir başka deyişle karın kısmı ve boyun kısmına yakın yerde bulunmuş olan bu tipte iğnelerin kefeni tutturma amaçlı da kullanıldığı düşünülmüştür (Jacopsthall, 1956: fig. 329-336).

İğnelerin bir diğer kullanım şekli de saç iğnesi olarak kadınların başlarında kullanılmalarıdır. Buna örnek olarak, Girit'te Gazi'de bulunmuş olan MÖ XIII. yüzyıla ait terrakota figürlerin başlarında kullanılmış olan iğne biçimli objeler gösterilebilir[115]. Ayrıca, Mısır'da XI. Hanedanlık dönemine ait bir kabartma üzerinde, olasılıkla bir hizmetçinin kraliçenin saçını ördüğü betimlemede, kraliçenin saçlarına takılmış olan bir iğne görülmektedir. R. Yıldırım'a göre bu iğne Urartu İğneleri'ne benzemektedir[116].

Bu bağlamda, iskeletlerin yakınında bulunan iğnelerin bulundukları pozisyona, ölçüleri ve üzerlerindeki kimi bezemeler, baş kısmındaki bazı eklentilere göre işlevlerini belirleme konusunda tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bazı iğneler iskeletlerin başının alt kısmında bulunmuş[117] ve bunlar saç iğnesi olarak düşünülmüş olsalar da iğnenin bulunduğu konum bazen yanıltıcı olabilmekte ve kullanım amacı ile ilgili tam bir fikir verememektedir. L. Speleers çoğunlukla ağır yapılı iğnelerin saç iğnesi olarak kullanılmadığını ve bunların elbise iğnesi olabileceklerini düşünmektedir (Speleers, 1932: 101). A. M. Tallgren'e göre fazla uzun ve kalın iğneler kumaşa, dolayısıyla elbiseye zarar vereceği için ne süs ne de dikiş iğnesi olarak kullanılmamış olmalıdır. F. Hančar bu görüşe karşı çıkarak, bu iğnelerin keçe veya deri gibi kumaşa göre daha sert dokulu malzemeler için kullanılabileceğini düşünmektedir (Hančar, 1932: 120). Bu oldukça mantıklı bir açıklama gibi görünmektedir. R. Yıldırım ise, iğnelerde bulunan baş kısmın ve bezemelerin yarattığı pürüzlü yüzeye dikkat çekerek, özellikle bezeme olan iğnelerin kumaş içerisinde gizli kalmasından dolayı bu alanda kullanımlarının mümkün olmayacağını düşünmektedir. Tüm bu tartışmalara ek olarak, Carancini İtalya'da ele geçmiş iğnelerin kullanım amaçlarından bahsederken, bazı iğnelerin ağırlıkları ve büyüklüklerinden dolayı bunların saç iğneleri olamayacağını, kalın ve

[115] Hood 1978: 108-109, fig. 92; söz konusu eserde haşhaş kapsülü şeklinde başları olan iğneler bir tanrıçanın başında yer almaktadır.
[116] Yıldırım 1989: 15, 60, res. 11. Özellikle haşhaş başlı iğneler bu kabartmadaki iğneye benzetilmiştir.
[117] Yıldırım 1989: 15; Koban'da bulunmuş bazı iskeletlerin başının alt kısmında bazı iğneler ele geçmiştir.

baş kısmının hemen altında delik yer alan iğnelerin bir ip vasıtasıyla bağlanmış olabileceklerini önermektedir[118]. Carancini'nin bu önermesi mâkul görünmekte ve böylece bahsi geçen iğnelerin elbisenin boyun, omuz ve bel kısmında sabitlenmesi mümkün olabilmektedir. Öte yandan, M. I. Marcus Hasanlu iğnelerini ele aldığı çalışmasında, iğneleri elbise ve kefen iğneleri olmak üzere iki kullanım şekliyle ele almıştır[119] Yukarıdaki tartışmaların yanı sıra, Moorey farklı bir perspektiften bakarak, Luristan'da Dum-i Luri Surkh yerleşiminde de ele geçmiş, MÖ IX. ve VIII. yüzyıla ait olduğu düşünülen, disk şeklinde bir başa sahip, ağır yapılı, levha formlu iğneleri işaret ederek, bazı iğnelerin ikonik anlamlar taşıdığı, kutsal yerlere veya mezarlara adak eşyası olarak bırakılmış olabilecekleri ihtimalinden bahsetmektedir (Moorey, 1971: 200). Bu bağlamda Yunanistan'da Argos Heraionu'nda ele geçmiş olan binlerce iğne de (Jacopsthal, 1956: 38) göz önüne alınınca bazı iğnelerin kült objesi olarak da kullanılmış olma ihtimali kuvvetli gibi görünmektedir.

İğnelerin elbise üzerinde süsleyici eleman olarak kullanıldığını bize kanıtlayan en güzel örnek Van yakınındaki Darabey'den ele geçen tunç kadın heykelciğidir (Van Loon, 1966: pl. X)[120]. Oturur şekilde betimlenmiş olan heykelin göğüs kısmında, baş kısmı, yatar vaziyette aslan betimlenmiş olan bir süs iğnesi yer almaktadır.

Tüm bu kullanımlarının yanı sıra iğnelerin koruyucu (apotropeik) bir işlevi olduğu da düşünülmüştür. Bu iğnelerin, kötü ruhları kadınlardan uzak tuttuğuna dair bir inanç sistemi bu iğnelerin kullanım amaçlarından bir diğeri olabilir (Belli & Konyar, 2003: 184).

İğnelerin kullanımı ile ilgili bir diğer tartışma konusu bu aksesuarların yalnızca kadınlar dünyasına hitap eden materyaller olup olmadığı hakkında olabilir. Ele geçen örnekler gözlemlendiğinde, motiflerin seçimi özellikle kadınsı bir yönü

[118] Carancini 1975: 198: Söz konusu eserde İtalya'da bulunmuş olan İTÇ ve MÖ VI. yy. arasına tarihlendirilmiş olan 3393 tunç iğne ele alınmıştır. Bu iğnelerin büyük çoğunluğu yerleşim yerlerinden ele geçmiş olup, az sayıda iğne de mezarlık alanlarından ele geçmiştir. Kimi iğneler mezarlarda iskeletin göğüs kısmında yatay vaziyetteyken kimi iğneler ise başının yakınında ele geçmiştir. Ayrıca kremasyon mezarlardan ele geçen iğneler de mevcuttur. Carancini tarafından, bazıları elbise iğnesi bazıları da saç iğnesi olarak tanımlanmıştır.

[119] Marcus 1994: 4. Söz konusu ayrım, iğnelerin ölçüleri ve bulundukları konum üzerinden yapılmıştır. Buna göre; 13 cm'e kadar olan iğneler elbise iğnesi, 13 ila 36 cm arasında olan ve mezarlıktan ele geçen iğneler kefen iğnesi olarak tanımlanmıştır.

[120] Zahlhaas 1991: 184, no. 21: Akurgal söz konusu heykeldeki iğneyi Urartu Stili olarak tanımlamakta ve MÖ 685-645 aralığına tarihlendirmektedir.

yansıtmamaktadır (Zahlhaas, 1991: 185). Takı ve giyim aksesuarlarının önemli bir işlevi olan koruma sağlaması ve kötülüğü önlemesi düşünülen ilahi ve fantastik yaratıkları içerir. Bununla birlikte, doğadan esinlenilen haşhaş, nar bitkileri az sayıda da olsa çiçek motifleri net bir şekilde bir cinsiyete atıfta bulunmamaktadır. Dolayısıyla, bu iğnelerin özellikle belli bir cinsiyete ait oldukları konusunda net bir yargıya varmak mümkün görünmemektedir.

Ancak tüm tartışmalara rağmen, iğnelerin bulundukları konum, ölçüleri, materyalleri veya üzerindeki eklenti, bezeme gibi ögelerin kullanım amaçlarını net bir şekilde ortaya koymadıklarının altını önemle çizmek isteriz.

Urartu İğneleri'ne dair bugüne kadar yapılan en kapsamlı çalışma R. Yıldırım'ın aynı isme sahip doktora tezinin 1989 yılında yayımlanan 'Urartu İğneleri' isimli eseridir. Söz konusu eserde, Karmir Blur, Iğdır, Nor Areş, Adilcevaz, Patnos gibi Urartu yerleşimlerinden ele geçen Urartu İğneleriyle birlikte, bazı yerli müzelerden ele geçmiş ve Urartu olarak tanımlanmış iğneler ele alınarak, Urartu İğneleri ile ilgili bir tipoloji çalışması ortaya konmuştur. Bu çalışma öncü bir eser olmasıyla literatürde önemli bir yere sahiptir. Ancak söz konusu dönemden bu yana artan kazı çalışmalarıyla birlikte, Urartu yerleşimlerinden daha fazla sayıda iğne ele geçmiş olduğu için bahsi geçen bu tipoloji çalışmasının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmek faydalı olacaktır. Doğu Anadolu'da iğnelerin ele geçtiği ilk yerleşimler; Ernis-Evditepe[121], Karagündüz Nekropolü[122], Yoncatepe[123] olarak ele alınmıştır. Bu yerleşimlerden ele geçen iğnelerin çoğunluğu demirden yapılmış olup, Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmişlerdir. İlgili yayınlarda bu iğnelerin Urartu İğnelerine göre daha sade oldukları düşünülmüştür. Bu iğnelerin baş kısımları küre, ters konik, dörtgen prizmatik ya da boğumlu şekildedir. Demirin yanı sıra tunçtan

[121] Belli & Konyar 2003: 181, 184, figs. 18-19.: Nekropolde, baş kısımları konik, dikdörtgen, prizma ve çivi başı şeklinde olan bazı süs iğneleri ele geçmiştir. Kırık halde, boyutları 6 ila 10 cm arasında değişirken gerçek boyutlarının 8 ila 13-14 cm arasında olduğu düşünülmektedir. Bu iğneler saç ve elbise iğnesi olarak tanımlanmışlardır.

[122] Sevin & Kavaklı 1995: 336, 338, 340: K2-5-6-7 mezarlarında, bazıları tunç olmak üzere süs iğneleri ele geçtiği bildirilmiştir. Ancak, ilgili yayında herhangi bir görsel, buluntu sayısı veya katalog bilgisi verilmemiştir.; Sevin & Kavaklı 1996a: 10, res. 21/7: yerleşimde mezar hediyesi olarak baş kısımları haşhaş, sırt sırta vermiş çift horoz, kartal ve horoz biçiminde yapılmış iğnelerin ele geçtiği bildirilmiştir.; Köroğlu & Konyar 2008: fig. 5.; Sevin 2011: 392, res. 1-2.

[123] Köroğlu & Konyar 2008: 142, fig. 7-8.; Belli & Konyar 2001: 202, fig. 36: baş kısımları yuvarlak, düz veya koni şeklinde olan demirden yapılmış gözlü süs iğneleri ele geçmiştir.

döküm şeklinde yapılmış olanları da mevcut olan bu iğnelerin taç kısımları haşhaş, sırt sırta vermiş horoz ve yırtıcı kuş figürleriyle bezenmiştir. Erken Dönem iğne geleneği olarak kabul edilen bu eserlerin, daha sonraki dönemde Urartu tarafından çeşitlendirildiği ve geliştirildiği düşünülmüştür[124]. Fakat ilgili yerleşimleri temel alan yeni bir çalışmayla farklı bir kronoloji önerisinde bulunulmaktadır. Bahsi geçen bu çalışma yalnızca iğneleri referans olarak almamış farklı buluntu gruplarını da inceleyerek buradan oluşturulan argümanlarla bu yerleşimlerin MÖ IX-VII yy aralığında değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur (Köroğlu & Konyar, 2005: 35-37). Repertuara bakıldığında bu iğnelerin haşhaş, sırt sırta vermiş horoz ve yırtıcı kuş figürlerine sahip olmaları ile aşağıda Urartu olarak tanımlanmış olan yerleşmelerde ele geçmiş iğne tiplerinden uzak olmadıkları açıkça görülmektedir. Urartu Yerleşimleri'ne bakıldığında; Karmir Blur (Piotrovsky, 1955: 18, fig. 12; Piotrovsky, 1967: 58, fig. 39), Nor Areş (Barnett, 1963: 195, fig. 43), Iğdır[125], Adilcevaz[126], Van Kalesi ve Höyüğü[127], Patnos-Dedeli[128], Murat Tepe[129], Van Altıntepe Nekropolü[130], Van Kalecik Nekropolü[131], Kayalıdere (Burney, 1966: 79-80, fig. 21/13, pl. XIc), Dilkaya[132], Değirmentepe/Giriktepe Sarayı[133], Çavuştepe

[124] Çavuşoğlu 2020: 190.; Sevin 2011: 393: Sevin'e göre, Urartu Krallık döneminde gelişen döküm atölyeleri ile birlikte erken demir çağındaki ana iğne formları geliştirilmiş ve çeşitlendirilmiştir.
[125] Barnett 1963: 155, 179, fig. 32, 1-2. 1 nolu mezarda 2 adet tunç iğne ele geçmiştir.
[126] Öğün 1978a: 63, taf. 31, abb. 16-17. Oda mezar içerisinde tunç ve gümüş 2 adet iğne ele geçmiştir. Yıldırım 1989: Lev.11: 17.
[127] Tarhan & Sevin 1991: 434, fig. 22/3, kat. no: 35. Urartu Dönemi yapı katında 1 adet kurşun iğne ele geçmiştir. Boy: 9.3 cm. Tez içerisinde yer alan bazı yeni dönem eserlerinin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden alınmıştır. Desteklerinden dolayı kazı başkanı Doç. Dr. Erkan Konyar'a teşekkür ederim.
[128] Öğün 1978a: 67. İlgili yayında bir kadın iskeletin baş kısmında bir saç iğnesinin ele geçtiği bildirilmektedir. Ancak görseli ve envanter bilgileri paylaşılmamıştır.
[129] Özdemir 2019: 735-737, kat. no. 1, şek. 3.1, 4.1, kat. no. 2, şek. 3.2, 4.2.
[130] Sevin, Özfırat & Kavaklı 2000: 424-425, çiz. 9: 5, 6, 8: 5, 6: yerleşimde basit toprak mezarlardan birinde iskeletin göğsü üzerinde ve boyun bölgesinde 2 adet tunç süs iğnesi ele geçtiği bildirilmektedir.; Sevin 2011: Altıntepe Nekropolü'ndeki kurtarma kazılarında biri altın, biri gümüş ve gerisi de tunç olmak üzere 19 süs iğnesi ele geçirilmiştir.; Ayaz 2006: 22-23 kat. no: 26-44, res. 30-48.
[131] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 1-18: toplam 18 adet süs iğnesi ele geçmiş olup, bunlardan biri altın kaplama diğer 17 tanesi tunçtandır.
[132] Çilingiroğlu 1991: 30, bir sandık mezarda hocker pozisyonunda ele geçmiş bir iskeletin yanında demir bir saç iğnesi ele geçmiştir. Erken Demir Çağı olarak tarihlendirilmiştir.
[133] Balkan 1964: 241: Ağrı-Van devlet yolunun 700 mt. güneyinde yer alan höyükteki II. tabakada bulunmuş olan saray yapısının içinde harem kısmı olarak tanımlanmış odasında 37 adet iskelet ele geçmiş ve bunların yakınında süs iğnelerinin ele geçtiği bildirilmektedir. Ancak, ilgili yayında buluntuların görseli ve detay bilgileri paylaşılmamıştır. Söz konusu bulgular Urartu olarak tanımlanmıştır Bu kazının bulgularının kayıt ve arşivlerine ulaşılamadağı için tezde yer verilememiştir.; Köroğlu 2009: 387.; Giriktepe'de bulunan ve toplamda 8 mekandan oluşan bu yapı söz konusu

Nekropolü (Çavuşoğlu vd., 2019: 284-287, res. 6-7, 9), Bastam (Kleiss, 1970: 51, taf. 30/1-2, 32/2:1-4), Patnos-Liç (Yıldırım, 1989: 44, şek. 57) birçok süs iğnesi ele geçirilmiş ve Urartu olarak tanımlanmıştır (Harita 5).

Urartu İğneleri'ni sahip oldukları baş kısmına göre tasnif etmek ve incelemek daha doğru olacaktır. Bu bağlamda, ilk grup doğadan esinlenilen ve Urartu Yerleşimleri'nde yapılan kazılardan sıklıkla ele geçmiş olan çeşitli bitkiler ve meyvelerin oluşturduğu gruptur.

1.5.1 Bitkisel Bezekli İğneler

Söz konusu grup, ağırlıklı olarak haşhaş ve nar başlı iğneleri içermekle birlikte diğer bazı bitki ve meyve başlı iğneleri de kapsamaktadır. Haşhaş başlı iğnelerin tepe kısmı haşhaş kapsülünün dişi organ başçığına benzediği için arkeoloji literatüründe bu şekilde tanımlanmıştır[134]. Bu başçığı oluşturan yaprakçıklara botanikte Stigma adı verilmekte ve başçığın stigmaları merkezden dış kısma doğru yayılan demet görünümündedir. Stigmalar her iğne tacında farklı sayıda ve kimisi yukarı doğru uzanmaktadır (Yıldırım, 1989: 58-59).

Bu grupta ilk örnek, Kayalıdere'de Tapınak Alanı'ndan sağlam ele geçmiş olan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 1)[135]. Taç kısmı haşhaş şekilli bu kısmın altında üst üste oturulmuş iki bilezik daha sonra yuvarlak bir torus ve yine üst üste oturulmuş iki bilezik yer almaktadır. Bileziklerin altında sap kısmı ile baş kısmının birleştiği yerde yuvarlak bir deliğe sahiptir. Tapınak alanında bulunması apotropeik bir anlam yüklenerek kullanıldığını düşündürmektedir.

İkinci örnek, Adilcevaz'da bir oda mezardan sağlam olarak ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 2)[136]. Taç kısmı haşhaş şekilli olup alt kısmında yuvarlak bir torus ve hemen altında üst üste bindirilmiş iki bilezikten oluşur. Bileziklerin altında delik kısmı ve yuvarlak kesitli iğnesi yer alır.

çalışmada tüm bulgularıyla ele alınmış ve yerel beylerden birine ait bir konak olabileceği düşünülmüştür.

[134] Hogarth 1908: 187-188: Haşhaş başlı iğneler için Hogarth 'Orangeshaped' tabirini kullanmıştır.; Jacopsthal 1956: 38, Jacopsthal ise bu iğneleri 'Nar Başlı İğneler' başlığı altında toplamış ancak bunların gerçekte 'Pomegranate Vases' olduklarını belirtmiştir. İlgili yayınların Urartu İğneleri'nden hiçbir örnek içermediğini belirtmek faydalı olacaktır.

[135] Burney 1966: 79-80, fig. 21/13, pl. XIc: boy: 9 cm. Yıldırım 1989: 61: söz konusu bu iğnenin taç kısmı Burney tarafından nar şeklinde tanımlanmıştır. Ancak, R. Yıldırım'ın tasnifinde haşhaş başlı olarak ele alınmıştır.

[136] Öğün 1978a: 63, taf. 31, abb. 17. Uzunluk: 7 cm.

Haşhaş başlı iğnelerin ele geçtiği bir diğer Urartu Yerleşimi Van Altıntepe Nekropolü'dür. İlk örnek bir kaya mezardan sağlam bir şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 3)[137]. Taç kısmı haşhaş şekilli olup bikonik gövdeli torusa sahip ve arada mesafe bırakılmış üst üste iki bilezik ile süslenmiştir. Bilezikler disk şeklindedir ve üzerleri çentiklerle süslenmiştir. Alttaki bilezik üstekine göre daha büyüktür. Bileziklerin altından yassı delik kısmı ve yuvarlak kesitli iğneyle gövdeye geçilir. Delik bölgesi yarım daire şekillidir. Gövde kısmı iğne ucuna doğru incelerek sonlanır. Sevin'e göre, Van Altıntepe Nekropolü'nden ele geçen haşhaş başlı bu iğneler Van Karagündüz Erken Demir Çağ Mezarları'nda görülen iğnelerin devamından başka birşey değildir (Sevin, 2011: 393). İkinci iğne toprak mezardan ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 4)[138]. Taç kısmı haşhaş şekilli, bikonik gövdeli torus ve aralarında mesafe bırakılmış iki bilezikten oluşur. Bileziklerin altında gövdede yer alan delik kısmı dörtgen şekillidir. Yuvarlak kesitli iğnesi eğiktir. Üçüncü iğne kaya mezardan sağlam bir şekilde ele geçmiş gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 5)[139]. Taç kısmı haşhaş şekilli, yuvarlak torus ve arada mesafe bırakılarak üst üste iki bilezik ile süslenmiştir. Bileziğin hemen altında gövde üzerinde oval biçimli delik kısmı yer alır. Yuvarlak kesitli iğnesi yarısından itibaren kırıktır. Dördüncü iğne, kaya mezardan iğnesi kırık halde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 6)[140]. Taç kısmı haşhaş şekilli ve taç kısmının altında arada mesafe bırakılarak bir bilezik, yuvarlak bir torus ve altında iki bilezikten oluşur. Gövde üzerindeki delik kısmı yarım daire şekillidir. Yuvarlak kesitli iğnesi kırıktır. Beşinci iğne, kaya mezardan ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 7)[141]. Taç kısmı haşhaş şekilli, bikonik gövdeli torusa sahip ve arada mesafe bırakılarak üst üste iki bilezikten oluşur. Bileziğin altında gövde üzerinde yarım daire şekilli delik kısmı yer alır. İğnesi kırıktır. Altıncı, iğnesi kırık halde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 8)[142]. Yuvarlak kesitli iğnenin baş ve gövde bölümünün bir kısmı kırıktır. Mevcut kısmı, baş kısmında üst üste iki bilezik ve altında gövde üzerinde oval şekilli delik bölgesi ve iğne uzantısından oluşur. Yedinci, kaya mezardan iğnesi kırık bir

[137] Ayaz 2006: 63, kat no. 33, res. no. 37. Uzunluk: 8 cm.
[138] Ayaz 2006: 65, kat no. 35, res. no. 38, uzunluk: 5.5 cm.
[139] Ayaz 2006: 69, kat no. 39, res. no. 40, mevc. uzunluk: 3 cm.
[140] Ayaz 2006: 68, kat no. 38, res. no. 43, mevc. uzunluk: 2.5 cm.
[141] Ayaz 2006: 70, kat no. 40, res. no. 39, mevc. uzunluk: 2.5 cm.
[142] Ayaz 2006: 71, kat no. 41, res. no. 44, mevc. uzunluk: 3.6 cm.

halde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 9)[143]. Taç kısmı haşhaş şekilli, yuvarlak torus, üst üste oturtulmuş iki kalın bilezikten oluşur. Bileziklerin altında dörtgen şekilli delik kısmı yer alır. Sekizinci, kaya mezardan ele geçmiş tunç başlı demir bir iğnedir (Tablo 5. 10)[144]. Taç kısmı haşhaş şekilli, yuvarlak bir torus ve üst üste oturtulmuş iki bilezikten oluşur. Gövde üzerindeki dörtgen şekilli delik kısmı deforme olmuştur. Yuvarlak kesitli iğnesi yarısından itibaren kırıktır. Dokuzuncu, kaya mezardan uç kısmı kırık bir halde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 11)[145]. Taç kısmı haşhaş şekilli taç yuvarlak bir torus ve üst üste bindirilmiş iki bilezikten oluşur. Bileziklerin altında dörtgen şekilli delik kısmı ve yuvarlak kesitli iğnesi yer alır.

Haşhaş başlı iğnelerin ele geçtiği bir diğer Urartu Yerleşimi, Van Kalesi ve Höyüğü'dür. Yerleşimde ele geçmiş olan ilk iğne[146], taç kısmı haşhaş şekilli tunç bir iğnedir (Tablo 5. 12). Üst üste oturtulmuş üç bilezikten oluşur. Yuvarlak kesitli bir iğneye sahip ve sağlam bir haldedir. İkinci iğne[147], taç kısmı haşhaş şekilli tunç bir iğnedir (Tablo 5. 13). Üst üste oturtulmuş iki bilezikten oluşur. Yuvarlak kesitli bir iğneye sahip ve dört parça olarak ele geçmiştir. Üçüncü iğne[148], taç kısmı haşhaş şekilli tunç bir iğnedir (Tablo 5. 14). Üst üste oturtulmuş üç bilezikten oluşur. Yuvarlak kesitli bir iğneye sahip ve iğne ucu kırık ve eksik olarak ele geçmiştir.

Van Kalecik Nekropolü'nden de çok sayıda haşhaş başlı iğne ele geçmiştir (Tablo 5. 15)[149]. Taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir. İkinci iğne, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 16)[150]. Üçüncü iğne, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da iki adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 17)[151]. Dördüncü iğne, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle

[143] Ayaz 2006: 67, kat no. 37, res. no. 41, mevc. uzunluk: 2.3 cm.
[144] Ayaz 2006: 66, kat no. 36, res. no. 45, mevc. uzunluk: 3.6 mm.
[145] Ayaz 2006: 64, kat no. 34, res. no. 42, mevc. uzunluk: 4.7 cm.
[146] A alanı-M26 açması, uzunluğu: 7.5 cm, baş: 0.7 cm, gövde: 0.4 cm. Urartu olarak tanımlanmıştır. Eserin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[147] A alanı-M26 açması, uzunluğu: 5.5 cm, baş: 1 cm, gövde: 0.3 cm. Urartu olarak tanımlanmıştır. Eserin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[148] A alanı-M25 açması, uzunluğu: 4.3 cm. Urartu olarak tanımlanmıştır. Eserin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[149] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 1. Ka. 3 mezarından ele geçmiştir.
[150] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 3. Ka. 14 mezarından ele geçmiştir.
[151] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 5. Ka. 20 mezarından ele geçmiştir.

süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 18)[152]. Beşinci iğne, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 19)[153]. Altıncı iğne, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 20)[154]. Yedinci iğne, stigmaları dik bir şekilde yapılmış, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 21)[155]. Sekizinci iğne, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 22)[156]. Dokuzuncu iğne, taç kısmının hemen altında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da bir adet bilezikle süslenmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 23)[157].

Nar ve haşhaş başlı iğnelerin batıdaki benzerlerine bakıldığında, Anadolu'da ilk yerleşim Boğazköy'dür. Boğazköy'ün Büyükkale V ve IV d tabakalarında ele geçmiş olan iğnelerin özellikle baş kısmındaki stigmalar Urartu iğneleri ile benzerlik gösterir. Bu iğnelerden ilki, başın üstünde sekiz adet stigma ve altında iki yatay çentik bulunan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 24)[158]. İğnenin başı ve sap kısmı birlikte döküm tekniğinde yapılmıştır. İkincisi, başın üstünde yedi adet stigma ve altında iki yatay çentik bulunan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 25)[159] Benzer şekilde bu iğnede de baş ve sap kısmı birlikte döküm tekniğinde yapılmıştır. Ancak, Urartu İğneleri'nin karakteristik özellikleri olan bilezik ve torus süslemeleri bu iğnelerde mevcut değildir (Yıldırım, 1989: 19, 101).

Haşhaş ve nar başlı iğnelerin bir diğer benzeri, Troya'dan ele geçen gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 26) (Schliemann, 1881: 284, şek. 121). Saç tokası olarak ve nar şeklinde tanımlanmıştır. İğne ucu kırık ancak, baş kısmı sağlam olarak ele geçmiştir. Baş kısmında stigmalar, bilezik ve torus süslemeleri bu iğnede mevcut değildir. Efes'te de nar başlı olarak tanımlanmış iğneler mevcuttur. Bu iğne de baş kısmı nar biçimli olup kurşundandır (Tablo 5. 27)[160]. İğne başının orta kısmında yer alan küresel gövde yatay

[152] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 4. Ka. 20 mezarından ele geçmiştir.
[153] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 6. Ka. 20 mezarından ele geçmiştir.
[154] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 2. Ka. 3 mezarından ele geçmiştir.
[155] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 13. Ka. 21 mezarından ele geçmiştir.
[156] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 12. Ka. 19 mezarından ele geçmiştir.
[157] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 14. Ka. 21 mezarından ele geçmiştir.
[158] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 277. Uzunluk: 8.1 cm.
[159] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 295. Uzunluk: 6.45 cm.
[160] Jacopsthal 1956: 38, şek. 145-147. Benzer formda 3 adet iğne bulunmuş, Nar başlığı altında ele alınmış ancak, Pomegranate vases olarak adladırılmıştır.

yivlere sahiptir. İğne kısmı ile baş kısmını birbirinden ayıran giderek küçülen iki halka ile birbirinden ayrılır. Bu tipte bir başka iğne, Perachora'da ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 28) (Jacopsthal, 1956: 38, şek. 161). İğne başı küresel bir baştan oluşup tepe kısmında stigmalar yer alır. İğnenin sadece baş kısmı mevcut olup iğnesi eksiktir. İğnenin baş kısmı nar şeklinde tanımlanmıştır ancak haşhaş şeklinde olabileceği konusunda da bir görüş bildirilmiştir. Bir başka benzer, Delos Adası'nda iğne kısmı gümüş, baş kısmı altın olan bir iğnedir (Tablo 5. 29) (Jacopsthal, 1956: 38, şek. 162). Nar başı bir plaka üzerinde yer alır. İğne kısmı geometrik bezemeye sahiptir. Baş kısmında stigmalar yoktur.

Haşhaş başlı iğnelerin bir alt grubu bitki ve meyve başlı iğnelerdir. Bu tipte iğnelerin ele geçtiği Urartu yerleşimlerinden ilki Karmir Blur'dur. Yerleşimde baş kısmı rozet biçiminde altın bir iğne ele geçmiştir (Tablo 5. 30)[161]. İğne başının üzerinde papatyaya benzer altı yapraklı bir taç kısmı vardır. Yaprakların kenarları çizgilerle süslüdür. İğne tacının altında yuvarlak bir topuk süslemesi bulunmaktadır. Bunun altında kısa silindirik bir kısım ve yuvarlak bir delik bölgesi yer almaktadır.

Bu türde iğnelerin ele geçtiği ikinci Urartu yerleşimi Van Kalesi ve Höyüğü'dür. Bu iğne Urartu tabakasından ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 31)[162]. Baş kısmı taç yapraklı çiçek motifiyle bezelidir. Başın alt kısmında yuvarlak bir torus ve bu kısmın altında da iki adet bilezik süslemesi vardır. Gövde ile başın birleştiği yerde delik kısmı yer almaktadır.

Bu tipin batı örneklerine bakıldığında, Boğazköy'de bu tipte çok sayıda örnek ele geçtiği görülmektedir (Boehmer, 1972: 79, abb. 3). Bu iğnelerden ilki, rozet başlı tunç bir iğnedir (Tablo 5. 32)[163]. İğne başının üzerinde papatyaya benzer altı yapraklı bir taç kısmı vardır. Yaprakların kenarları çizgilerle süslüdür. Sağlam bir şekilde ele geçmiştir. İkinci iğne, yine rozet başlı tunç bir iğnedir (Tablo 5. 33)[164]. İğne başının üzerinde papatyaya benzer altı yapraklı bir taç kısmı vardır. Yaprakların kenarları çizgilerle süslüdür. Bu tipte benzerler, Kültepe I. ve II. yapı ele geçmiştir[165]. Bu iğneler

[161] Piotrovsky 1969: lev. 124.; Yıldırım 1989: lev. 32/şek. 87. Uzunluk: 5.2 cm.
[162] A alanı-N21 açması, uzunluğu: 5.5 cm, baş kısmının kalınlığı: 0.9 cm. Urartu olarak tanımlanmıştır. Eserin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.
[163] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 278. Uzunluk: 7.9 cm.
[164] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 304. Uzunluk: 8.35 cm.
[165] Özgüç 1955: 59-60, res. 72, 76, 84, 85, 87, 89, 91. Aynı yapı katında benzer formda 7 adet iğne bulunmaktadır.

rozet başlı ve tunçtan yapılmışlardır (Tablo 5. 34) (Özgüç, 1955: 59, res. 91). İğne başının üzerinde papatyaya benzer altı yapraklı bir taç kısmı vardır. Yaprakların kenarları çizgilerle süslüdür. Gövde kısmında birbirine paralel yivler bulunmaktadır. İğne kesiti yuvarlak olup uç kısmı kırıktır.

Bu tipte iğnelerin ele geçtiği bir diğer yerleşim Alişar'dır[166]. Bu iğneler de rozet başlı ve tunçtan yapılmışlardır (Tablo 5. 35) (Von der Osten, 1937a: 259, fig. 284/d 2596). İğne başının üzerinde papatyaya benzer sekiz yapraklı bir taç kısmı vardır. İğne kısmı eksiktir. Bu iğne başı, Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Daha batıya bakıldığında, Yunanistan'da Mallia Chrysolakkos Adası'nda bu tipte altın bir iğne ele geçmiştir (Tablo 5. 36) (Hood, 1987: 191, fig. 187/d). Rozet başlı bir iğnedir. İğne başının üzerinde papatyaya benzer altı yapraklı bir taç kısmı vardır. Sağlam bir şekilde ele geçmiştir. İğne başı ile gövdenin birleştiği yerde bir delik bulunmakta ve bu özelliği ile Urartu İğneleri'ne benzemektedir.

1.5.2. Disk-Bileziklerle Süslü İğneler

Bu grup altında topladığımız iğnelerin baş kısımlarında karakteristik Urartu İğneleri'nde görülen topuk, disk ve bilezik gibi süsleme ögeleri değişik sayı ve biçimlerde yer almaktadır. Her ne kadar bu iğnelerdeki süsleme elemanları değişik sayı ve biçimlerde yer alsa da bütün olarak bakıldığında bu iğneler birbirine çok benzemektedir. İğnelerde delik bölgesi yer almaktadır.

Bu tipte iğnelerin ele geçtiği Urartu yerleşimlerinden ilki Adilcevaz'dır. Bu iğne mezarlıktan ele geçmiş gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 37)[167]. İğnenin tepe kısmında kısa ve ince bir parça yer almaktadır. İğne başını oluşturan diğer süsleme elemanları topuk ve bileziklerdir. İkişerden dört ince topuk ve küçük bilezikler arasında yine küçük bir topuk vardır. Delik bölgesi dörtgen şeklindedir. Delik kısmı baş kısmına göre büyüktür. İğne gövdesinin ucu kırıktır.

İğne geçmiş olan bir diğer Urartu yerleşimi Bastam'dır. Urartu yanık tabakası olarak adlandırılmış alanda demir bir iğne ele geçmiştir (Tablo 5. 38) (Kroll, 1979: abb. 11/4.; Yıldırım, 1989: 74, lev. 25/şek. 4). İğnenin baş kısmında oval bir delik bölgesi bulunmaktadır. Delik bölgesinin üst kısmında kalınlıkları birbirinden farklı ve düzgün

[166] Von der Osten 1937a: 259, abb. 284/d, 2596, e. II, c. 969. Aynı yapı katında benzer formda 3 adet iğne bulunmaktadır.

[167] Yıldırım 1989: 74, lev. 25/şek. 1. H mezarlığı-Oda mezar 1-uzunluk: 3.7 cm.

olmayan dört bilezik yer alır. Delik bölgesinin altında birbirine paralel iki çentik vardır. İğnenin uç kısmı kırıktır.

Bu tipte üçüncü iğne Iğdır'dan ele geçmiştir. Bu iğne mezardan sağlam bir şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 39)[168]. İğnenin baş kısmı üzerinde basık bir kubbe vardır. Bu kubbe şekilli iğne tacının altında bir bilezik görülür. Bunların altında iğne gövdesine göre oldukça kalın, silindirik şekilli bir kısım yer almıştır.

Urartu yerleşimlerinden Armavir Blur-Argištihinili'den de iki adet bu tipte ele iğne geçmiştir. Bu iğnelerden ilki, baş kısmında üst üste bindirilmiş iki yuvarlak topuk ve bunların altında bir bilezik yer alan bir iğnedir (Tablo 5. 40)[169]. Delik bölgesi yuvarlak şekillidir. İğnenin gövdesi baş kısmının üç katı uzunluktadır. İkinci iğne, baş kısmında üst üste bindirilmiş iki yuvarlak topuk ve bunların altında bir bilezik yer alan bir iğnedir (Tablo 5. 41)[170]. Delik bölgesi yoktur ve iğnenin uç kısmı kırıktır.

Bu tipte iğnelerin batıdaki benzerlerine bakıldığında ilk örnekler Boğazköy'de Frig tabakasından ele geçmiştir. İlk iğne, baş kısmında büyüklükleri aynı olan 5 bilezik, alt kısmında gövdeye ekli halka şeklinde bir delik bölgesi bunun altında da 2 sıra bilezik bulunan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 42)[171]. İkinci iğne, köşeli ve giderek daralan bir başa sahip olup alt kısmında bir bilezik, gövdeye ekli halka şeklinde bir delik bölgesi ve bunun alt kısmında da bir adet bilezikle sonlanan bir iğnedir (Tablo 5. 43)[172]. Üçüncü ve dördüncü iğneler, ikinci iğne ile aynı formda ancak bilezik sayıları farklı tunç iğnelerdir (Tablo 5. 44-45)[173]. İğneleri dairesel kesitli ve sağlam şekilde ele geçmişlerdir. Bu iğneler bilezik süslemeleri ve delik bölgeleri ile Urartu İğneleri'ne benzemektedir. Ancak Urartu'nun topuklarla bileziklerle süslenmiş bu tipteki iğnelerinden daha sade bir görünümdedirler.

Afyon Yanarlar'da Hitit Mezarlığı'nda ele geçmiş olan iğne benzerliğiyle dikkat çekicidir. İğnenin baş kısmında üst üste bindirilmiş iki yuvarlak topuk ve bunların altında bir bilezik vardır. Delik bölgesi dörtgen şekillidir (Tablo 5. 46) (Yıldırım, 1989:

[168] Yıldırım 1989: 75, lev. 25/şek. 5, 1 nolu kovuk mezar, uzunluk: 7 cm.
[169] Yıldırım 1989: 75, lev. 25/şek. 6, uzunluk: 5.2 cm.
[170] Yıldırım 1989: 75, lev. 25/şek. 7, uzunluk: 3.3 cm.
[171] Boehmer 1972: 79, taf. XXIII, abb.: 528, uzunluk: 10.65 cm.
[172] Boehmer 1972: 79, taf. XXIV, abb.: 560, uzunluk: 9.5 cm.
[173] Boehmer 1972: 79, taf. XXIV, abb.: 561 taf. XXIII, abb. 535, 3. iğne uzunluk: 9.2 cm, 4. iğne uzunluk: 5.4 cm.

73, lev. 37/şek. 5). Bu iğne topuk ve bilezik süslemeleri ile Urartu iğnelerine benzer ancak Urartu'dan daha erken bir döneme tarihlendirilmiştir.

1.5.3. Topuz/Mantar Başlı İğneler

Bu tip iğnelerde baş kısmı ovalimsi topuz biçimli bir şekle sahiptir. Herhangi bir topuk, bilezik süslemesine sahip olamayan bu iğnelerde baş kısmından gövdeye geçiş kısmında iğne deliği yer almaktadır. Oldukça sade bir görünüme sahiptirler. Ve hemen hemen her bölgede karşımıza çıkan basit formlardandır. Etkileşimden ziyade pek çok bölgede var olan bu formun Urartu'da da karşılığının olduğunu ele alma amaçlı olarak bir başlık altında toplanmıştır.

Bu tipte iğnelerin ele geçtiği Urartu yerleşimlerinden ilki Murat Tepe'dir. Yerleşimdeki ilk iğne, mezardan sağlam bir şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 47)[174]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmı sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmından gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği oval şekillidir. İkinci iğne de benzer şekilde mezardan sağlam bir şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 48)[175]. Mantar başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmının altında gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği yuvarlak şekillidir.

Benzer bir iğne Van Kalesi ve Höyüğü'nden ele geçmiştir. Bu iğne sağlam şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 49)[176]. İğnenin baş kısmı topuz başı biçimli, tepe kısmı sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmından gövdeye geçişte oval şekilli bir ip deliği kısmı bulunur. Sağlam şekilde ele geçmiştir.

Bir diğer yerleşim Dilkaya'dır. Bu yerleşimde ele geçen ilk iğne, mezarlık alanından sağlam bir şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 50)[177]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmı sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Taç kısmından sonra iğne üzerinde delik kısmı yer alır. İkinci iğne de mezarlık alanından sağlam bir şekilde ele

[174] Özdemir 2019: 735-737, kat. no. 1, şek. 3.1; 4.1. G6 karelajı/mezar 1, uzunluk: 10.3 cm, kal.: 0.3 cm, delik çapı: 0.3 cm, ağr.: 6 gr.

[175] Özdemir 2019: 735-737, kat. No. 2, şek. 3.2; 4.2. D9 karelajı, mezar 1, uzunluk: 10 cm, kal.: 0.3 cm, delik çapı: 0.2 cm, Ağr.: 7 gr. Mezar 1'de bireyin kafatası üzerinde *in situ* olarak ele geçmiştir. Özellikle mezar hediyesi olarak bırakıldığı anlaşılan bu iğnenin, bireyin yaşarken kullandığı eşyalar ile birlikte gömülen kadın bireye ait olduğu söylenebilir.

[176] A alanı-N27 açması, eserin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

[177] Çilingiroğlu-Derin 1992: 409, res. 19: 37, mezarlık CC13d, uzunluk: 8. 1 cm., gen. 0. 3 cm.

geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 51)[178]. Form olarak benzerdir ancak baş kısmı biraz daha ovalimsi mantar şekillidir.

Bu tipin batı örneklerine bakıldığında, Boğazköy'de Büyükkale tabakalarında çok sayıda ele geçtiği görülmektedir. Bu iğnelerden ilki, tunç ve sağlam bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 52)[179]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmı sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Döküm tekniğinde yapılmıştır. İkinci iğne, tunç ve sağlam bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 53)[180]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmı sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Başın alt kısmında bir delik yer almaktadır. Formun yanı sıra gövdesinde delik ile Urartu İğneleri ile benzerlik gösterir. Üçüncü iğne tunç ve sağlam bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 54)[181]. Başın alt kısmında yatay çentiklere sahiptir. Döküm tekniğinde yapılmıştır. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmında sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Dördüncü iğne de tunç ve sağlam bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 55)[182]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmında sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir.

Benzer iğneler Kültepe II. yapı katında da ele geçmiştir. Bu iğnelerden ilki tunç ve sağlam bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 56)[183]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmı hafif ovalimsi sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. İkinci iğne de benzer şekilde tunç ancak, iğne kısmı eksik şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 57)[184]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmı sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir.

Topuz/mantar başlı iğnelerin batı benzerlerinde Alişar'da Hitit İmparatorluk Dönemi tabakasından ele geçen çok sayıda iğne bulunmaktadır. Burada yalnızca bir tanesi ele alınmıştır. Bu iğne tunç ve sağlam bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 58)[185]. Topuz başı biçimli, iğne başının tepe kısmı hafif ovalimsi sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. İskeletin yanında bulunmuş ve ölü hediyesi olarak tanımlanmıştır. Yukarıda da

[178] Çilingiroğlu-Derin 1992: 409, res. 19: 38, mezarlık CC13d, uzunluk: 9. l cm., gen. 1.1 cm.
[179] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 287, Büyükkale IV d, uzunluk: 6.23 cm.
[180] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 286, Büyükkale IV d, uzunluk: 8.3 cm. Toggle pin olarak adlandırılmıştır.
[181] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 281, Büyükkale IV d, uzunluk: 10.2 cm.
[182] Boehmer 1972: 79, taf. XVIII, abb.: 349, Büyükkale IV c, uzunluk: 9.15 cm.
[183] Özgüç 1955: 59, res. 79, II yapı katı.
[184] Özgüç 1955: 59, res. 78, II yapı katı.
[185] Von der Osten 1937a: 256, fig. 281/d 2260. Aynı yapı katında benzer formda çok sayıda iğne bulunmaktadır.

belirtildiği gibi bu tip en basit formlardan biri olup II. binden beri Anadolu coğrafyasında çok sayıda karşımıza çıkan bir tiptir.

1.5.4. Küresel Başlı İğneler

Bu tipteki iğneler küresel bir baş kısmına sahip, iğne ile gövdenin birleştiği yerde bilezik veya bazı bezemelere sahiptir. Yukarıda ele alınan mantar başlı formlar gibi sade bir form gibi görünürken farklılık olarak bu tipte iğnenin baş kısmının gövde ile birleştiği yerde karakteristik Urartu iğnelerinde gördüğümüz topuk, bilezik veya bazı bezemelerin varlığı ile az sayıda da olsa karşılaşmaktayız. Ancak genel bir ifade ile sade formlar olduğunu söylemek mümkündür.

Bu formdaki iğnelerin ele geçtiği Urartu yerleşimlerinden ilki Bastam'dır. Yerleşimde bu formda 4 adet iğne ele geçmiştir. Bunlardan iğnelerden ilki, küresel başlı hiçbir eklenti ve bezemeye sahip olmayan sağlam bir şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 59) (Kleiss, 1970: abb. 29/1, taf. 32/1). İkinci iğne, küresel başlı, başın gövdeyle birleştiği yerde bir sıra bilezik süslemesi bulunan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 60) (Kleiss, 1970: abb. 29/2, taf. 32/2). Üçüncü iğne, küresel başlı, başın gövdeyle birleştiği yerde iki sıra bilezik süslemesi bulunan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 61)[186]. Dördüncü iğne, küresel başlı, başın gövdeyle birleştiği yerde dört sıra bilezik süslemesi bulunan bir tunç iğnedir (Tablo 5. 62)[187]. Hepsi elbise iğnesi olarak tanımlanmıştır.

Bu tipte iğnelerin ele geçtiği bir diğer Urartu yerleşimi, Van Altıntepe Nekropolü'dür. Nekropolde bu tipte sadece bir iğne ele geçmiş olup Urartu Coğrafyası'nda da benzerine rastlanmayan bir iğnedir. Bir mezardan ele geçmiş olup tunç bir iğnedir (Tablo 5. 63)[188]. Küçük küresel başlıdır. Küresel başın altında biri kalın diğeri ince iki bilezik yer alır. Bileziklerin altındaki kırılmış olan bölge olasılıkla delik kısmıdır. Yuvarlak kesitli iğnesi sağlamdır.

Bu iğnelerin batı benzerlerine bakıldığında, Boğazköy'de Büyükkale'de Frig öncesi dönem olan III. ve IV. tabakada bu formda iğnelerin ele geçtiği görülmektedir. Bu iğnelerden ilki, tunç, baş kısmı küresel biçimlidir. İğne ile baş kısmının birleştiği yerde

[186] Kleiss 1970: abb. 29/4, taf. 32/4. 2 nolu iskelet, uzunluk: 12.2 cm.
[187] Kleiss 1970: abb. 29/3, taf. 32/3. 1 nolu iskelet, uzunluk: 9 cm.
[188] Ayaz 2006: 72, kat no. 42, res. no. 46, KM 2, mev. baş uz.: 1.2 cm, mev. gövde uz.: 4.2 cm.

bir sıra bilezik bulunan bir iğnedir (Tablo 5. 64)[189]. İkinci iğne, baş kısmı küresel biçimli olup, iğne ile baş kısmının birleştiği yerde iki sıra bilezik bulunan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 65)[190]. Üçüncü iğne, baş kısmı küresel biçimli, iğne ile baş kısmının birleştiği yerde yatay zigzaglar şeklinde birkaç sıra bezeme bulunan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 66)[191].

Batıdaki bir diğer benzer Efes'ten ele geçmiş olan gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 67). (Hogarth, 1908: 118, pl. XI-35; Jacopsthal, 1956: 35, fig. 130). Bu iğnenin de baş kısmı küresel biçimlidir. İğne ile baş kısmının birleştiği yerde bir sıra bilezik vardır. Sade form özelliği göstermesiyle Bastam iğneleri ile hemen hemen aynı olduğunu söylemek mümkündür.

1.5.5. Hayvan Protomlu İğneler

Genel olarak, hayvanların veya mitolojik yaratıklarının baş ve boyun gibi ön kısımlarının (istisnai durumlarda, gövdenin de bir kısmının dahil edildiği) tasvirlerine protom denmektedir (Yıldırım, 1989: 27). Protom deyimi yalnızca hayvan değil insan tasvirlerini de içermektedir[192]. Urartu'da çok yaygın şekilde kullanıldığını gördüğümüz protomların küçük buluntuların üzerinde görülmesinin yanı sıra, öncülleri II. binde Anadolu'da Boğazköy'de Aslanlı Kapı, Alacahöyük'teki Sfenksli Kapı'da aslanlar ve sfenksler olarak görülmektedir (Yıldırım, 1989: 27). Bu örnekler apotropeik amaçlı yapılmışlardır. Olasılıkla, iğnelerin üzerinde görülen protomlar da estetik bir görünüm amacı taşımakla birlikte koruyuculuk işlevini de üstlenmiş olmalıdır.

Urartu'da iğne başlarında görülen protomlarda tasvir edilen hayvanlar, aslan, boğa[193], dağkeçisi, at[194], yılan, ördek, tavuk, horoz, kartal, grifon, sfenkslerdir. Bu hayvanlar tek başlarına olabildiği gibi, girift bir şekilde boğa-aslan melez hayvanlarına da Urartu

[189] Boehmer 1972: 79, taf. XXI, abb.: 448. Büyükkale III, uzunluk: 7.4 cm.
[190] Boehmer 1972: 79, taf. XIX, abb.: 377A. Büyükkale III, uzunluk: 6.35 cm.
[191] Boehmer 1972: 79, taf. XIX, abb.: 377. Büyükkale IVb, uzunluk: 9.45 cm.
[192] Herrmann 1979: 3.: Herrmann protomların insan tasvirlerinde büste tekabül ettiğini belirtmektedir.
[193] Yıldırım 1989: 22: VII. binden itibaren, Anadolu'da Çatalhöyük'te kutsal bir hayvan olarak tasvir edilen boğa daha sonraki kültürlerde de bu niteliğini sürdürmüştür. Ön Asya'da Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanıdır. Boğa tasviri, Urartu'da da hem Fırtına Tanrısı Teişeba'nın kutsal hayvanı hem de, kabartmalarda, duvar resimlerinde, kemerlerde, kalkanlarda ve kazan eklentilerinde görülmektedir.
[194] Yıldırım 1989: 23: At tasvirleri, Anadolu ve Mezopotamya'da tanrıların kutsal hayvanı olarak hem arkeolojik eserler üzerinde hem de çivi yazılı metinler üzerinden görülmektedir. Bu tasvir Urartu'da Karmir Blur'da bir mühür üzerinde görülmektedir.

Sanatı'nda rastlamak mümkündür[195]. İğne başlarında görülen protom sayıları 1'den 4'e kadar olabilmektedir.

1.5.6. Kartal Protomlu İğneler

Bu grupta iğnenin baş kısmında kartal[196] protomları yer almaktadır. Bu tipte iğnelerden ele geçmiş olan Urartu yerleşimlerinden ilki Adilcevaz'dır. Bu yerleşimdeki ilk iğne tunç ve üç kartal protomuna sahip bir iğnedir (Tablo 5. 68)[197]. İğne başını oluşturan üç kartal protomunun gözleri ve gagaları belirtilmiştir. Kanatları ve göğüs tüyleri kazıma tekniğinde yapılmış protomların göğüs tüyleri iki paralel çizgi arasında balık kılçığı şeklinde insize çizgilerle belirtilmiştir. Kartal protomlarının altında yassı bir topuk vardır. Topuğun altında biri kalın diğeri ince iki bilezik bulunur. Bileziklerin kenarı çentiklidir. İğnenin delik bölgesi yarım daire şekilli ve çentikli olup iğne gövdesi eksiktir.

Bir diğer yerleşim Nor Areş'tir. Bu yerleşimdeki iğnenin baş kısmındaki kartal sayısı dört adet olup, tunç bir iğnedir (Tablo 5. 69)[198]. Protomları oldukça stilizedir. Protomların altında ikişer bilezik arasında yuvarlak bir boncuk vardır. Baş kısmının hemen altında bir delik yer almaktadır. İğnenin gövdesi eğrilmiştir.

Benzer bir iğne Iğdır'dan ele geçmiştir. Baş kısmında dört kartal protomu yer alan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 70)[199]. Baş kısmının hemen altında bir delik yer almakta ve baş kısım oldukça iyi bir şekilde çapraz taramalı bezemeye sahiptir. Kafanın orta kısmı genişletilmiş birbirine paralel 4 adet bilezikle sarmalanmış ve baş kısmı kanca şeklinde gaga biçimli eklentiye sahiptir. Yıldırım'a göre bunlar kartal şeklindedir. İğnesi sağlam haldedir.

Bu tipte bir diğer iğne Erivan'dan ele geçmiştir. İğnenin baş kısmında 4 adet kartal protomu yer almakta ve tunç bir iğnedir (Tablo 5. 71) (Biscione, 1994: 127, fig. 10/1).

---

[195] Merhav 1994: 133, Boğa-aslanlar, birçok Urartu tunç kemerleri üzerinde ya koşar ya da yürür pozisyonda tasvir edilmiştir.; Piotrovsky 1967: Fig. 36, çömelmiş boğa-aslan örneği Karmir-Blur'un gümüş kolyesinin toka kısmında görülmektedir.

[196] Belli 1980: 73: kartal, gökyüzünün gücünü yansıtır.; Yıldırım 1989: 24: Kartalın, Urartu Ordusu'nun vurucu gücünü oluşturan askerlere ve krala yol gösterircesine aynı yöne doğru uçar durumda tasvir edilmesi hem orduya hem de krala güç kazandırdığı şeklinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte, Urartu Kralı Minua'nın atına üstün yeteneklerinden dolayı Arşibi (kartal) adı verilmiş olması dikkat çekicidir.; Taşyürek 1975: res. 8.: kartal Urartu Sanatı'nda kemerler üzerinde de görülmektedir.

[197] Yıldırım 1989: 35, 107, lev. 11/şek. 17. Mezarlık Alanı, uzunluk: 2 cm.

[198] Barnett 1963: 195, fig. 43.; Yıldırım 1989: 40, şek. lev 14/44. Mezar, Uzunluğu: 8,5 cm.

[199] Barnett 1963: 155, 179, fig. 32, 1-2.; Yıldırım 1989: 40, şek. lev 14/43. 1. nolu mezar, uzunluk: 9 cm.

Protomların altında ikişer bilezik arasında yuvarlak bir boncuk tekrar iki bilezik ve bir yuvarlak boncuk bulunan bir iğnedir. Baş kısmının hemen altında bir delik yer almaktadır.

Van Altıntepe Nekropolü'nden de bu tipte iki iğne ele geçmiştir. Bu iğnelerden ilki, başı üç kartal protomlu, tunç bir iğnedir (Tablo 5. 72)[200]. Kartalların detayları belirtilmemiştir. Protomların altında bir bilezik, yassı bir torus ve arada mesafe bırakılarak üst üste iki bilezik yer alır. Delik bölgesi yarım daire şekilli olup altında yuvarlak kesitli iğnesi uzanır. İğne yarısından itibaren kırıktır. İkinci iğne de başı üç kartal protomlu tunç bir iğnedir (Tablo 5. 73)[201]. Bu iğnenin kartallarının detayları belirtilmemiştir. Protomların altında yuvarlak bir torus ve üst üste bindirilmiş iki bilezik yer alır. Bileziklerin altında yer alması gereken delik kısmı kırıktır. Yuvarlak kesitli iğnesi sağlamdır.

Kartal protomlu iğnelere Urartu'nun batısında yer alan bölgelerde şimdiye kadar rastlanmamıştır. Ancak bu tipteki iğneler özel koleksiyonlarda ve bazı yurtdışı müzelerinde bulunmaktadır. Bunlar Urartu olarak tanımlanmış ve yayımlanmıştır.

Bu iğnelerden ilki, Japonya'da özel koleksiyon içinde yer alan altın bir iğnedir (Tablo 5. 74)[202]. Baş kısmında üç kartal protomu yer alan iğnede protomların altında sarkık yapraklar yer almaktadır. Bu kısmın altında bilezik ve boncuk süslemeleri bulunmaktadır. İkinci iğne, Metropolitan Museum of Art'da sergilenen gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 75)[203]. Bu iğnenin de baş kısmında üç kartal protomu yer almakta bu protomların altında da bilezik ve boncuk süslemeleri yer almaktadır.

1.5.7. Aslan Protomlu İğneler

Bu grup iğnelerinin baş kısmında aslan[204] protomları yer almaktadır. Bu grup iğneleri protom sayılarına göre bir, üç ve dört aslan figürlüler olarak ayrılmaktadır.

---

[200] Ayaz 2006: 60, kat no. 30, res. no. 36. KM 13, mev. uzunluk.: 3.7 cm.

[201] Ayaz 2006: 61, kat no. 31, res. no. 33. KM 14, mev. baş uzunluğu: 1.3 cm.

[202] Merhav 1994: 131, 134, fig. 1:5. uzunluk.: 10.4 cm

[203] Merhav 1994: 132, 138, fig. 2: 3. baş, yük.: 2.7 cm., toplam yük.: 8.1 cm. Bu iğne daha önce Norbert Schimmel koleksiyonunda yer almıştır.

[204] Özgüç 1965: lev. I/2, III/8, IV/IIa, VII/21: genel olarak güç sembolü olan aslan tasvirleri Hitit öncesi ve Hitit Dönemi'nde tanrılarla birlikte, onların kutsal hayvanı olarak tasvir edilmiştir. Aslanın hakimiyet, kudret sembolü ve koruyuculuk özelliklerinin varlığı bilinmektedir.

Tek aslan figürlü iğnelerden ilki Adilcevaz'dan ele geçmiş olan gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 76)[205]. İğnenin baş kısmında tek aslan protomu yer almaktadır. Aslan protomunun ağzı açık, burun ve üst dudak kabarık olarak tasvir edilmiştir. Aslanın boynu aşağıya doğru kalınlaşır; üzerinde yeleleri ifade eden çentikler vardır. Aslan protomunun altında yer alan iğne başı süsleme elemanları, bir boncuk ve altında iki bilezik şeklinde sıralanmıştır. İğne deliği dörtgen şekilli ve kenarı çentiklidir. İğnesi sağlam bir haldedir.

Bir diğer iğne Çavuştepe Kalesi ve Nekropolü'nden ele geçen tunç bir iğnedir (Tablo 5. 77)[206]. İğnenin baş kısmında bir aslan protomu yer almaktadır. Aslan protomunun alt kısmında bilezik süslemeleri yer almaktadır. Bu iğne kadın iskeletinin yanında ele geçmiş olup onunla ilişkili olduğu düşünülmüştür.

Üç aslan figürlü iğnelerin birincisi Karmir Blur'dan ele geçmiş olan gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 78) (Piotrovsky, 1955: 18, fig. 12.; Yıldırım, 1989: pl. 23, no.79). İğnenin baş kısmında üç aslan figürü yer almaktadır. Bu aslanlar oldukça stilize yapılmıştır. Aslanların yeleleri ve göğüs tüyleri kazıma tekniğiyle yapılmıştır. Ortadaki aslan yandaki aslanlara göre daha iri yapılmıştır ve aslanlar bir levha üzerinde durmaktadır. Bu levhanın altında basık bir topuk, bir bilezik ve yuvarlak bir delik bölgesi bulunmaktadır. İğne gövdesi sağlamdır.

Bu tipte iğnelerden ikincisi Adilcevaz'dan ele geçmiştir (Tablo 5. 79)[207]. İğnenin baş kısmında üç aslan figürü yer almaktadır. Aslanların baş kısımları birbirine ekli ve gövdeleri incedir. Hayvanların ön ve arka kısımlarnda ayakların arasındaki açıklar simetrik ve muntazam açılmış delikler şeklinde yapılmıştır. Aslanların ön ayaklarının alt kısmında kısa dikey çizgiler vardır. Hayvanların altında yassı bir topuk, iki bilezik ve dörtgen şekilli bir delik bölgesi vardır. Bileziklerin kenarları çentiklidir. İğne gövdesi kırık bir haldedir.

Dört aslan figürlü iğnelerden ilki Van Kalesi ve Höyüğü'nden ele geçmiştir (Tablo 5. 80)[208]. İğnenin baş kısmında 4 aslan protomu yer almaktadır. Bu aslan protomlarının

[205] Yıldırım 1989: 29, 105, lev. 7/şek. 1; Merhav 1994: 139. H kayalığı 1 nolu mezar, uzunluk: 3.5 cm.
[206] Çavuşoğlu, vd. 2019: 284-287, res. 6-7, 9. Toprak mezar 2.
[207] Yıldırım 1989: 54, 115, lev. 24/şek. 82.; Merhav 1994: 138. H kayalığı 1 nolu mezar, uzunluk: 4.8 cm. R. Yıldırım bu iğnenin baş kısmındaki protomları at, Merhav ise aslan olarak ele almıştır.
[208] A alanı-M26 açması, ağırlığı: 5.7 gr., yük.: 3.4 cm. Eserin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

alt kısmında üç adet bilezik süslemesi ve iğnenin delik bölgesi yer almaktadır. İğne gövdesi olmayıp sadece iğne başı olarak ele geçmiştir.

Bu tipte iğnelerden ele geçmiş olan bir diğer Urartu yerleşimi Adilcevaz'dır. Yerleşimden bu tipte üç adet iğne ele geçmiştir. Bu iğnelerden ilki gümüş ve iğnesi kırık bir iğnedir (Tablo 5. 81)[209]. İğne başı üzerinde 4 adet stilize aslan yer almaktadır. Aslanların başları ince ve birbirlerine bağlıdır. Gövdeleri çok ince ve belirsizdir. Aslan başları ve bunları birbirine bağlayan ince levhanın üzerine dövme suretiyle nokta şeklinde süslemeler yapılmıştır. Aslanların sağrıları belirgin, fakat kuyrukları tasvir edilmemiştir. Hayvanların aralarındaki boşluklar önde ve arkada simetrik düzgün delikler şeklinde yapılmıştır. Atların altında küçük bir topuk ve iki ince bilezik vardır. Bileziklerin kenarları çentiklidir. Delik bölgesi dörtgen şekilli ve kenarları çentiklidir. İkinci iğne benzer şekilde gümüş ve iğnesi kırıktır (Tablo 5. 82)[210]. İğnenin baş kısmında 4 adet aslan yer almakta ancak iki aslan eksik, iki aslan ise sağlam halde ele geçmiştir. Bu iğnede de aslanların başları ince ve birbirlerine bağlanmışlardır. Stilize yapılmış gövdeleri çok incedir. Aslanların aralarındaki boşlukları oluşturan muntazam açılmış deliklerden önde ve arkada üçer tanesi sağlam olarak kalmıştır. Hayvanların altında bulunan topuk süslemeleri ve delik bölgesi kısmen tahrip olmuştur. Aslanların altında üç bilezik ve dörtgen şekilli bir delik bölgesi bulunmaktadır. Üçüncü iğne de gümüş ve iğnesi kırıktır (Tablo 5. 83)[211]. Baş kısmında 4 aslan figürü yer alan iğne oldukça tahrip olmuş durumdadır. Aslanların aralarındaki açıklığı belirten deliklerden üçü sağlamdır. Dörtgen şekilli delik bölgesi de bu iğnenin sağlam kalmış karakteristik bir diğer kısmıdır.

Aslan protomlu iğnelerin Urartu'nun batısındaki örneklerine bakıldığında ilk iğne, Alişar'dan ele geçmiş olan kemik bir iğnedir (Tablo 5. 84) (Von der Osten, 1937a: 241, res: 268/d 1166). İğnenin baş kısmında bir aslan protomu yer almaktadır. Bu iğne Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Ancak iğnede tipik Urartu özelliği olan delik kısmının var olduğu görünmektedir. İkinci iğne, Yunanistan'da Argos

[209] Öğün 1978a: 63, taf. 31, abb. 16.; Yıldırım 1989: lev. 24/şek. 84; Merhav 1994: 138. H mezarlığı-Oda mezar, uzunluk: 4 cm. Yıldırım bu iğnenin baş kısmındaki protomları at, Merhav ise aslan olarak ele almıştır.

[210] Yıldırım 1989: 56, 115, lev. 24/şek. 85.; Merhav 1994: 138. F kayalığı 1 nolu mezar, uzunluk: 2.5 cm. Yıldırım bu iğnenin baş kısmındaki protomları at, Merhav ise aslan olarak ele almıştır.

[211] Yıldırım 1989: 57, 115, lev. 24/şek. 86. F kayalığı 1 nolu mezar, uzunluk: 2.2 cm.

Heraionu'nda ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 85) (Jacopsthal, 1956: 55, fig. 248). İğnenin baş kısmında kafası yukarıya doğru bakar pozisyonda bir aslan protomu yer almaktadır. Bu protomun alt kısmında kısmında 4 adet bilezik süslemesi bulunmaktadır. Bileziklerin çapı aşağı doğru küçülmektedir. Bilezik süslemeleri Urartu İğneleri'ne benzemektedir. İğne kısmı mevcut değildir.

Bu iğnelere ek olarak, Urartu olarak tanımlanmış aslan protomlu iğneler özel koleksiyonlarda ve bazı yurtdışı müzelerinde de bulunmaktadır. Bu tipte, Münih Prehistorik Devlet Koleksiyonu içinde 2 adet gümüş iğne yer almaktadır. İlk iğnenin baş kısmında çift aslan protomu yer almaktadır (Tablo 5. 86)[212]. Protomların alt kısmında iğnenin delik bölgesi yer almaktadır. İkinci iğnenin baş kısmında 3 adet aslan protomu yer almaktadır (Tablo 5. 87)[213]. Aslanlar ayakta tasvir edilmiştir. Bu aslanların alt kısmında 5 adet bilezik süslemesi yer almaktadır. Adilcevaz'ın aslan başlı iğneleriyle oldukça benzerdir. İğneleri sağlam haldedir.

Benzer iğneler Berlin'de Museum für Vor-und Frühgeschichte Koleksiyonu içinde de yer almaktadır. Bu iğnelerden ilki, üç aslan protomlu gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 88)[214]. Aslanların baş ve gövdeleri birbirine bağlı şekilde ayakta tasvir edilmiştir. Bir platform üzerinde durmaktadırlar. Bu kısmın hemen altında yuvarlak bir boncuk süslemesi ve onun altında da yuvarlak bir iğne deliği bulunmaktadır. İğnesinin uç kısmı kırık haldedir. Bu müzede yer alan ikinci iğne de üç aslan protomuna sahip gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 89)[215]. Bu iğnede de aslanların baş ve gövdeleri birbirine bağlı şekilde ayakta tasvir edilmiştir. Bir platform üzerinde durmaktadırlar. Bu kısmın hemen altında yuvarlak bir boncuk süslemesi ve onun altında da iki sıra bilezik süslemesi yer almaktadır. Yuvarlak bir iğne deliği bulunmaktadır. İğnesi sağlam bir haldedir. Bu iğneler aslan protomlu Karmir Blur İğnesi ile tamamen benzerdir.

Aslan ve kartal protomlu iğneler yerli müzelerde de çok sayıda ele geçmiş bunlar Urartu olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, batı paralellerine bakıldığında Alişar İğnesi Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ancak Argos Heraionu İğnesi Urartu İğneleri ile eşzaman bir döneme tarihlenebilmektedir. Nitekim, yerleşimlerden ele geçen buluntu

[212] Zahlhaas 1991: no. 41.; Merhav 1994: 139 fig. 3. 4. Baş yük.: 2.1 cm, toplam yük.: 8.7 cm.
[213] Zahlhass 1991: no. 37; Merhav 1994: 139. Baş, yük.: 2.0 cm, toplam yük.: 7.8 cm.
[214] Merhav 1994: 132, 138, fig. 3.2; Zahlhass 1991: no. 40. Baş, yük.: 2.3 cm, toplam yük.: 7 cm.
[215] Merhav 1994: 132, 138, fig. 3.1.; Zahlhass 1991: no. 39. Baş, yük.: 1.9 cm, toplam yük.: 4.3 cm.

sayıları göz önüne alındığında bu tipte iğnelerin tamamen yerel üretimin bir parçası olduğu açıkça görülmektedir.

1.5.8. Dağ Keçisi Protomlu İğneler

Bu tip iğnelerde iğnenin baş kısmında bir dağ keçisi[216], protomu yer almaktadır. Şimdiye kadar ele geçen örneklerde tek bir dağ keçisi protomu bulunmaktadır.

Bu tipte iğneler Urartu yerleşimlerinden yalnızca Van Altıntepe Nekropolü'nden ele geçmiştir. Bu yerleşimde aynı tipte 2 iğne bir urne mezardan ele geçmiştir. İlk iğne, iğne başı bir dağ keçisi protomundan oluşan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 90)[217]. Protomun hemen altında torus ve bileziklerle süslenmiştir. Dağ keçisinin boynuzları, gözleri ve burnu; gövdesi, kuyruğu ve bacakları belirgin şekilde işlenmiştir. Figürün altında çentikli bir bilezik yer alır. Torus kısmında iki insan yüzünün işlenmiş olmasıyla bu iğne ünik bir özellik gösterir. Delik kısmından bakıldığında dağ keçisi ve insan yüzleri profilden görünür. İnsan yüzünde çenenin alt hizasına kadar uzanan saçlarla birlikte gözler burun ve ağız işlenmiştir. Saçın bukleli görüntüsü ince ve yatay çentiklerle verilmiştir. Kalın işlenen kaş çizgisi burunla birleşir. Bu ilginç torusun altında aralarında mesafe bırakılarak iki ince ve yarım daire şekilli üzeri çentikli bir kalın bilezik yer alır. Bileziğin altındaki delik bölgesi ise yuvarlak şekillidir. Deliğin hemen altında gövdenin üst kısmı boğumlandırılmıştır. Dağ keçisi figürüne cepheden bakıldığında bilezik gibi duran bu detay, figüre profilden bakıldığında yaprak görünümü verir. Yuvarlak kesitli iğnesinin ucu kırıktır. İkinci iğne de baş kısmı bir dağ keçisi protomundan oluşan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 91)[218]. Keçinin boğumlu boynuzları belirtilmiş fakat diğer detayları belirtilmemiştir. Figür kalın bir bilezik üzerine oturtulmuştur. Bileziğin altında deforme olmuş küresel bir torus ve torusun altında aralarında mesafe bırakılmış iki bilezik yer alır. Disk biçimli bileziklerin üzeri çentiklenmiştir. Bileziklerin altından ise yuvarlak şekilli delik kısmıyla gövdeye geçilir. Yuvarlak kesitli iğnesi oldukça kalın ve sağlam bir haldedir.

---

[216] Yıldırım 1989: 23: Dağkeçisi tasvirleri hem Hitit hem Urartu'da tanrılara sunu hayvanı olarak görülmektedir. Tanrılara sunulan hediyeler arasında keçi en başta gelir. Keçi sunma geleneği MÖ III. bin Mezopotamya kültürlerine kadar uzanmaktadır.

[217] Ayaz 2006: 56, kat no. 26, res. no. 30; Sevin, Özfırat & Kavaklı 2000: 424, çiz. 8: 5, 6. Urne 3, uz.: 5.7 cm.

[218] Ayaz 2006: 57, kat no. 27, res. no. 31; Sevin, Özfırat & Kavaklı 2000: 424, çiz. 8: 5, 6. Urne 3, uzunluk: 8.8 cm.

Bu tipte bir iğne Urartu'nun batısında yalnızca, Yunanistan'da Mykēnai'de bir mezarda ele geçmiştir. Bu iğne baş kısmında bir dağ keçisi protomu yer alan altın bir iğnedir (Tablo 5. 92)[219]. Protom bir platform üzerinde yer almakta ancak Urartu örnekleri gibi torus ve bilezik gibi süslemelere sahip olmayıp daha sade bir formda işlenmiştir. Delik bölgesi bulunmamakta ve iğnesi de sağlamdır. MÖ 1550-1500'lere tarihlendirilmiştir. Dağ keçisi figürlü bir başka örnek Yunan Adası Amorgos'tan da ele geçmiştir (Tablo 5. 93) (Jacopsthal, 1956: 53, fig. 242). Bu iğne de Mykēnai İğnesi gibi protomu bir platform üzerinde yer alan ancak Urartu İğneleri'nden daha sade bir formda işlenmiştir. Torus veya bilezik süslemelerine sahip değildir. Bu iğne İTÇ'na tarihlendirilmiştir.

Dağ keçisi figürlü iğneler Urartu ile batı bölgesinde bulunan çağdaşı olan kültürlerde görülmemektedir. Ancak satın alma veya kaçak kazı gibi faaliyetlerle yerel müzelerde korunan ve Urartu olarak tanımlanan örneklerin sayısal olarak fazlalığı da göz önüne alındığında torus, bilezik gibi karakteristik Urartu özelliklerine sahip olmalarından dolayı, etkileşim unsuru olmaksızın yerel üretim eserler olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte, Kafkasya (Jacopsthal, 1956: 53, fig. 243-244) ve Luristan Bölgesi'nden (Jacopsthal, 1956: 53, fig. 247) ele geçmiş olan dağ keçisi başlı birkaç iğne göz önüne alındığında etkileşimin bu bölgeden geldiğini düşünmek de mümkündür.

1.5.9. Ördek, Tavuk, Horoz Protomlu İğneler

Bu tip iğnelerin baş kısmında ördek, tavuk veya horoz protomu bulunmaktadır. Urartu yerleşimlerinden Van Altıntepe Nekropolü'nde bu tipte iki tunç iğne ele geçmiştir. Bu iğnelerden ilki, gagası ve kuyruk uzantısı belirgin olan bir ördek protomunun yer aldığı bir iğnedir (Tablo 5. 94)[220]. Yuvarlak kesitli iğnenin torus, bilezik ve delik bölgesi kırık ancak iğnesi sağlamdır. İkinci iğne, baş kısmında olasılıkla iki tavuk veya horoz protomu yer alan bir iğnedir (Tablo 5. 95)[221]. Detayları belirtilmeyen figürler bir bilezik, yuvarlak bir torus ve araya mesafe bırakılmış üst üste iki kalın bilezikle devam eder. Bileziklerin altından dörtgen şekilli delik kısmıyla gövdeye geçilir. Yuvarlak kesitli iğnenin ucu kırıktır.

[219] Hood 1978: 191, fig. 187/F. Mezar IV.
[220] Ayaz 2006: 58, kat no. 28, res. no. 34. KM 2, mev. baş. uz.: 1.7 cm, mev. göv. uz.: 5.5 cm.
[221] Ayaz 2006: 59, kat no. 29, res. no. 35. KM 35. mev. uzunluk: 4.1 cm.

Bu tipte iğnelerin ele geçtiği bir diğer Urartu yerleşimi Patnos-Liç'tir. Bu iğne baş kısmında bir tavuk protomu yer alan tunç bir iğnedir (Tablo 5. 96)[222]. Tavuk oldukça stilize yapılmıştır. Tavuk figürünün altında muntazam olmayan bir topuk ve üç tane bilezik bulunur. Delik kısmı diğer iğne başı süslemelerine göre oldukça büyük yapılmıştır. İğne gövdesi yassı olarak başlayıp ince ve uzun bir şekilde devam eder. Sağlam olarak ele geçmiştir.

Van Kalecik Nekropolü'nde de bu tipte iğneler ele geçmiştir. Bu iğnelerden ilki, sağlam bir şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 97)[223]. İğnenin baş kısmı ördek biçimlidir. Bu protomun alt kısmında topuk ve bileziklerle süslenmiştir. Bu alanın alt kısmında yuvarlak bir delik bölgesi vardır. İğnesi yuvarlak kesitli ve sağlamdır. İkinci iğne de tunç ve sağlam şekilde ele geçmiş bir iğnedir (Tablo 5. 98)[224]. İğnenin baş kısmı horoz-tavuk (?) biçimlidir. Benzer şekilde bu iğnede de protomun alt kısmında topuk ve bilezik süslemeleri yer alır.

Ördek, horoz-tavuk protomlu iğneler Urartu'nun batı bölgesinde bulunan çağdaşı olan kültürlerde görülmemektedir. Ancak, tavuk figürleri Yunan Vazoları, Protokorinth Aryballosları üzerinde görülmektedir. Yıldırım'a göre, Orientalizen dönemin başlarından itibaren tavuk ve horoz tasvirlerinin diğer doğulu ögelerle birlikte Yunan Sanatı'na girmiştir (Yıldırım, 1989: 87).

1.5.10. Yılan Protomlu İğneler

İğnenin baş kısmında yılan[225] protomu olan iğneler bu grup içinde yer almaktadır. Bu grupta, yerli müzelerde satın alma veya kaçak kazılarla gelmiş olan örneklerin dışında, arkeolojik kazılardan ele geçmiş olan tek örnek vardır. Bu iğne, Van Kalesi ve Höyüğü'nden iğne ucu kırık şekilde ele geçmiş tunç bir iğnedir (Tablo 5. 99)[226]. İğnenin figür kısmı yılan başı şeklindedir. Yılanın gözleri iki kabartı şeklinde

[222] Yıldırım 1989: 44, şek. 57. A mezarlığı III nolu mezar, uzunluk: 6.2 cm.
[223] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 18. Ka.21 mezarı.
[224] Çavuşoğlu 2015: 231, fig. 7, 17. Ka.21 mezarı.
[225] Taşyürek 1975: şek. 5, res. 4.; Yıldırım 1989: 23: yılanın insanlık için bir düşman değil aksine bereket ve refahın kehanetine sahip bir yaratık olduğu ve bu bağlamda kehanet tanrısının sembolü olduğuna işaret edilmektedir. Urartu Mühürleri üzerinde bazı döllenme sahnelerinde görülmektedir. Bununla birlikte, bir damga mühür üzerinde hiyeroglif yazılarla birlikte bulunmuştur ancak yılan tasvirinin Urartu Sanatı içinde konumu net saptanamamaktadır.
[226] A alanı-M25 açması, uzunluğu: 7,1 cm. Urartu olarak tanımlanmıştır. Eserin envanter bilgileri Van Kalesi ve Höyüğü Kazı Arşivi'nden sağlanmıştır.

vurgulanmıştır. Figürün alt kısmında ip deliği mevcuttur. Baş kısmı ile delik arasında yivler yapılmıştır.

Yılan protomlu iğneler Urartu'nun batı bölgesinde bulunan çağdaşı olan kültürlerde görülmemektedir.

1.5.11. Grifon Protomlu İğneler

İğnenin baş kısmında grifon[227] protomu yer alan iğneler bu grupta yer almaktadır. Bu tipte iğneler Urartu yerleşimlerinden yalnızca Van Altıntepe Nekropolü'nden ele geçmiştir. Bu iğne baş kısmında üç adet grifon protomu yer alan altın bir iğne başı kaplamasıdır (Tablo 5. 100)[228]. İçi boş altın kaplamadan yapılan baş kısmı oldukça deforme olmuştur. Nekropoldeki tek altın başlı ve teknik olarak diğerlerinden farklı üretilmiş olan bir örnektir.

Grifon protomlu iğneler Urartu'nun batı bölgesindeki çağdaşı olan kültürlerde görülmemektedir. Ancak yurtdışındaki bazı müzeler ve özel koleksiyonlarda bu tür iğneler görülmektedir. Bunlar Urartu olarak tanımlanmış ve yayımlanmıştır. Bu iğnelerden ilki, şu an İsrail Müzesi'nde korunmakta olan altın bir iğne başıdır (Tablo 5. 101)[229]. Bu iğne başı üç Grifon başından oluşmaktadır. Grifonların göğüs üzerinde ve alt bölümdeki dar halkalar üzerinde çapraz geçişli bezemeler vardır. İğnesi mevcut değildir. İkinci iğne, Mildenberg Koleksiyonu içinde yer alan ve şu anda İsrail Müzesi'nde korunmakta olan gümüş bir iğnedir (Tablo 5. 102)[230]. İğne başında üç grifon yer almaktadır. Grifonların alt kısmındaki bölümde sarkık yapraklar bulunmakta ve bunlar alt kısmın iki dar halkasını süslemektedir. Bu yaprak süslemeleri Urartu Karakteristiği olup bazı mobilya aksamları üzerinde görülmektedir (Zahlhaas, 1991: 184, no. 9). Bunlar, mobilya ayaklarında (Özgüç, 1969: 26, lev. XXII/I), şamdanlarda (Piotrovski, 1969: fig. 87) ve Toprakkale'de ele geçmiş olan tahtın süslemelerinde görülmektedir (Yıldırım, 1989: 84).

---

[227] Herrmann 1979: 5-6; Yıldırım 1989: 25: Grifonlar, genel olarak, çeşitli hayvanların uzuvlarının birleşmesinden meydana gelen vahşi, yırtıcı, tabiat üstü bir yaratık olarak gücün ve kudretin simgesidir. Mısır'da ölü kültü ile alakalıdır, Girit ve Miken Sarayları'nda da taht koruyucusu olarak tasvir edilmiştir. Yunan Sanatı'nda da kazan eklentilerinde açık ağız, uzatılmış dilleri ve spiral bukleleriyle tasvir edilmişlerdir.; Özgüç 1965: res. 7: Kaniş Karumu'nun II. yapı katında bulunan Anadolu Silindir Mühürleri üzerinde Kaniş'in baş tanrıçası yanında insanları yenen bir yaratık olarak tasvir edilmektedir.

[228] Ayaz 2006: 62, kat no. 32, res. no. 32. KM 6, mev. uzunluk: 1.7 cm.

[229] Zahlhaas 1991: 190, no. 20.; Merhav 1994: 130-131, fig. 1a-b. Yük.: 4 cm. Eser daha önce L. Wolfe Koleksiyonu içinde yer almıştır.

[230] Zahlhaas 1991: 190, no. 21; Merhav 1994: 131, 134, fig. 1:4. yük.: 10.4 cm.

Grifon protomlu iğneler Urartu'nun batı bölgesinde bulunan çağdaşı olan kültürlerde görülmemektedir.

1.5.12. Sfenks Protomlu İğneler

Bu tip iğnelerin baş kısmında bir sfenks[231] protomu yer almaktadır. Bu tipte iğnelerden Urartu Yerleşimleri'nden sadece Karmir Blur'da ele geçmiştir. Bu iğne fildişi ve iğnesi kırık bir şekilde ele geçmiştir (Tablo 5. 103)[232]. Boyut olarak oldukça küçük olan bu figürin, volütleri dışarı doğru açılan üçer yaprağı bulunan palmet şeklinde yapılmış bir sütunun üzerindeki bir sfenks tasviridir. Sfenks kanatlara sahip olup, yüzü hayvan değil de insan şeklinde tasvir edilmiştir. Kanatlardaki tüyler oldukça ince işlenmiştir. Bu iğne hem yapıldığı malzeme hem de sahip olduğu protom ile üniktir. Urartu'nun batı bölgesinde bulunan çağdaşı kültürlerde bu tür bir iğne ele geçmemiştir.

1.5.13. Yassılaştırılmış Başlı İğneler

Bu tip iğnelerin baş kısmı dövülerek ince bir levha haline getirilmiş iğnelerdir. Bu tipteki iğne yalnızca Van Altıntepe Nekropolü'nden ele geçmiştir. Bu iğne tunç ve sağlam bir iğnedir (Tablo 5. 104)[233]. İğnenin baş kısmı dövülerek ince bir levha haline getirilmiş, gövdeye doğru hafif daralan uzun bir dikdörtgen biçimindedir. Bu dörtgen alanın daralan kısmının ortasına, iğne deliği yerleştirilmiştir. Baş kısmının altından uzanan yuvarlak kesitli iğnesi eğiktir. Nekropolde ve Urartu Yerleşimleri'nden ele geçmiş bu türdeki tek iğnedir. Urartu'nun batı bölgesindeki çağdaşları arasında da bu tür bir iğneye rastlanılmamıştır.

1.5.14. Konik Başlı İğneler

Bu grup iğnelerinin baş kısmı ters konik şekillidir. Bu formda iğne yalnızca Van Altıntepe Nekropolü'nden ele geçmiştir. Bu iğne sağlam şekilde ele geçmiş tunç bir

[231] Özgüç 1965: 30, lev. XI-31, XXIV-71: Sfenksler erkek ve dişi olmak üzere her iki cinsiyette de tasvir edilir. Anadolu'da ilk defa Kaniş Karumu'nun II. yapı katında bulunan Anadolu Silindir Mühürleri üzerinde görülmektedir. Acemhöyük'te mühür ve mühür baskılarında, Kültepe Anadolu Grubu mühürleri üzerinde, Kaniş'in baş tanrıçası, av tanrısı ve hava tanrılarının yanında görülürler.; Barnett 1963: res. 7; Yıldırım 1989: 25; Özgüç 1966: res. 27; Sfenksler Urartu Sanatı'nda, mühürlerin üzerinde hayat ağacının bakımı, döllenmesi ve bekçiliğini yapar şekilde tasvir edilmişlerdir.

[232] Piotrovsky 1967: 58, fig. 39; Zahlhaas 1991: 185, fig. 22. Yük.: 4 cm.

[233] Ayaz 2006: 74, kat no. 44, res. no. 48; Sevin, Özfırat & Kavaklı 2000: 425, çiz. 9: 5, 6. TM 2, uzunluk: 7.2 cm.

iğnedir (Tablo 5. 105)[234]. Ters konik başlıdır. Konik başın altındaki iğne deliği tek yöne doğru köşeli bir kısımdan oluşur. Deliğin oturduğu bu bölümün altında ise sivri uçlu ve yuvarlak kesitli iğnesi bulunmaktadır. Nekropolde ve Urartu yerleşimlerinde bu türdeki tek iğnedir. Sevin'e göre bu iğne, Erken Demir Çağ'ın Karagündüz (Sevin & Kavaklı, 1995: 336, 338, 340) ve Ernis-Evditepe (Belli & Konyar, 2003: 181, 184, figs. 18-19) mezarlıklarından tanınan iğnelerini andırırmaktadır (Sevin, 2011: 394), ancak iğne deliğinin gövdeye delinmeyip bir kulp gibi yandan eklenmiş olması gibi ciddi bir farklılığa işaret etmektedir.

Urartu'nun batı bölgesindeki çağdaşları arasında da bu tür bir iğneye rastlanılmamıştır.

1.5.2. İğnelerle İlgili Verilerin Değerlendirilmesi

Yukarıda ele aldığımız Urartu İğneleri, Urartu yerleşimleri, yurtdışı müzeleri ve bazı özel koleksiyonlardan yer alan iğneleri kapsamaktadır. Bu bağlamda, Urartu İğne repertuarının belli başlı karakteristik özellikler gösterdiği ve kendi içinde belli gruplara ayrıldığı görülmektedir. Genel özelliklerine bakıldığında, bu iğnelerin büyük bir çoğunluğu mezarlardan ele geçmiş ve ölü hediyesi olarak tanımlanmıştır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, döküm tekniği ile üretildiği bilinen Urartu Süs İğneleri'nin boyları 4 ile 10 cm arasında değişmektedir. Ağırlıklı olarak tunçtan yapılmışlardır. Tek bir tipin çeşitlemesinden oluşurlar (Zahlhaas, 1991: 184). Üzerlerindeki figürlerin bazı ayrıntıları sivri uçlu kalemler kullanılarak döküm sonrası kazıma çizgilerle vurgulanmıştır (Yıldırım, 1989: 9, 76). Baş ve gövde olmak üzere iki kısımdan oluşan iğnelerin baş kesiminde genellikle bitkisel ve geometrik bezekler, hayvan protomları ve hayvan figürleri yer alır. Bitki ve meyve başlı iğnelerin çoğu haşhaş veya nar başı şeklindedir (Zahlhaas, 1991: 185). İğnelerde taç kısmını oluşturan elemanın altından iğne gövdesine kadar olan kısımdaki süslemeler çoğunlukla birbirlerine benzerler. Söz konusu kısımda boncuk, bilezik veya disk adı verilen *torus* süslemeleri ve bunların altında yer alan delik bölgesi iğne başı süslemeleri için vazgeçilmez ögelerdir (Yıldırım, 1989: 19; Sevin, 2011: 393). Yıldırım'a göre torus süslemeleri ve delik bölgesine sahip iğnelerin *toggle pin* grubuna girmekte bununla birlikte yuvarlak veya kare deliklerin Urartu karakteristiği olduğunun altını çizmektedir. Söz konusu bu

[234] Ayaz 2006: 73, kat no. 43, res. no. 47; Sevin, Özfırat & Kavaklı 2000: 425, çiz. 9: 5, 6. TM, uzunluk: 6 cm.

delikler bazen birden fazla sayıda olabilmektedir[235]. İğne başı denilen kısım, tüm iğnenin 3'te biri veya 4'te biri ölçülere sahip olabilmektedir. Gövde kesimi ise uca doğru daralarak sivri bir şekilde sonlanmaktadır.

Haşhaş Başlı İğneler, tablo 5 üzerinde de görülebileceği gibi Urartu Yerleşimleri'nden çok sayıda ele geçmiş, torus, bilezik süslemeleri ve baş kısmının hemen altında dörtgen veya yuvarlak deliklere sahip olmasıyla Troya, Efes, Yunanistan'daki Perachora, Delos Adası İğnesi gibi batı örneklerinden karakteristik olarak ayrılmaktadır. Bir başka deyişle, bu iğneler Urartu'nun kendi imzasını taşımaktadır. Bu bir anlamda, Urartu'nun kendi üretimi olduğunun bir ifadesi gibi görünmektedir. Ancak, nar veya bir başka deyişle haşhaş başlı iğne üretiminin Troya ve diğer Yunanistan örnekleri ile birlikte Mısır'da XI. Hanedanlık dönemine ait bir kabartma üzerinde, olasılıkla bir hizmetçinin kraliçenin saçını ördüğü betimlemede kraliçenin saçlarına takılmış olan bir iğne üzerinde görülmesi, ek olarak, Girit'te Gazi'de bulunmuş olan MÖ 13. Yy'a ait terrakota figürlerin başlarında kullanılmış olan iğne biçimli objelerin haşhaş biçimli[236] olmasıyla da bu tip iğne üretiminin Urartu'dan daha önce de var olduğunu tam anlamıyla ortaya koyan örneklerdir.

Bununla birlikte, haşhaş başlı, horoz ve kartal protomlu iğneler Erken Demir Çağ'a ait Karagündüz mezarlarından da ele geçmiştir[237]. Bu konudaki yeni kronolojik önermeyi (Köroğlu & Konyar, 2005: 35-37) bu yorumun dışında bırakırsak yukarıda Urartu Dönemi'ne tarihlenen bu tipteki iğneler göz önüne alınınca burada bir anlamda, bu coğrafyada Urartu'dan önce var olan bir iğne tipinin kültürel süreklilik halinde devam ettiği düşünülebilir. Köroğlu ve Konyar'ın önerdiği kronolojik önerme kabul edilmesi durumunda ise bu iğnelerin zaten Urartu iğne repertuarının bir parçası oldukları düşünülebilir.

Haşhaş başlı iğnelerin bir alt grubu olarak incelediğimiz, Karmir Blur ve Van Kalesi'nden ele geçen bitki ve meyve başlı iğnelerin Boğazköy[238], Kültepe (Özgüç,

[235] Yıldırım 1989: 101: iğne delikleri az sayıda Luristan İğneleri'nde görülmekle birlikte Kafkas İğneleri'nde de baskın görülen bir özelliktir.
[236] Hood 1978: 108-109, Fig. 92; söz konusu eserde haşhaş kapsülü şeklinde başları olan iğneler bir tanrıçanın başında yer almaktadır.
[237] Sevin ve Kavaklı 1996a: 10, res. 21/7: yerleşimde mezar hediyesi olarak baş kısımları haşhaş, sırt sırta vermiş çift horoz, kartal ve horoz biçiminde yapılmış iğnelerin ele geçtiği bildirilmiştir.
[238] Boehmer 1972: 79, taf. XVII, abb.: 278. Uzunluk: 7.9 cm.

1955: 59, res. 91), Alişar[239], Yunanistan'da Mallia Chrysolakkos Adası gibi batı örnekleriyle büyük bir benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Ancak burada da ele aldığımız benzer örneklerden Mallia Chrysolakkos İğnesi'nin (Hood, 1987: 191, fig. 187/d) MÖ 2000'lere tarihlendirilmesi ve benzer iğnelerin ele geçtiği diğer yerleşimlerin de II. bine tarihlendirilmesi bu tipte iğnelerin I. bin kültürlerinden daha önce de var olduğu ve esin kaynağının Urartu Coğrafyası olmadığını açıkça gösterir niteliktedir. Batıda eşzamanlı kültürlerde bu tipte iğnenin olmaması bu tipin Urartu'nun kendi iğne üretim sisteminin bir parçası olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi iğnelerde görülen disk-bileziklerle süslemeler ağırlıklı olarak Urartu'ya ait iğnelerde görülmektedir. Ancak, Boğazköy'den Frig tabakasına (Boehmer, 1972: 79, taf. XXIII, abb.: 528) tarihlendirilmiş iğnelerde bu tarz süslemelere sahip iğnelerin varlığı iki bölge arasında kültürel bir etkileşime işaret etmekte ve Urartu'dan Frig Coğrafyası'na yansımış gibi görünmektedir.

Topuz/mantar başlı iğnelerin batı benzerleri olan Boğazköy (Boehmer, 1972: 79, taf. XVII, abb.: 286-287) Kültepe II. yapı katı (Özgüç, 1955: 59, res. 78-79) ve Alişar'dan (Von der Osten, 1937a: 256, fig. 281/d 2260) ele geçmiş iğnelerin form olarak benzerliği dikkat çekicidir. Ancak, bu iğnelerin tarihlemeleri dikkate alındığında Kültepe II. yapı katı, Assur Koloni Çağı'na, Boğazköy İğnesi'nin IVd tabakasına, Alişar İğnesi'nin ise Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmeleri bu iğnelerin kullanımının başlangıcı için Urartu İğneleri'nden daha önceki bir döneme işaret ettiğini gösterir niteliktedir. Aslında bu tipte iğneler sade formlar oldukları için bu geniş coğrafyada zamansal farklılıklarla farklı kültürlerde karşımıza çıkmış olması çok da şaşırtıcı değildir.

Tablo üzerinde bakıldığında hayvan protomlu iğneler Urartu'da oldukça yaygın görünmektedir.

Kartal protomlu iğnelerin batı bölgelerde paralellerine rastlanılmamıştır. Tabloda yer alan kartal protomlu iğnelerin Urartu olarak tanımlanmasında belirgin kaşlar, kavisli gagalar özellikle de başın üstünden göğse doğru düşen uzun kıvrımlı lüleler Urartu Karakteristiği olarak ele alınmıştır (Merhav, 1994: 133). Toprakkale'de Haldi

[239] Von der Osten 1937a: 259, abb. 284/d, 2596, e. II, c. 969. Aynı yapı katında benzer formda 3 adet iğne bulunmaktadır.

Tahtında, kanatlı-grifonlar üzerinde benzer tarzda kıvrımlar görünür (Piotrovsky, 1967: Figs. 10, 13, 16; Merhav, 1994: fig. 4. 3) bu kıvrımlar Urartu bakraçlarının tutamaklarında ve kemer tokalarında da görülmektedir (Merhav, 1991b: 218, no. 20b). Bu bağlamda Urartu sanatı içindeki bazı nüansları bu iğnelerde görmemiz sonucu bu tipin tamamen Urartu'ya özgü bir tip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Aslan protomlu iğnelerden Adilcevaz İğnesi[240] ile Alişar'dan (Von der Osten, 1937a: 241, res: 268/d 1166) ele geçmiş olan kemik iğnenin benzerliği dikkat çekmektedir. Yıldırım, bu iğnenin Urartu'ya yakınlık gösterdiği ve Urartu'nun tek protomlu iğnelerinin Anadolu'daki II. bin kültürleriyle, Mitanni kültüründe görülen delik ve torus süslemeli iğnelerinin izlerini taşıyor olabileceğini düşünmektedir[241]. Bir başka deyişle, Alişar İğnesi tek protomlu iğnelerin prototipi görünümündedir. Ancak aslan protomlu ikinci benzer olan Yunanistan'daki Argos Heraionu İğnesi de sahip olduğu topuk ve bilezik süslemesi ile Urartu etkisini göstermektedir. Fakat Argos Heraionu iğnesi tekil bir iğne ve iğneler de kişinin üzerinde bile taşınarak coğrafyalar arası geçişi kolay olan bir eser olduğu için üzerinde temkinli yorum yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu tipin batı karşılığında daha fazla örnek ile karşılaşılması durumunda ciddi bir etkileşimden bahsetmek mümkün olurdu ancak tekil bir örnek ne yazık ki bu çıkarıma imkan tanımamaktadır.

Dağ keçisi, ördek, tavuk horoz, yılan, grifon, sfenks protomlu iğneler de Urartu ile eşzamanlı batı kültürlerde görülmemektedir.

Hayvan Protomlu iğne kullanımı olasılıkla, Anadolu, Suriye, Mezopotamya'da (Seidl, 1974: 115-119) apotropeik anlamı ifade eden hayvan ve masalsı yaratıkların protom kullanımı ile benzer bir düşünceyle devam etmiş olmalıdır (Yıldırım, 1989: 100). Bu da bu inanç kalıbının Urartu'da devam ettiğini gösterir niteliktedir.

Özetle, Urartu İğneleri disk, torus, bilezik süslemeleri, iğne delikleri ve hayvan protomunun sıklıkla kullanılmasıyla I. bin kültürleri iğnelerinden oldukça farklı bir repertuara işaret eden bir gruptur. Her ne kadar, Fırat'ın batısındaki eşzamanlı kültürlerde birebir uygunluk sağlayan örneklerle karşılaşmasak da Urartu'nun tipik

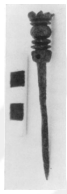
[240] Yıldırım 1989: 29, 105, lev. 7/şek. 1; Merhav 1994: 139. H kayalığı 1 nolu mezar, uzunluk: 3.5 cm.
[241] Yıldırım 1987: Yıldırım 1989: 29, 105, lev. 7/şek. 1; Merhav 1994: 139. H kayalığı 1 nolu mezar, uzunluk: 3.5 cm.

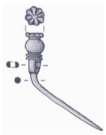
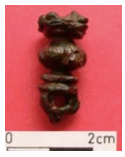
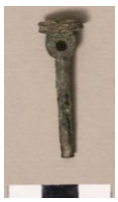
bilezik ve delik süslemelerinin Frigya İğneleri'nde çok az da olsa yansımalarını görmek mümkündür.

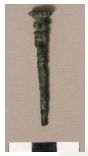
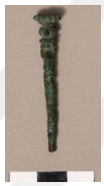
Tekniğin yanı sıra, Urartu İğneleri'nin kullanım amacı ve fonksiyonları noktasında eşzamanlı batı kültürleri ile paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Burada kullanım amacı paralleliğinden kasıt, örneğin, elbiseyi süsleme ögesi olarak kullanılması Van yakınındaki Darabey'den ele geçen tunç kadın heykelciği[242] üzerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu heykelcikte oturur şekilde betimlenmiş olan heykelin göğüs kısmında, baş kısmı, yatar vaziyette aslan betimlenmiş olan bir süs iğnesi yer almaktadır. Stil olarak bu iğne Urartu'nun hayvan protomlu iğnelerine çok net bir şekilde benzemektedir. Bununla birlikte, Apotropeik amaçlı kullanım önermesi için batıda, Yunanistan'da Perochora Hera Limenia Tapınağı'ndan çok sayıda ve Argos Heraionu'ndan kutsal alandan 2000'den fazla iğnenin ele geçmesi (Jacopsthal, 1956: 96) ile Urartu'da Kayalıdere'de[243] tapınak sahasından ele geçmiş olan iğnenin bulunması benzer bir kullanıma işaret eden bir örnek gibi görünmektedir.

[242] Van Loon 1966: pl. X.; Zahlhaas 1991: 184, no. 21: Akurgal söz konusu heykeldeki iğneyi Urartu Stili olarak tanımlamakta ve MÖ 685-645 aralığına tarihlendirmektedir.
[243] Burney 1966: 79-80, fig. 21/13, pl. XIc: boy: 9 cm.

Tablo 5. İğneler

TABLO NO:	BULUNTU YERİ	RESİM	ÇİZİM	DÖNEM		
				VIII	VII	IV
1	KAYALIDERE					
2	ADİLCEVAZ					
3	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					

4	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
5	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
6	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
7	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
8	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					

9	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
10	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
11	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
12	VAN KALESİ VE HÖYÜĞÜ					
13	VAN KALESİ VE HÖYÜĞÜ					
14	VAN KALESİ VE HÖYÜĞÜ					

15	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
16	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
17	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
18	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
19	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					

20	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
21	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
22	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
23	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
24	BOĞAZKÖY					

25	BOĞAZKÖY					
26	TROYA					
27	EFES					
28	PERACHORA					
29	DELOS					
30	KARMİR BLUR					

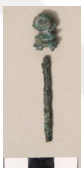
31	VAN KALESİ					
32	BOĞAZKÖY					
33	BOĞAZKÖY					
34	KÜLTEPE					
35	ALİŞAR (VERAHRAM)					
36	MALLİA CHRYSOLAKKOS					

37	ADİLCEVAZ					
38	BASTAM					
39	IĞDIR					
40	ARMAVİR BLUR					
41	ARMAVİR BLUR					
42	BOĞAZKÖY					

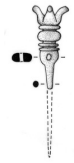
43	BOĞAZKÖY					
44	BOĞAZKÖY					
45	BOĞAZKÖY					
46	AFYON YANARLAR					
47	MURAT TEPE					
48	MURAT TEPE					

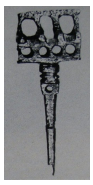
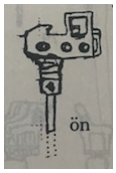
49	VAN KALESİ VE HÖYÜĞÜ					
50	DİLKAYA					
51	DİLKAYA					
52	BOĞAZKÖY					
53	BOĞAZKÖY					
54	BOĞAZKÖY					

55	BOĞAZKÖY					
56	KÜLTEPE					
57	KÜLTEPE					
58	ALİŞAR (VERAHRAM)					
59	BASTAM					
60	BASTAM					

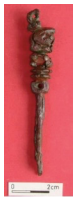
61	BASTAM					
62	BASTAM					
63	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
64	BOĞAZKÖY					
65	BOĞAZKÖY					

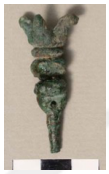
66	BOĞAZKÖY					
67	EFES					
68	ADİLCEVAZ					
69	NOR AREŞ					
70	IĞDIR					
71	ERİVAN					

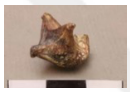
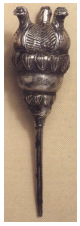
72	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
73	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
74	JAPONYA ÖZEL KOLEKSİYON					
75	METROPOLİTAN MUSEUM OF ART					
76	ADİLCEVAZ					
77	ÇAVUŞTEPE KALESİ VE NEKROPOLÜ					

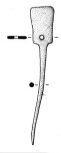
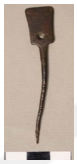
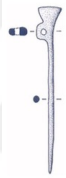
78	KARMİR BLUR					
79	ADİLCEVAZ					
80	VAN KALESİ VE HÖYÜĞÜ					
81	ADİLCEVAZ					
82	ADİLCEVAZ					

83	ADİLCEVAZ					
84	ALİŞAR (VERAHRAM)					
85	ARGOS HERAİONU					
86	MÜNİH DEVLET KOLEKSİYONU					
87	MÜNİH DEVLET KOLEKSİYONU					

88	MUSEUM FÜR VOR-UND FRÜHGESCHİCHTE					
89	MUSEUM FÜR VOR-UND FRÜHGESCHİCHTE					
90	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
91	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
92	MYKĒNAİ					

93	AMORGOS					
94	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
95	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
96	PATNOS LİÇ					
97	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					

98	VAN KALECİK NEKROPOLÜ					
99	VAN KALESİ VE HÖYÜĞÜ					
100	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
101	L. WOLFE KOLEKSİYONU					
102	MİLDENBERG KOLEKSİYONU					

103	KARMİR BLUR					
104	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					
105	VAN ALTINTEPE NEKROPOLÜ					

İKİNCİ BÖLÜM

KAYA İŞÇİLİĞİNDE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İZLERİ

Kaya yüzeylerinin yontulması suretiyle oluşturulan en anıtsal eserlerden biri kuşkusuz ki kaya mezarları iken bir diğeri de kaya işaretleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaya işçiliği başlığı altında incelediğimiz kaya işaretleri, büyük kaya bloklarının oyulmasıyla oluşturulmuş bazı geometrik şekiller halinde kayalık alanlarda görülen eserlerdir. Bu işaretler genel olarak, 'daire', 'V', 'U', 'orak' ve 'kanal' biçiminde olup oldukça tanımlanabilir haldedir. Bugüne değin yapılan çalışmalar ile bunların rastgele oluşturulmuş şekiller olmadığı, ölçülerinden hareketle standart bir anlayış çerçevesinde yapıldıkları ve mutlaka belli bir amaca yönelik oluşturuldukları düşünülmüştür. Yapılış amaçlarına yönelik ilk olarak dinsel-kültsel anlamlar (Kleiss, 1981: 26; Belli, 1989: 86; Belli, 2000: 406; Işık, 1995: 60) yüklenmesinin yanı sıra son dönem çalışmaları ile birlikte bunların pratik bir işleve yönelik olduğu da düşünülmüştür (Konyar, 2006: 113-126; Konyar, 2008; 311-320; Konyar, 2013: 239-245).

Dönemsel olarak tüm veriler göz önüne alındığında, Hitit ve Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen ve literatüre kaya işareti olarak geçmiş bazı farklı işaretler[244] mevcut olsa da belli standarda sahip olan ve geometrik şekillerden oluşan daha tanımlanabilir bu türde işaretler yalnızca I. binde karşımıza çıkmakta ve ağırlıklı olarak Van Gölü Havzası etrafındaki alanlarda, diğer bir deyişle Urartu sahasındaki yerleşimlerde görülmektedir. Bu dağılım kaya işareti olgusunun neredeyse tamamının Urartu'ya ait olduğunu düşündürürken, Urartu'nun batı komşusu olan Frig coğrafyasında da bazı alanlarda bu tipte eserlerin karşımıza çıkmasıyla akla bu işaretlerin köken ve etkileşim noktasının neresi olduğu gibi soruları getirmektedir. Aşağıda, konu başlığı altında bu durum detaylı olarak incelenecektir.

Bu başlık altında ele alınacak bir diğer konu olan tek odalı kaya mezarlar ise, kayalık zeminde bir oda şeklinde oluşturulan yapı tipleridir. Bu mezarlar farklı anlam

[244] Ussishkin 1975: 85 vd. fig.1-9.; Hellenkemper & Wagner 1977: 173, Pl. XXXIV a-b.: Hitit ve Geç Hitit Krallıkları ile ilişkilendirilen bazı kaya oyukları, kaya işaretleri olarak ele alınmış olsa da bunlar tam olarak nitelendirildiği gibi kaya yüzeylerine açılan derin oyuklar şeklinde olup Urartu'da gördüğümüz gibi 'daire', 'V', 'U', 'orak' ve 'kanal' biçimindeki gibi tanımlanabilir olmaktan oldukça uzaktır. Bahsi geçen bu kaya işareti olarak tanımlanmış oyuklar Fraktin, Sirkeli, Yazılıkaya, Karasu gibi yerleşimlerde saptanmıştır.

yüklenen bir ölü gömme geleneğini de beraberinde sunması açısından bulundukları toplumlarda özel yapı grupları olarak tanımlanıp, kaya işçiliğinin en güzel örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı gruplarının özel olarak addedilmesi, bu mezarların sosyal tabakanın en üst katmanındaki kral ve devlet yöneticileri için hazırlanmış olabilecekleri düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Tarhan, 1994: 24). Urartu özelinde baktığımız zaman, burada önemle belirtmek gerekir ki yazıta sahip ve I. Argišti'ye ait olduğu bilinen Horhor Mezarı dışında hangi mezarın hangi krala ait olduğu konusunda gerçek bir kanıt yoktur (CTU: A 8-3). Bununla birlikte, ele geçmiş farklı verilerle mezarların birden fazla birey için kullanıldığı dolayısıyla kralların aile üyeleri veya bölgeyi kontrol eden valiler, aşiret reisleri gibi yine sosyal tabakanın üst kesiminde bulunan bireyler için de yapılmış olabileceğini göstermektedir (Köroğlu, 2007: 447). Bu tipte mezarların çoğunluğu kaçak kazı yapan kişilerce tahrip edilmiş olmasından dolayı da bilimsel veri edinme zorluğu yaşandığının altını çizmek faydalı olacaktır.

Kaya mezar geleneği aslında Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da İlk Tunç Çağı'ndan itibaren görülen bir gelenektir. Daha sonra I. binde ise Van Havzasında Urartu'nun ve batı komşusu olan Frigya'nın kaya mezar işçiliği konusunda gelişkin örneklere sahip oldukları görülmektedir[245]. Bugüne kadar yapılan tartışmaların birçoğunda, Doğu Anadolu'da bu geleneğin Urartu öncesinde olmaması sonucu demir çağındaki bu geleneğin esin kaynağının da bizzat Urartu'nun kendisi olduğu konusundaki fikirleri yoğunlaştırdığı görülmektedir. Bununla birlikte, batı komşusu olan Frigler'de de bu tarz yapıların olmasıyla ilgili eserlerin köken önermesi sorularıyla birlikte Urartu ve Frig arasındaki kültürel etkileşim sorularını da gündeme getirmektedir.

Konuyu bir bütün olarak ele aldığımızda, çok benzer gibi görülseler de kaya mezarlar kendi içerisinde ikiye ayrılan ve farklı özelliklerle iki farklı köken önermesine sahip olan bir konudur. Bunlar yapılan çalışmalar sonrası sahip oldukları farklı özelliklere istinaden genel ayrımda çok odalı ve tek odalı olmak üzere iki ana başlık altında toplanmıştır (Öğün, 1978a: 65; Köroğlu, 1996: 35; Çevik 2000: 29; Köroğlu, 2007:

[245] Köroğlu 2005: MÖ II. bin yıl toplumlarında Kuzeydoğu Anadolu'da neredeyse hepsinde kurgan tipi mezar geleneğinin olduğu görülmekte I. bin yılda ise Urartu ile birlikte birkaç mezar anlayışı karşımıza çıkmakta ve kaya mezar geleneği Urartu sonrasında da Akhamenid, Hellenistik ve Roma döneminde bu geleneğin devam ettiği görülmektedir.

445; Köroğlu, 2008: 23). İlgili ana başlıkların da kendi içerisinde ayrımlara tabi tutulduğu bazı çalışmalar da mevcuttur (Hulsteyn, 1992: 136; Derin, 1993: 100; Köroğlu, 2007: 446; Erdoğan, 2017: 61 vd.).

Kaya işçiliğinin en muazzam eser grubundan biri olan çok odalı kaya mezarların ilişikli bulguları ve iç donatılarıyla kendine has, bağımsız bir gelişimlerinin olduğu, dolayısıyla Urartu ile bağlantılarının kuvvetli olduğu kabul edilmektedir (Köroğlu, 2007: 445-447; Konyar, 2011: 207). Çok odalı kaya mezarları genellikle Van Kalesi, Kayalıdere ve Palu gibi, anıtsal surları, kare tapınakları ve genellikle Urartulara özgü olarak tanımlanan küçük buluntularıyla da bilinen belli başlı merkezlerde yer alırken bunların Urartu ile bağını en kuvvetli şekilde ortaya koyan bulgunun ilgili alanlardaki çivi yazılı belgeler olduğu düşünülmektedir (Köroğlu, 2007: 445)[246].

Fakat tek odalı kaya mezarlarda daha fazla soru işareti mevcut olup, bunların Urartu ile bağının ne denli kuvvetli olduğu, batıyla olan olası kültürel ilişkiler sonrası mı Urartu coğrafyasına taşındığı ve yerleştiği ya da bu coğrafyada bağımsız mı geliştiği sorularına tam olarak bir açıklık getirilememiştir. Aşağıda bu tür soruların yanıtlarını alma amaçlı konu detaylı olarak irdelenecektir.

2.1. Kaya İşaretleri

Ağırlıklı olarak Urartu kalelerinin dışında kayalık alanlarda bulunan ve kaya blokları yüzeylerinin oyulması suretiyle oluşturulan bazı geometrik şekiller 'Anıtsal Kaya İşaretleri' olarak isimlendirilmiştir (Belli, 1989: 66; Belli, 2000: 403). Bu işaretlerin kaya işçiliğinin en belirgin örneklerinden biri olduğu düşünülmektedir (Işık, 1995: 45). Sıklıkla, 'daire', 'V', 'U', 'orak' ve 'kanal' biçiminde ana kaya üzerinin yontularak oluşturulduğu bu şekiller, kayalara açılan 10-15 cm genişliğinde ve 4-10 cm derinliğindeki oluklarla oluşturulmuştur. Genişlikleri 6 cm'den 30 cm'ye kadar değişen bu işaretlerin boyutları standart bir anlayış çerçevesinde yapılmış gibi görünmektedir. Urartu egemenlik sahasında bu işaretlerin büyük gruplar halinde yapılmış olanı mevcut olup bununla birlikte 1-2 işaretten oluşan küçük grupların varlığı da yapılan çalışmalarla saptanmıştır (Konyar, 2008: 311).

[246] Çok odalı mezarların detayları ve Urartu ile ilişkisi hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Köroğlu 2008: 23.

Ele geçen bulgulara göre işaretler arasında en fazla yapılmış olanı dairesel şekiller iken ikinci grubu 'V' biçimliler ve daha sonrasında 'U' ile 'orak' biçimlilerin yapılmış olduğu gözlemlenmiştir (Konyar, 2006: 114; Konyar, 2008: 312).

İşaretlerin en yoğun olarak gözlemlendiği alan Van Gölü Havzası olup diğer bir deyişle merkezi Urartu Bölgesi'dir (Belli, 1989: 66; Belli, 2000: 403). Bu bölge ve Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi'nde saptananlara Kuzeybatı İran ve Ermenistan'da birkaç merkezde de rastlanmıştır (Belli, 1989: 66; Belli, 2000: 403).

Kaya işaretlerinin ne amaçla yapıldıkları konusunda iki farklı görüş mevcut olup hâlâ tartışmalı olduklarını söylemek mümkündür. Bu görüşlerden ilki dinsel-kültsel anlam taşıdığı şeklindedir. Bu görüşe göre işaretlerin bulunduğu yerler kutsal olarak kabul edilmekte ve oluk şeklinde kayalara oyulan kanallar vasıtasıyla kurban kanlarının akıtıldığı düşünülmektedir (Kleiss, 1981: 26; Belli, 1989: 86; Belli, 2000: 406; Işık, 1995: 60). Bir diğer görüş ise bu işaretlerin yapıldıkları kayaların aslında atlı araba tekeri, boyunduruk ve diğer atlı araba aksamlarının kalıplarını üretmek için oluşturulduğu yönündedir[247]. Söz konusu bu görüş kaya işaretlerinin yapılma amaçlarına daha mâkul bir işlevsellik katmakta ve bir anlamda arkeolojik çalışmalarda yazılı belge veya diğer bulgularla açık bir anlam üretilemeyen kimi bulguları dinsel inançlarla ilişkilendirme probleminden uzaklaştırıyor gibi görünmektedir. Bununla birlikte, işaretlerin bulundukları konumlar göz önüne alınınca genel olarak kalelerin surlarla çevrili kısımlarının dışında, herhangi dini bir atıf bulunmayan alanlarda olması da bu görüşü destekler niteliktedir. Kültsel işlev görüşü genel anlamda bu işaretlerin konumlarının mezarlık alanlarıyla ilintili olması görüşünden yola çıkarken, Konyar, Atabindi işaretlerinin bulunduğu alandaki çalışmasıyla farklı bir perspektif sunmaktadır. Atabindi kaya işaretlerinin yer aldığı alan çok odalı bir kaya mezarın bulunduğu alandadır. Bilindiği üzere çok odalı kaya mezarları sahip oldukları pek çok özellik bakımından Urartu ile ilişkilendirilmektedir. Buradaki çok odalı kaya mezarı da yapısal özellikleri, niş gibi sahip olduğu mimari ögeler, çevresinde ele geçmiş olan

[247] Bu görüşe göre; su ve su buharı ile yumuşatılan keresteler kayaların üzerinde oluşturulun bu olukların içine yerleştirilmekte ve zamanla suyunu kaybeden ahşap sertleşerek istenen formu almakta böylece bu kanallar bir kalıp görevi görmektedir. Söz konusu bu kalıplar vasıtası ile de atlı araba tekeri, boyunduruğu ve diğer aksamların üretilebileceği düşünülmekte ve ilgili görüş bazı etnografik verilerle de desteklenmektedir. İlgili görüşün detayları için bkz.: Konyar 2006: 113-126.; Konyar 2008; 311-320.; Konyar 2013: 239-245.

kırmızı astarlı tipik Urartu çanak çömleği verisiyle bu mezarın Urartu Dönemine ait olduğu düşüncesine fazlaca yakınlaştırmaktadır. Ancak buradaki kaya mezarına yukarıdan girişi sağlayan dromosun yapılırken iki tane kaya işaretini kestiği gözlemlenmiş ve aslında buradaki mezar odası yapılırken halihazırda var olan ve daha önceden kullanım gören bu kaya işaretinin mezarla ilgisinin pek olmadığı düşünülmüştür. Kaya işareti olgusunu gömü ile ilişkilendirmek için net bir veri mevcut değil iken bir başka deyişle bu tür bir bilgi Urartu'da ne görsel sanatlara yansımış ne de yazılı verilerden çıkarılabilmiş net bir bilgi değilken bu görüş zaten çoğunluğu mezarlık alanları dışında karşımıza çıkan bu kaya işaretlerinin mezarlar ve kültlerle bağlantılayan kimi önermeleri de çürütmektedir (Konyar, 2013: 242).

Söz konusu bu işaretlerin dağılımına bakıldığında, Atabindi, Çelebibağı, Harput Kalesi, Pekeriç/Çadırkaya, Van Kalesi, Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Edremit, Deliçay, Keçikıran, Panz, Ardıç, Aşık Hüseyin (Belli, 1989: 65-88; Belli, 2000: 404-406; Ceylan, 2019: 34, res. III-V), Van Sarıtaş Nekropolü (Erdoğan, 2017: 69)[248], Tatvan (Özfırat, 2002: 23, res. 8), Palu (Danışmaz, 2018: 194 vd., fig. 1-4), Bahçecik (Payne & Sevin, 2001: fig. 3), Kuzeybatı İran'da Kuh-i Sambil (Kleiss, 1975: abb. 4), Bastam (Kleiss, 1968: abb. 14), Mağara Tepe (Başgelen, 1988:14-17; Belli, 1989: L. VIII/2), Aliçeyrek (Özkaya, 2014: 407, res. 13), Hasanbey (Ceylan, 2015: 308)[249] gibi yerleşimlerde var oldukları görülmektedir (Harita 6). Bu dağılıma bakıldığında bu işaretlerin Urartu yayılım alanında oldukları görülmekte ve bu da bir anlamda bu işaretlerin Urartu'ya ait olabilecekleri görüşünü net bir şekilde kanıtlıyor gibi görünmektedir[250] (Kleiss, 1981: 26; Köroğlu, 2011: 44-45).

Yukarıda yerleşimler üzerinde dağılımların da görüldüğü gibi belli standartları olan bu işaretler Urartu'ya ait gibi görünmektedir. Fakat kaya işareti olgusu farklı kültürlerde de mevcuttur. En azından bu şekilde adlandırılmış bazı bulgular mevcuttur. Urartu'nun batısına bakıldığında, Hitit ve Geç Hitit Krallıkları ile ilişkilendirilen bazı kaya

[248] Van'ın Erciş ilçesi, Çelebibağı Beldesinin 4 km güneybatısındaki Sarıtaş Mevkii'nde yer alan bu nekropolde çok sayıda kaya işareti bulunduğu bildirilmektedir. Ancak ilgili çalışmada bu kaya işaretlerinin görseline yer verilmemiştir.

[249] Tüm bu yerleşimlere ek olarak Nahcivan'da Agsal isimli bir bölgede kaya işaretlerinin varlığından bahsedilmektedir. Bu yerleşimde ele geçmiş olan bir tunç kemer ve kaybolduğu bildirilen bir Urartu Yazıtı ile bölgenin Urartu tarafından bir geçiş bölgesi olarak kullanıldığı dolayısıyla da işaretlerin Urartu olabileceği önerilmektedir. İlgili tartışma için bkz.: Bahşeliyev & Bahşeliyev 2019: 15-34, fig. 4.

[250] Kaya işaretlerinin dağılım haritası için bkz.: Danışmaz 2018: fig. 5.

oyukları, kaya işaretleri olarak ele alınmıştır[251]. Bunlar tam olarak nitelendirildiği gibi kaya yüzeylerine açılan derin oyuklar şeklinde olup Urartu'da gördüğümüz gibi 'daire', 'V', 'U', 'orak' ve 'kanal' biçimindeki gibi tanımlanabilir olmaktan oldukça uzaktır. Hitit ve Geç Hitit olarak tanımlanan ve Urartu'daki kaya işaretlerinden oldukça farklı olan bu işaretler de kültle alakalı olabilecekleri şeklinde yorumlanmıştır. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarla birlikte Eskişehir'de Zey Nekropolü'nde ve Midas Şehri yakınlarında yer alan Hamamkaya Frig oda mezarının arka kısmında kalan saptanan bulgular oldukça dikkat çekicidir. Zey (Kale), Eskişehir'de bulunan Zey Köyü'nde yer alan bir nekropol olup, dik kayalıklara oyulmuş 12 kaya mezarından oluşmaktadır. Buradaki bulgular Dağlık Frigya Bölgesi'nin dışında kalan Frig Kaya Mezarları olarak tanımlanmıştır (Sivas, 2012: 273). Bölgede yer alan mezarlardan kimisi çok küçük farklı özellikler gösterse de genel karakter itibarıyla Frig kaya mezarı özellikleri taşıdıkları saptanmıştır. Bu nekropolde yer alan 1 nolu mezarın yaklaşık 10 m kadar kuzeyinde alçak bir kaya kütlesi üzerinde dairesel şekillere sahip kaya işaretlerinin varlığı belirlenmiştir. Yaklaşık 0,90-1,00 m çapında olan bu kaya işaretlerinin çevresinde 0,15 m genişliğinde ve 0,15-0,25 m derinliğinde çember şeklinde oluklar yer almaktadır (Sivas, 2005: 222, fig. 10; Sivas, 2007: 80-81; Sivas, 2012: 279, fig. 22). Bununla birlikte, ikinci örnek olan yine Eskişehir'de Hamamkaya işareti de bir Frig oda mezarının hemen arkasında 5.5x3.3 m boyutlarındaki düzleştirilmiş bir kaya platformu üzerinde saptanmıştır. Söz konusu bu işaret de dairesel şekilli bir kanal ile çevrelenmiştir (Sivas, 2005: 222, fig. 11; Sivas 2007: 81). Bu işaretlerden Zey Nekropolü işareti bir kaya kütlesi üzerinde çoklu dairesel kaya işareti görünümündedir. Bahsi geçen bulgular Frig Kaya İşçiliği içinde benzerleri olmayan örnekler olarak alınmıştır. Yukarıda ele aldığımız örnekler ile birlikte değerlendirildiğinde, her iki örneğin de hem görünüm hem de ölçü olarak Urartu yerleşimlerinde karşımıza çıkan dairesel kaya işaretleriyle tamamen benzer oldukları görülmektedir.

Bununla birlikte, Hamamkaya isimli alanda bir başka dikkat çekici örnekle karşılaşılmıştır. Bu da bu alanda yer alan çok odalı bir mezarın cephesinde, girişin alt

[251] Ussishkin 1975: 85 vd. fig.1-9.; Hellenkemper & Wagner 1977: 173, Pl. XXXIV a-b.: İlgili kaya işareti olarak tanımlanmış oyuklar Fraktin, Sirkeli, Yazılıkaya, Karasu gibi yerleşimlerde saptanmıştır.

kısmında bir panel içinde yer alan figüratif bezemeli bir kabartmanın varlığıdır (Haspels, 1971b: res. 89-90; Işık, 1989: 17, res. 16-17). Benzer bir uygulamaya Urartu coğrafyasında Doğubayazıt mezarında denk gelmekteyiz. İlgili mezar da çok odalı bir mezar olmakla birlikte cephesinde dinsel bir kompozisyonu içeren figüratif bir kabartmaya sahiptir (Konyar, 2011: res. 9). Hamamkaya isimli alanda yalnızca kaya işareti benzerliği olmadığı bir de bu figüratif kabartma benzerliğinin gözden kaçırılmaması gereken bir detay olduğunu düşünmekteyiz.

Zey Nekropolü ve Hamamkaya işaretleri, Urartu coğrafyasında ele geçen kaya işaretleri çerçevesinde değerlendirildiğinde bu işaretlerin de tanımlama olarak dairesel kaya işaretleriyle neredeyse aynı olması dikkate değerdir. Bahsi geçen dairesel kaya işaretleri, Urartu coğrafyasında; Çavuştepe (Belli, 1989: res. 1), Yukarı Anzaf (Belli, 1989: res. 9; Belli, 2000: fig. 2), Deliçay (Belli, 1989: res. 2), Edremit, Palu (Danışmaz, 2018: 195, fig. 2-3), Kuzeybatı İran'da Bastam (Kleiss, 1968: abb. 14) ve Kuh-i Sambil (Kleiss, 1975: taf. 7/2: Kleiss, 1981: abb. 2), Pekeriç/Çadırkaya (Ceylan, 2019: 34, res. III-V) gibi yerleşimlerde görülmektedir. Urartu yerleşimlerinin arasında yalnızca Edremit[252] örneği Zey Nekropolü ve Hamamkaya'da saptanan örnek gibi kaya mezarlarının yakınında bulunmuştur. Fakat diğer özellikler açısından dairesel olan bu işaretlerin hepsi 1,00 m çap ölçüsü olarak neredeyse Zey Nekropolü ve Hamamkaya işaretleri ile benzerdir. Bununla birlikte, Zey Nekropolü ve Hamamkaya işaretleri Frig kaya sanatı içinde benzeri olmayan örnekler gibi görünmekte iken T. T. Sivas ve H. Sivas tarafından kültsel işleve yönelik amaç taşıdığı yönünde yorumlanmıştır (Sivas, 2005: 221-222; Sivas, 2007: 80-81; Sivas, 2012: 279).

Dolayısıyla bu işaretleri kültsel anlam taşıyan veya pratik bir anlam yükleyerek atlı araba tekeri ya da diğer atlı araba aksamlarının kalıpları olarak da düşünsek, her iki durumda da Zey Nekropolü ve Hamamkaya işaretleri ile Urartu coğrafyasındaki bu örnekler bütünü aynı düşünce sistemi ile üretilmiş ve aynı amaca hizmet etmiş bulgular gibi görünmektedir. Kaya işareti gibi bir olgu bu tezin diğer başlıklarında ele alınan zanaat ürünlerinden olan iğne, fibula veya diğer başlıklarımız gibi kişinin üzerinde bile taşınarak coğrafyalar arası geçişi kolay olan bir bulgu değildir. Bu işaretin buradaki

[252] Lehman-Haupt 1926: 105 vd.: Lehman-Haupt, Edremit'te Kadembastı mevkiine yakın bir yerde ele geçmiş olan işaretlerin muhtemelen yakınında bulunan kaya mezarı ile ilişkisinin olabileceğini düşünmektedir.

varlığı veya bunların yapılış amacı küçük el sanatı kapsamına girebilecek ürünlerden farklı olarak birden fazla kişiyi ilgilendiriyor gibi görünmektedir. Dolayısıyla münferit tekil bir örnek gibi ele almak yanlış olacaktır kanısındayız. Bu bağlamda kaya işaretlerinin işlevlerine yönelik üretilen düşünceler çerçevesinde, bu iki bölge arasında ya zanaat alanında yaşanmış ya da düşünsel anlamda dini inanç bağlamında bir kültürel etkileşim sonucu bu işaretlerin burada yapılmış olduğunu söylemek mümkün gibi görünmektedir. Dairesel kaya işaretlerinin buluntu yoğunluğunun Urartu coğrafyasında olduğu göz önüne alındığında da net bir şekilde Urartu'dan batısına doğru yansımış bir öge olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Burada düşündürücü olan nokta, bugüne kadarki bilgilerimizle neredeyse tamamının Urartu coğrafyasında saptandığı bu işaretlerin, yazılı belgeler ve diğer bulgulara göre batıda sınır olarak Fırat hattını tam anlamıyla geçemeyen Urartu'nun kendine ait bir özelliği gibi kabul edersek; Urartu'dan söz konusu bu coğrafya olan günümüzdeki Eskişehir ili diğer bir deyişle Dağlık Frigya dışına kadar nasıl taşınmış olduğudur. Yazılı belgelerin bu tarz bir bilgi içermemesi veya bu yönde bir bilgi üretilebilecek arkeolojik bulguların söz konusu bu coğrafyalar arasında henüz olmayışı ile mevcut bilgilerimizle bu aktarımın nasıl gerçekleştiğinin resmini ortaya net bir şekilde koymak ne yazık ki mümkün değildir. Buna rağmen yukarıda da değinildiği gibi Urartu yerleşimlerindeki dairesel kaya işaretleri ile Zey Nekropolü ve Hamamkaya işaretlerinin bu denli benzerliğini bu işaretlerin aynı düşünce sistemi ile üretilmiş, aynı amaca hizmet etmiş bulgular gibi göründüğünü ve Urartu'dan batıya doğru yansımış bir öge olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

2.2. Tek Odalı Kaya Mezarları

Tek odalı kaya mezarlar, genel hatlarıyla kayaya oyulmuş bir giriş, boyutu büyük olmayan bir kapı açıklığı ile arka kısmında bulunan tek bir odaya sahip yapılardır (Köroğlu, 2007: 447; Köroğlu, 2008: 28). Yapısıyla birlikte girişleri, planları, işçilikleri ve bulundukları alanlar da dahil pek çok açıdan çok odalı mezarlardan belirgin bir farkla ayrılmaktadır (Çevik, 2000: 30). Tek odalı kaya mezarlar ebat olarak

da çok odalı mezarlardan daha küçük yapıdadır[253]. Bu mezarlara tek bir kişi gömülebildiği gibi çoklu gömü uygulamalarıyla da karşılaşmak mümkündür.

İlk örnekleri Güneydoğu Anadolu'da İTÇ'da (Sevin, 2012: 133) karşımıza çıkmakta iken Orta Fırat Havzasında Gaziantep ili dolaylarında bu tipte mezarları görmek mümkündür[254]. Bununla birlikte, K. Suriye, Orta Suriye ve Mezopotamya'daki kimi merkezlerde de İTÇ'den Demir Çağı'na tarihlendirilebilecek tek odalı mezarların varlığı bilinmektedir (Orthmann, 1980: 99; Kampschulte & Orthmann, 1984: 13, res. 4; Çevik, 2000: 10, lev. 68, d; Porter, 2002, res. 7; Sevin, 2012: 133).

Doğu Anadolu'da ise Urartu öncesi döneme ait kaya mezarları ile karşılaşılmamışken, Urartu Dönemi ile birlikte bu tipte mezarların kullanılmaya başlandığı gözlemlenmektedir. Bu elbette Urartu Dönemi öncesinde bu bölgede herhangi bir siyasi otorite bulunmaması ile işgücü ve ekonomik yetkinlik gibi dinamiklerin eksikliği ile ilişkili olmalıdır. Çünkü kaya mezar yapımı daha büyük ve organize bir topluluğun ürünü gibi görünmektedir. Bununla birlikte, Urartu'dan daha sonraki dönemler olan Hellenistik, Roma gibi dönemlerde Doğu Akdeniz Havzası'nda Kıbrıs'ta, Suriye, Filistin ile birlikte Anadolu'nun Orta ve Güney kesimleri boyunca basamaklı veya basamaksız bir ön girişe sahip bazı kaya mezarlar saptanmıştır (Şenyurt, Akçay & Kamış, 2006: 195; Kortanoğlu, 2008: 41, 44; Erdoğan, 2017: 66). Bu tipte mezarlar temelde aynı plan tipinde gibi görünseler de mimari yapı ve teknik açıdan bazı farklılıklara sahiptirler.

Tek odalı mezarlar, çok odalı mezarlarda da karşımıza çıkan bazı mimari ögelere sahiptir. Bunlar niş, seki, ölü yatakları ve kuyular gibi gömü ile alakalı mimari ögelerdir (Hulsteyn, 1992: 133). İşlevlerine ve yapılarına yönelik tanımlamak gerekirse, ögelerden ilki olan, mezarın duvar önü veya duvar içinde bulunan yükseltili yapılar seki olarak isimlendirilmiştir. Bu mimari ögenin belirgin özelliği bir ölü bedeninin sığamayacağı şekilde dar yapıda ölçülere sahip olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı sekiler muhtemelen ölü hediyesi veya bazı örneklerde görüldüğü üzere

[253] Köroğlu 2007: 448; oda boyutları 1.65 metrekare ile 7.5 metrekare arasında değişmekte iken en büyüğü 39 metrekare olan Küçük Horhor'dur. Çok odalı kaya mezarlarının tek başına ana odasının yan oda ve çukurlar hariç 90 metrekare olduğu düşünüldüğünde aradaki boyut farkı görülebilir.

[254] Erdoğan 2017: 66; Gaziantep'te kurtarma kazıları ile kayıtlara geçmiş ancak yayımlanmamış kazı günlüklerinden derlenmiş bazı tek odalı mezarların varlığı bildirilmektedir. Benzer şekilde Urfa'nın Halfeti ilçesi Göklü beldesinde Tilbeşar Höyük yakınlarında da bu tipte mezarların olduğu bildirilmektedir.

kremasyon kaplarının buraya bırakılması için kullanılan (Derin, 1993: 100), bir çeşit raf görevi gören yapılar olarak düşünülmüştür. Sekilerin ölçüleri ortalama 0.20 ila 1.00 m arasında değişmektedir. Genellikle bir diğer mimari öge olan ölü yatağı ile karıştırılan sekiler, amaç ve işlev bakımından farklıdır. Ölü yatakları isminden de anlaşılacağı üzere defnedilecek kişinin üzerine yatırıldığı mimari elemandır. Ölü yatağını sekiden farklı kılan özellik, bunların bir insan bedeni sığabilecek genişlikte olmaları ve zaman zaman kimi örneklerde baş yastığına sahip olmalarıdır. Ölçüleri değişken olmakla birlikte ortalama 1.00 m yüksekliğe sahiptirler. Tek odalı mezarlarda bulunan bir diğer öge nişlerdir. Nişler, yapı olarak ağız kısımları açık bırakılmış, duvar içine yapılmış oyuntular şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nişlerin kenarları köşeli ve kemerli olabilmektedir (Derin, 1993: 101). Bir çeşit duvar içi oygusu olan nişlerin kullanımına da ilişkin olarak bunların birer ölü hediyesi veya kremasyon kaplarının koyulması için kullanılan alanlar oldukları düşünülmektedir. Assur ve Nimrud'daki mezarlarda görülen benzer nişlere ölü armağanlarının *in-situ* olarak tespit edilmesi bu düşünceyi destekler niteliktedir (Konyar, 2022: 235). Buna ek olarak, Urartu sahasında bulunan bazı mezarlardaki nişlerde yer alan urne delikleri de bunların kremasyon kaplarının buraya konduklarına dair bir başka örnek olarak gösterilebilir.

Mezarların içerisinde bulunan bu mimari ögeler sayısal olarak standart olmayıp zaman zaman tek bir mezarın içerisinde birden fazla sayıda görülebilmektedir. Zaman zaman ise farklı mimari ögeler aynı mezar odasının içinde bulunabilmektedir. Örneğin; Patnos Dedeli'de 1 mezar odası içerisinde 3 niş ve duvar boyunca devam eden 4 seki bulunmaktadır (Öğün, 1978b: 663-665, çiz. 8, res. 15). Ya da Van Kalesi'ndeki BG 90 mezarının içindeki, yalnızca güney, doğu ve kuzey duvarının bir bölümüne kadar ulaşan, mezarın tabanından 1 cm yükseklikte bir niş uzandığı ve bu mezar odasının içinde başka bir mimari öge bulunmayışı, mimari öge kullanımında standardizasyon olmadığına bir başka örnek olarak gösterilebilir (Konyar, Genç & Tan, 2018: 211, fig. 1-8). Bu farklılık mimari ögelerin sayısal olarak az veya fazla olması, belki de gömülen kişiye atfedilen önemle ilintili olmalıydı. Ya da inançtaki küçük nüansların mimari ögelerin gerekliliğine veya gereksizliğine yansıması olarak da düşünülebilir. Mevcut bilgilerle bunları kanıtlayacak net bir verimiz olmadığı için bunlar birer fikir olmaktan öteye gitmeyecektir. Genel olarak mezarların özgün buluntu durumları kaçak kazılar veya bilinçsiz tahribatlarla bozulduğu için oda sayıları üzerinden yapılan tasniflerin

yanı sıra yukarıda ele alınmış olan tüm bu mimari ögeler mezarları tanımlamak ve sınıflandırmada kullanılabilecek önemli veri topluluklarıdır.

Doğu Anadolu özelinde bakıldığı zaman, tek odalı kaya mezarların konum olarak kale veya sitadel ile bağlantılı olan örnekleri var olduğu gibi bu alanlardan bağımsız olanları da mevcuttur (Erdoğan, 2017: 61).

Van Gölü çevresinde görülen kaya mezarları tasarım açısından Erken Demir Çağı taş örgü mezarlarıyla yakın ilişki içinde gibi görünmektedir (Derin, 1993: 100; Köroğlu, 2008: 25; Sevin, 2012: 118; Erdoğan, 2017: 66). Bununla birlikte, Urartu'daki kaya mezar geleneği bazı çalışmalarda halk mezarı olarak ele alınmış Erken Demir Çağı'ndan beri kullanılarak Urartu döneminde de kullanılmaya devam edildiği düşünülen yer altına işlenmiş dromoslu oda mezar geleneği ile ilişkilendirilmiştir (Erzen, 1964: 570-571; Sevin & Kavaklı, 1996b: 47-48).

Tek odalı mezarlar her ne kadar bir bütün gibi görünüyor olsa da kendi içerisinde ikiye ayrıldığı görülmektedir. Bunlar, yer üstü kaya mezarları ve yer altı kaya mezarları olarak isimlendirilmektedir. Yer üstü kaya mezarları doğrudan girişi olan bir kapı aracılığıyla girilen mezarlardır. Yer altı kaya mezarlar ise kuyu şeklinde bir dromos vasıtasıyla girilen ve yer altına yapılmış tiptedir. Bu tipte mezarlara dörtgen biçimli dromoslarda girişi kolaylaştırmak için anakayaya yapılmış basamaklar da sıklıkla görülebilmektedir (Derin, 1993: 100). İlk grupta girişler belirgin ve bunlar yer üstü kaya mezarları iken ikinci grup ise girişleri dışarıdan fark edilemeyen yer altı kaya mezarlarıdır (Erdoğan, 2017: 61). Bunlara ek olarak, yer üstü tek odalı kaya mezarlarda sekilere daha geniş ve daha yüksek bir biçimde ölü yatağı işlevi verilmiş gibi görünmektedir (Çevik, 2000: 29; Köroğlu, 2008: 29). Bu mezarlardan pek çoğu ilgili yayınlarda Urartu olarak tanımlanmışken son dönem çalışmalarının bazılarında bu bölgedeki kimi tek odalı mezarlarla alakalı Urartu sonrası döneme ait olabilecekleri tartışması gündeme gelmiştir. Bu çalışmalarda bölgedeki bazı tek odalı mezarların Urartu ile olan bağı bir tartışma içerisinde ele alınarak bunların aslında pek çoğunun Roma ve Hellenistik Çağ'a ait olup, batıdan bu bölgeye aktarılmış yeni bir etkinin ürünü olabileceklerine dair görüşler de mevcuttur (Köroğlu, 2007: 448). Bu bölgede pek çok noktada saptanan tek odalı mezarların aslında hangi döneme ait oldukları, Urartu'nun bu bilgi birikimine sahip olup olmadığı sorunsalı, esin kaynaklarının hangi bölge olduğu sorusundan elbette daha öncelikli olmalıdır. Bu bağlamda tarihlendirme

ve köken sorunsalında bu mezarları yer altı ve yer üstü ayrımında ele alarak Urartu ile bağını saptamaya çalışmak daha doğru olacaktır. Bununla birlikte bölgede yer alan Roma ve Hellenistik gibi daha geç dönemlere tarihlendirilmiş mezarlar da ele alınarak aradaki farklar da gözlemlenecektir.

2.2.1. Urartu Sahasındaki Yer Altı Tek Odalı Kaya Mezarları

Urartu sahasındaki yer altı tek odalı kaya mezarlar, Van Kalesi BG 90 (Konyar, Genç & Tan, 2018: 211, fig. 1-8), Altıntepe (Sevin, Özfırat & Kavaklı, 2000: 421; Sevin, 2012: 111), Ağrı'da Patnos Dedeli (Öğün, 1978b: 663), ve Yukarı Göçmez (Öğün, 1978b: 658, çiz.6, res. 15), Adilcevaz (Öğün, 1978b: 660, çiz. 7, res. 11), Zernaki Tepe (Çavuşoğlu, 2006: 89, res. 2-8), Kalecik (Sevin, 1986: 336, res. 21-23; Çavuşoğlu & Biber, 2008: 189 vd.), Atabindi (Derin, 1993: kat. no: 62, lev. 31b), Pekeriç (Çadırkaya) (Derin, 1993: Kat. No. 59; Çevik, 2000: lev. 65a-c), İran'da Kale İsmail Ağa (Kleiss, 1976: 28, abb. II; Hulsteyn, 1992: 117, res. 35 a-f), Senger (Erdoğan, 2017: kat. no: 52) merkezlerinde saptanmıştır.

Bu mezarlar genel olarak, yer altına oyulmuş dromoslu bir girişi olan, kemerli veya kemersiz dikdörtgen bir kapı geçidiyle çoğunlukla dikdörtgen bir ana odaya geçilen yapıdadır. Çoğunlukla niş, seki, ölü yatağı gibi mimari ögelere sahiptir. Üst örtünün düz veya tonoz biçimli, cephelerin ise düz olması gibi özellikler de görülmektedir. Bu mezarların bazılarında az sayıda da olsa Urartu çanak çömleği ele geçirilmiştir (Öğün, 1978b: 660, çiz.: 7, res. 11; Işık, 1987: 497, res. 7-11; Çavuşoğlu & Biber, 2008: 192, res.: 12, çiz: 13/1-8; Sevin, 2012: 114; Özfırat, 2013: 295, res. 10-11; Ceylan, 2015: 156; Erdoğan, 2017: 69, kat. no: 35-43). Benzer şekilde bu mezarların bazılarında Urartu'ya ait olabileceği düşünülen bazı metal küçük buluntu verilerine de rastlanılmıştır (Öğün, 1978b: 660 vd.; Hulsteyn, 1992: 111-112; Çavuşoğlu & Biber, 2008: 189 vd.). Bu veriler topluluğu yer altı tek odalı mezarların Urartu içindeki yerini tartışmasız bir hale getirirken son dönem bulgularından olan Van BG 90 mezarı, sitadel içinde yer alan örnek olmasının yanı sıra yer altı tek odalı mezar uygulamasının Urartu ile bağını daha kuvvetli bir şekilde ortaya koyabilecek bazı özelliklere sahiptir. Örneğin, diğer mezarlar bir sal taşı ile kapatılmışken bu mezar sahip olduğu gelişkin kapı sistemiyle Van Kalesi'ndeki Kurucular, Neft Kuyu ve Doğu Odaları gibi mezarlardaki sistemle paralellik gösterir. Bununla birlikte niş yapısı yine Urartu içinde

Van Kremasyon mezarındaki niş uygulaması ile benzerlik taşır (Konyar, 2011: 216: Konyar, Genç & Tan, 2018: 214; Konyar, 2022: 239). Konyar, bu mezarın hem Urartu 'Krali Kaya Mezarları' hem de 'Halk Mezarları' olarak isimlendirilen mezar tiplerine olan yakınlığına değinirken, BG 90 mezarının farklı bir sosyal tabakaya ait olabilecek bir tip olması ya da oda mezar geleneği ile krali mezarlar arasındaki kronolojik bir gelişim sürecine de işaret ediyor olabileceğini önermektedir (Konyar, 2022: 239). Dolayısıyla Van'daki BG 90 mezarının da varlığı da göz önüne alınarak Urartu'nun yer altı tek odalı mezarları hiyerarşide azınlık oluşturan farklı bir sınıfa hitap eden tip olarak veya bir gelişim süreci esnasında kullandığı anlamı çıkarılabilir.

2.2.2. Urartu Sahasındaki Yer Üstü Tek Odalı Kaya Mezarları

Bu bölgedeki mezarlar, Sarıtaş (Erdoğan, 2017: 69, kat. no: 85-87 res. 72-77, çiz. 72-74), Günbuldu (Meya) (Derin, 1993: kat. no: 48), Dayıpınarı (Çevik, 2000: 128, lev. 55), Dönertaş (Derin, 1993: kat. no: 127), Nekerek (Erdoğan, 2017: kat. no: 58), Kızılkaya (Erdoğan, 2017: kat. no: 59), Nacaran (Danık, 2007: 229), Cengerli (Ceylan, 2015: 146), Şirinlikale (Işık, 1987: 497, res. 7-11), Yollarüstü (Topaloğlu, 2012: 140, çiz. 3), Üzümlü (Ceylan, 2008: 59), Umudum (Derin, 1993: kat. no: 65), Aliçeyrek (Topaloğlu, 2012: 140, çiz. 4), Aydınsu (Çevik, 2000: 128, lev.: 56), Yörükatlı (Ceylan, 2015: 375), Hasanova (Çevik, 2000: 122, lev.: 40 a-b), Aşağı Aktaş (Topaloğlu, 2012: 145, çiz. 7), Karakoyunlu (Çevik, 2000: 127, lev.: 53), Kızılkule (Topaloğlu, 2012: 143, çiz. 6), Aşağı Erhacı (Erdoğan, 2017: kat. no: 77), Hacı Lezgi (Erdoğan, 2017: kat. no: 78), Madavank (Çavuşoğlu, 2003: 136, fig. 4-5), Verakram (Hulsteyn, 1992: 111-112), Deliktaş (Erdoğan, 2017: kat. no: 89, çiz. 75), Seduk (Erdoğan, 2017: kat. no: 90, çiz. 76, res.: 79a-b), Şedi (Erdoğan, 2017: kat. no: 91), Çehrik (Erdoğan, 2017: kat. no: 92, çiz. 77, res.: 81) merkezlerinde saptanmıştır.

Tek odalı yer altı mezarların Urartu ile bağı daha belirginken, yukarıda ele alınan yer üstü mezarların durumları biraz daha farklı ve tarihlendirilmelerinde tartışmaya açık bir haldedir. Bu mezarların genel yapısında, basamaklı veya doğrudan bir giriş, dikdörtgen bir ana oda, üst örtüde çoğunlukla düz ve az sayıda tonoz, cepheler de düz bir görünümdedir. Mimari öge olarak, Cengerli, Şirinlikale, Üzümlü, Aşağı Aktaş, Karakoyunlu, Aşağı Erhacı, Hacı Lezgi, Madavank, Sarıtaş, Seduk, Şedi mezarlarında niş kullanımı görülmektedir. Bununla birlikte, Umudum ve Aşağı Aktaş mezarlarında

ölü yatağı mevcutken, Karakoyunlu, Hacı Lezgi ve Madavank'da ise sekiler bulunmaktadır. Kızılkule'de işlevi tam olarak belirlenemeyen ölü yatağı/seki benzeri bir mimari öge mevcuttur. Bu tek odalı mezarlardan yalnızca Aliçeyrek tek odalı mezarının yakınlarında Urartu ç.ç.si ile karşılaşılmışken, Şirinlikale, Yollarüstü ve Hacı Lezgi'de Demir Çağı ve Orta Demir Çağı ç.ç.si ele geçmiştir. Küçük buluntu olarak tarihlendirmeye yardımcı olabilecek bir veri mevcut değildir. Ancak bu mezarların kaçak kazı ve bilinçsiz tahribatlar sonrası bu tür bulgularına rastlanılmamış olabilme ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Bunların Urartu ile bağı saptanırken bazı argümanlar kullanılmıştır. Bu veriler yer altı kaya mezarlarının da tarihlendirilmesini aydınlatmak için kullanılan verilerdir. Örneğin, bazı merkezlerde basamaklı kaya tünellerinin bu mezarların yakınında olması Urartu ile ilişkilendirmesinde sıklıkla kullanılan argümanlardan bir tanesidir. Ancak Köroğlu, Von Gall'in haritasına işaret ederek (Von Gall, 1977: 510, abb. 9), bu tipte tünellerin sadece Doğu Anadolu'da değil, ekseriyetle Geç Demir Çağı'nda Anadolu'nun her yerinde oldukça yaygın olduğunu ifade etmektedir (Köroğlu, 2007: 448). Bununla birlikte, Köroğlu Urartu sahasındaki tek odalı mezarların Van Kalesi dışında, yazıt, anıtsal sur, tapınak gibi kalıntıları olan kale veya merkezlerde karşımıza çıkmadığına değinmektedir (Köroğlu, 2008: 30). Bir diğer ilişkilendirme bu alanlarda bulunan kaya işaretleri konusundadır. Bu tez içerisinde ele alınmış kaya işaretleri başlığında da incelendiği üzere, bu işaretlerin olduğu alanlar, genellikle surların dışında kayalık alanlarda fakat çoğunlukla mezarlarla ilişkisi bulunmayan bölgelerde ele geçmiştir. Dolayısıyla her ne kadar bu alanlarda Urartu olarak tanımlanmış bir kaya işaretinin varlığı saptanmış olsa da bunların, tıpkı Atabindi örneğinde olduğu gibi mezarlardan bağımsız bir bulgu olabilme ihtimali vardır[255]. Üçüncü veri ise 'T' biçimli stellerdir. Bu stellerin varlığını Urartu sahasında görmekteyiz ancak Urartu ile bağı net olarak saptanmış bir veri olmadığı için daha dikkatli ele alınması gerektiği kanısındayız. Dolayısıyla bu veriler ilgili mezarları Urartu ile ilişkilendirme konusunda zayıf kalmaktadır. Fakat diğer verilere baktığımız zaman, basamaklı ulaşım Urartu'da çok odalı mezarlarda olduğu gibi tek odalı mezarlarda da karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, yer üstü tek odalı mezarlarda sıklıkla niş kullanımı görülürken, bu nişler belirgin bir özellik olarak

[255] Detaylı bilgi için bkz.: Bu tezde Kaya İşaretleri Başlığı.

keskin hatlara sahiptir. Nişlerin etrafındaki silme çerçeve çok odalı Argişti (Konyar, 2011: fig. 12) ve Kaleköy I (Konyar, 2011: fig. 7) mezarlarından bilinen bir uygulamadır. Niş içi urne çanağı uygulaması da çok odalı Atabindi I (Başgelen, 1987: 9) örneğiyle karşımıza çıkarken, Dönertaş (Derin, 1993: kat. no: 127), Dayıpınarı (Çevik, 2000: 128, lev. 55) gibi tek odalı mezarlarda da görülmekte ve Urartu ile bir bağ ortaya koymaktadır. Bir başka özellik ölü yatağı işlevi verilmiş gibi olan dikdörtgen büyük nişlerdir. Bunlar Aşağı Aktaş (Erdoğan, 2017: çiz. 62), BG 90 (Konyar, Genç & Tan, 2018: fig. 3-4) ve Van Kremasyon (Konyar, 2011: fig. 15) mezarlarında görülebilmektedir. Nişlerde bir de eyvanımsı bir görüntü verilmiş hücre niteliği taşıyan örnekler vardır. Bunlar Şirinlikale (Işık, 1987: 497 vd.; Çevik, 2000: 120) ve Hasanova (Ceylan, 2015: 109) tek odalı mezarlarında ortak özellik olarak görülmektedir. Erdoğan'a göre, tüm bu ayrıntılar tek odalı mezarların Urartu'ya ait karakteristik özellikleri olarak düşünülmektedir (Erdoğan, 2017: 419). Bu özellikler Van Kremasyon, Şirinlikale, Umudum, Aşağı Aktaş, Madavank, Sarıtaş, Dönertaş gibi tek odalı mezarların ortak özellikleridir. Ancak bu mezarlardan Umudum, eyvanımsı bir ön giriş ve giriş duvarındaki korniş süslemeleriyle Urartu'da görmediğimiz bir özelliğe sahiptir. Daha sonradan kilise olarak kullanılan bu mezarın daha temkinli yaklaşılması gereken bir mezar olduğu kanısındayız. Dolayısıyla bölgede Urartu niteliği taşıdığı düşünülebilecek çok az sayıda tek odalı yer üstü mezarların varlığından bahsedebiliriz. Bunların pek çoğu Urartu ile bağları net olarak saptanan mezarlar değilken, Köroğlu'nun da altını çizdiği gibi, bunların Roma ve Hellenistik Çağ'da batıdan gelen bir etkiyle oluşturulmuş mezarlar olduğunu düşünmek mümkündür (Köroğlu, 2007: 448).

Öte yandan, çağdaşı olan Frigya'da Yazılıkaya Midas, Beypınarı Balkayası, Beyköy ve Karaçayır ile Urartu'nun tek odalı mezarıyla bir bütün olarak benzeyen örneklerle karşılaşılmamışken bu mezarlarda bulunan küçük kare biçimli, dromoslu giriş veya ölü yataklı iç düzen dışında bir benzerlik bulunmamaktadır. Bu mezarlar kırma çatıyla Urartu mezarlarından belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Tek odalı mezarların Urartu Frig karşılaştırmalı çalışmalarında sıklıkla ele alınan Beyköy'de küçük kare biçimli dromosları olan bazı tek odalı mezarlara arcosollü ölü yatakları eklemesinin Roma Döneminde yeniden kullanımı esnasında gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Gonnet, 1994: 76, fig. 8.5; Sivas, 2003: 286, res. 1-4). Bu Roma dönemine ait özellikli mezarın,

kendi bölgesinde Frig mezarı olarak kabul edilmesi aslında Frigya Bölgesi'nde de tek odalı mezarların kronoloji probleminin var olduğunu düşündürür niteliktedir.

2.2.3. Urartu Sonrası Dönemi Tek Odalı Mezarlar

Bu grupta yer alan tek odalı mezarlar tarihlendirme tartışmalarında daha belirgin argümanlarla ele alınmıştır. Örneğin; Küçük Horhor Mezarı uzun dikdörtgen odası ve sahip olduğu dört hücre nitelikli nişler ile I. Dareios mezarının daha küçük bir versiyonu olarak kabul edilmiş ve bu benzerlikle Akhaimenid/Pers Dönemi'ne ait olduğu düşünülmüştür (Lehman-Haupt, 1926: 128; Hulsteyn, 1992: 70-72, fig.: 19; Çevik, 2000: 98; Köroğlu, 2007: 449: Erdoğan, 2017: 93). Van Kalesi'nin güney kesiminde yer alan, Pers Kralı I. Dareios'un yaptırdığı niş içerisine oğlu Kserkses'in kazdırdığı üç dilli yazıt zaten Urartu sonrası bu bölgede Pers varlığını kanıtlarken, bu mezarın buradaki varlığı çok da şaşırtıcı olmayacaktır (Çevik, 2000: 98; Köroğlu, 2007: 449). Benzer şekilde, Van V. nolu mezarı (Çevik, 2000: 114, lev.: 16), Muş Yeniköy (Biber & Çavuşoğlu 2013: 311) Yolgözler (Biber, 2016: 349), Elazığ'da Hacıseli (Derin, 1993: 102; Köroğlu, 1996: 45), Haroğlu (Sevin, 1988: 10; Köroğlu, 2008: 30, 33), Kürdemlik (Sevin, 1988: 10; Derin, 1993: kat. no: 71; Köroğlu, 2008: 31), Tanrıvermiş (Derin, 1993: kat. no: 74-76; Köroğlu, 1996: 21, 43-45), Köşker (Sevin, 1989: 456, res.: 14; Köroğlu, 1996: 21), Mermagendi (Çevik, 2000: 130, lev.: 60), Tunceli'de Bağın (Erdoğan, 2015: 159, 210), İran'da Karnıyarık (Kleiss, 1968: 36, res.: 27; Hulsteyn, 1992: 118), Zingirkale (Hulsteyn, 1992: 124), Fakrıgah (Schmidt, 1970: 79), Goyjeh (Kleiss, 1973: 33; Hulsteyn, 1992: 131, res.: 42) gibi alanlardaki bazı tek odalı mezarların da tarihlendirilmeleri tartışmalı olup, Urartu ile birlikte sonrası dönemlerden Roma'ya kadar uzanan bir tarih aralığında olabilecekleri konusunda çeşitli görüşler vardır (Çevik, 2000: 90; Derin, 1993: 170; Köroğlu, 2007: 448; Konyar, 2011: 211 vd.; Sevin, 2012: 96; Erdoğan, 2017: 82). Bu mezarlardan herhangi birinde Urartu ç.ç.sine rastlanılmamıştır. Bunun aksine bu grupta bulunan ve Elazığ-Tunceli bölgesindeki bazı mezarların olduğu alanlarda Roma/Hellenistik ç.ç.si ele geçmiştir (Sevin, 1988: 11; Sevin, 1989: 453; Köroğlu, 2008: 31). Bu mezarlardan bazıları bir ve birden fazla seki/ölü yatağı düzenlemelerine sahiptir (Köroğlu, 2008: 30, tablo: 2). Birden fazla ölü yatağı Pisidia Bölgesi'nde Karaköy (Yılmaz, 2007: 178), İnlice, Karacelil (Mitchell & Güceren, 1995: 499-507; Biber &e Erdoğan, 2018: 1033),

Doğu Kilikia'da Yüceören (Şenyurt, Akçay & Kamış, 2006: 11) Roma ve Hellenistik dönem tek odalı mezarlarında görülmektedir. Özellikle Van V. Nolu mezarı üç ölü yataklı düzenlemesi ile bu mezarlarla benzer özellik gösterir (Köroğlu, 2008: 32). Üç ölü yataklı (Triclinium) düzenleme Roma ziyafet odalarının üç yataklı düzenlemesiyle ilişkilendirilmektedir (Er & Söğüt, 2005: 101). Bununla birlikte bu mezarların bazılarındaki anıtsal nitelikli cephe anlayışı, sütunlu ya da sütunsuz ön giriş ve zor ulaşımlı olmaları bu mezarların Geç Demir Çağa ait olabilecekleri görüşünü kuvvetlendirmektedir (Erdoğan, 2017: 410).

2.2.4. Doğu Anadolu'daki Roma ve Hellenistik Dönem Mezarları

Bölgede net bir şekilde Roma ve Hellenistik olarak tarihlendirilmiş tek odalı mezarlar da yer almaktadır. Genel dağılıma bakıldığında bunların Van gölü havzasının batısında Bitlis, Muş, Malatya, Elazığ, Tunceli dolaylarında oldukları görülmektedir. Hatta Fırat'ın batısına doğru yoğunluğun arttığı görülmektedir. Bu mezarlar, Mollakent, Günyurdu, Güleç, Hazinetepe, Doğantaş, Aliçeyrek, Karaköy, Samanköy, Kilisecik, Bağın, Kaleköy, Vasgirt, Gelin Odaları, Aslanyurdu, Körpe, Karapınar, Van-Amik, Ermişler, Yalnızağaç, Zernek, Aktepe, Bağköy, Kasanlar, Dinlencek, Onar, Yazılı Mağara, Kombaşı, Bostanpınarı, Gebenarısı, Never, Salınbaşı, Ormansırtı, Dumdum, Şuğul, Erkenek, Gelengeç, Sulutarla, Harput, Şüşnaz, Mağaraköy, Salınpınarı gibi merkezlerde yer almaktadır.

Urartu sonrasına tarihlendirilen bu mezarların genel yapısına bakıldığında, kuyu biçimli bir dromos ya da koridora benzer bir giriş, kemerli veya düz bir kapı açıklığı ve tek bir ana odadan oluşan yapıları ile Urartu Dönemi mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Mimari öge kullanımında da tıpkı Urartu'da gördüğümüz niş, seki, ölü yatağı gibi mimari elemanlarla karşılaşılırken üst örtülerde genelde tonozlu oldukları görülmektedir. Benzer şekilde planları da ağırlıklı olarak Urartu'daki gibi dikdörtgen planlıdır (Erdoğan, 2017: 72). Tarihlendirme tartışmaları tam da buradan doğmakta ve Urartu olarak tarihlendirilen pek çok mezarın aslında daha sonraki dönemlere ait olabilecekleri düşünülmektedir. Ancak net tarihlendirmede bu mezarlar Urartu Dönemi mezarlarından bazı özellikleriyle keskin bir şekilde ayrılmaktadır. Bu özellikler;

- Ahşap kiriş taklidi mimari süslemeler.

- Kırma çatı.
- Gömüyle alakalı olduğu düşünülen kemerli girişlere sahip hücreler.
- Haç motifi işlenmiş nişler.
- Girişin iki yanında bulunan kandil/meşale kabartmaları.
- Niş içi girişler.
- Tonozlu veya kemerli cepheler.
- Arcosollü nişler ve arcosollü niş içinde yer alan ölü yatakları.
- Roma-Hellenistik ç.ç.si ve yazıt.

Örneğin, Muş ili Bulanık ilçesindeki Mollakent Nekropolü'nde Roma ve Hellenistik olarak tarihlendirilmiş mezarlarda hem Urartu Dönemi hem de yeni özellikleri birlikte görmek mümkündür. Bu mezarlarda, kuyu biçimli dromos, kemerli giriş açıklığı, dikdörtgen ana oda, aydınlatma açıklığı, tonozlu üst örtü Urartu ile ortak özelliklerdir. Aydınlatma açıklığı aslında Urartu'da Neft Kuyu (Konyar, 2011: 214, res. 11) ve Umudum Tepe kaya mezarlarında (Çevik, 2000: 121-122, lev.: 39 a-c) görülmektedir. Bahsi geçen bu mezarlarda aydınlatma açıklığı, kapı üzerinde yer almaktadır. Ancak daha geç döneme tarihlendirilmiş olan Mollakent mezarında aydınlatma açıklığı tavanda yer almaktadır. Mollakent'teki, Urartu dönemi ile aynı plan düzenine sahip bir mezarın güney kısmında kemerli bir girişi olan oval planlı hücre şeklinde bir odacık bulunmaktadır. Buradaki giriş açıklığının üst kısmı yarım ay şeklinde yivli bir çerçeveye sahiptir. Yine bu mezarda tavan ile duvarların birleştiği kısımda ahşap kiriş benzeri mimari bezemeler görülmektedir. Tüm bu mimari bezemeler Urartu'da görülmeyen yeni özelliklerdir. Mollakent'te bu plandaki bir başka mezarda dikdörtgen biçimli iki niş içerisinde haç motifi işlendiği görülmekte ve bu motifin mezarla organik bir bağının olmadığı, daha sonradan eklendiği düşünülmektedir (Erdoğan, 2017: 73; Biber & Erdoğan, 2018: 1035). Hem Urartu özelliklerini hem de bu tür yenilikleri içermesi Urartu döneminden beri var olan tek odalı kaya mezar geleneğine bazı yenilikler eklenerek Roma/Hellenistik dönemde tekrar kullanıldığını düşündürebilir. Bu tür bir uygulamanın benzerini Orta Anadolu'da Frig'de de görmekteyiz. Beyköy Karaçayır tek odalı mezarlarına da küçük kare biçimli giriş ve kırma çatı ile Frig karakteristiğini sürdürürken Roma ve Hellenistik dönemde yeniden kullanım esnasında arcosollü ölü yatakları eklenmiştir.

Ahşap kiriş taklidi mimari süslemeler Urartu'ya yabancıyken Frigya'da ahşap çatı öykünmesi sıklıkla görülen bir özelliktir (Sivas, 2012: 260). Öyle ki Frigya'da karakteristik olarak kabul edilen bu özellik ahşabın çokça kullanıldığı bir Frig evinin kaya mezarlarında taklit edilmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte, bu tür mertek kabartmaları Frig Hellenistik Dönem mezarlarından Aslanbeyli'deki dromoslu tek odalı mezarın tavanında da görülen bir özelliktir (Sivas & Sivas, 2005: 287).

Kandil/meşale kabartmaları da bölgede tek örnek olarak, Günyurdu Geli Mevkii'ndeki bir tek odalı mezarda görülür. Bu mezar da kuyu biçimli dromos, kemerli giriş açıklığı, dikdörtgen ana oda, seki ve nişler ile Urartu plan tipindeyken, Urartu'ya tamamen yabancı olan kandil/meşale kabartmaları muhtemelen daha sonraki dönemlere ait bir özellik gibi görünmektedir (Biber, 2019: 56-57). Yine bu alandaki bir başka mezarda görülen ahşap çatı öykünmesi olan kırma çatı dikkat çekici bir detaydır. Frig ve Likya bölgesinde sıklıkla kullanılan bu çatı tipi Urartu için yabancıdır. Roma Dönemi'ne tarihlendirilen Konya İncesu tek odalı kaya mezarında da bu özellik görülebilir (Baldıran, vd. 2012: 76, res. 79).

Urartu sonrası dönem hem kırma çatıyı hem de içinde birden fazla kline tipi ölü yatağını beraberinde getirmiştir. Yine Mollakent tek odalı mezarlarından birinde gördüğümüz kırma çatılı ve birden fazla sayıda ölü yataklı bu mezarın (Erdoğan, 2017: kat. no: 176; Biber & Erdoğan, 2018: 1033) paralellerinden biri Pisidia Bölgesi'nde Karaköy tek odalı mezarındaki üç ölü yatağı ve kırma çatı olarak gösterilebilir (Yılmaz, 2007: 178). Benzer şekilde İnlice ve Karacelil tek odalı mezarları da birden fazla kline ve kırma çatıya sahiptir (Mitchell & Güceren, 1995: 499-507; Biber & Erdoğan, 2018: 1033). Kline tipi ölü yatağı, Dağlık Kilikia, Paphlagonia, Lycia, Lydia, Frigya'da da karşımıza çıkan bir ögedir. Daha geç döneme ait olan bu ögenin Frigya'ya girişinin, Lydia'nın Frigya üzerinde hakimiyet kurduğu dönemde gerçekleştiği üzerine düşünceler mevcuttur (Sivas, 2012: 264; Er & Söğüt, 2005: 101)[256]. Dolayısıyla kırma çatının Doğu Anadolu bölgesine geçişi de muhtemelen batı yönünden gelen bir etkinin eseri olmalıdır.

Bir diğer özellik niş içi girişlerdir. Urartu'da ve zaman zaman Hellenistik/Roma'da ağırlıklı olarak doğrudan ve dromoslu girişler mevcutken, niş içi girişler tamamen

[256] Basit ölü yatakları ile klineler arasındaki farklar için yukarıda belirtilen yayına bkz.

Roma ve sonrası olarak tarihlendirilmiştir. Giriş açıklığının iç kısmında yer alan bu nişler üçgen, dörtgen veya kemerlidir (Erdoğan, 2017: 401). Bu tür örnekler Uraru'nun en batısında Malatya'da Ormansırtı (Erdoğan, 2017: kat.no: 233-241), Aktepe (Erdoğan, 2017: kat.no: 203-205), Bağköy (Erdoğan, 2017: kat.no: 209-211), ve Onar'da (Erdoğan, 2017: kat.no: 227-228) görülmektedir.

Urartu sonrası dönemde cephe anlayışlarında da bazı farklar mevcuttur. Urartu'da çoğunlukla düz olarak gördüğümüz tek odalı mezarların özellikle Roma dönemine ait olanlarında kemerli veya tonozlu cephelere sahip olduğu görülmektedir (Erdoğan, 2017: 400). Kemerli cephe anlayışı olan örnekleri Ormansırtı (Erdoğan, 2017: kat.no: 236), Onar (Erdoğan, 2017: kat.no: 228), Aktepe (Erdoğan, 2017: kat.no: 203, 206) mezarlarında görmek mümkündür. Bu mezarlarda derin niş biçiminde kemerli cephe vardır. Paralelleri Dağlık Kilikya bölgesinde Olba Nekropolü'nde (Doğanay, 2008: 302), Urfa Edessa Mezarları ve Paphlagonia Pompeipolis Nekropolü'nde görülmektedir (Çevik & Ritter, 2013: 171).

Tüm bunlara ek olarak Urartu sonrası dönem olarak tarihlendirilen mezarlarda ölü yatağı kullanımı sayısal olarak artış göstermişken bir de arcosollü nişler ve arcosollü niş içindeki ölü yatağı gibi farklı bir özellik de ortaya çıkmaktadır. Bu bölgede Ören (Erdoğan, 2017: kat.no: 198), Aktepe (Erdoğan, 2017: kat.no: 203-204, 206), Bağköy (Erdoğan, 2017: kat.no: 208-209, 211), Onar (Erdoğan, 2017: kat.no: 228-229, 231), Ormansırtı (Erdoğan, 2017: kat.no: 233-234, 239) gibi bölgelerde görülürken bölge dışında Dağlık Kilikia'da hemen hemen hepsinde arcosol uygulaması görülmektedir (Doğanay, 2008: 303). Gömü arcosol zeminine yapıldığı gibi içinde oygu tekne bulunan arcosoller de mevcuttur. Oygu tekneli arcosoller Malatya Ormansırtı'nda mevcutken (Erdoğan, 2017: kat.no: 235, 240). Bu tipin paralelleri Kommagene (Ergeç, 2003: 7 vd.), Doliche (Ergeç, 2003: 41, res.: 9, lev. 6/1-2), Zeugma (Ergeç, 2003: 86, res.: 97, lev. 50/1-2), Pisidia'da Termessos (Çevik, 2003: 110), Frigya'da da Eskişehir Göknebi, Üç Saray ve Bardakçı'da (Sivas & Sivas, 2006: 167) bu tipte mezarlar görülmektedir.

Tüm bu farkların yanında mezarlardan ele geçmiş olan Roma/Hellenistik ç.ç.si, yazıt ve bazı küçük arkeolojik buluntular bu mezarların tarihlendirmelerinde yardımcı olan ögeler olmuştur.

Yukarıda da ele alındığı üzere farklı döneme tarihlenen mezarlar Urartu'nun batı bölgelerinde yoğunlaşmakta ve Urartu'dan ayrılan belirgin bazı özellikler taşıdığı görülmektedir. Ancak Urartu'nun çekirdek bölgesindeki tek odalı mezarlar basamaklı ulaşım, dromoslu bir giriş, kemerli veya kemersiz giriş açıklıkları, çoğunlukla dikdörtgen gömü odaları, niş, seki, çanaklar gibi mimari elemanlar, üst örtünün düz veya çoğunlukla tonoz biçimli, cephelerin ise düz olması gibi özellikleri ile kendi içinde tutarlı bir düzen sergilemektedir. Yer altı kaya mezarlarının Urartu ile bağı çok daha net görülürken yer üstü kaya mezarlarından Van Kremasyon, Şirinlikale, Aşağı Aktaş, Madavank, Sarıtaş, Dönertaş gibi mezarların yukarıda ele alınan bazı ortak özellikleri yer üstü tek odalı kaya mezarların da Urartu'ya ait olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bunların sayısal olarak çok az olması genel itibariyle bölgedeki yer üstü tek odalı mezarların ağırlığının geç dönem mezarları olduklarını ortaya koymaktadır.

Tek odalı mezar kullanımının köken sorunsalında Urartu'nun çağdaşları ile arasındaki benzerlikler de sıklıkla tartışma konusu olmuştur. Özellikle, kaya mezar konusunda gelişkin örneklere sahip olan Frigya bu tartışmada merkezde yer almıştır. Urartu'nun tek odalı mezarıyla bir bütün olarak benzeyen örneklerle karşılaşılmamışken bu mezarlarda bulunan bazı ögelerin karşılaştırılması yapılmıştır. Örneğin, Urartu mezarlarında girişlerde karşılaştığımız basamaklı veya basamaksız dromos olgusuna Urartu'nun batısında Orta Anadolu örneklerine bakıldığında Yazılıkaya Midas, Beypınarı Balkayası ve Beyköy Karaçayır tek odalı kaya mezarlarında görmek mümkündür (Gonnet, 1994: 76, fig. 8.5; Sivas, 2003: 286, res. 1-4). Ancak bu mezarlar dromosa ve tek odaya sahip olmasına rağmen kırma çatıyla Frig bölgesi özelliği göstermektedir. Bununla birlikte özellikle Beyköy'de küçük kare biçimli dromosları olan bazı tek odalı mezarlara arcosollü ölü yatakları eklemesinin Roma Döneminde yeniden kullanımı esnasında gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Gonnet: 1994: 76). Bu tür giriş sadece Urartu ve çağdaşıyla sınırlı kalmamış, Hipoje[257] olarak adlandırılmış Adıyaman-Besni, Yukarı Söğütlü Nekropolü'nde Geç Hellenistik Erken Roma Dönemi'ne tarihlendirilen Tataran Mağarası KB-Mezar 1 örneğinde de

[257] Kimisi toprağa kimisi ana kayaya oyulmuş bir veya daha fazla odası bulunabilen bir yer altı mezarı türüdür.

karşımıza çıkmaktadır (Zeyrek, 2007: 129, res. 10; Biber, 2019: 20). Benzer şekilde, Patara (Çevik, 2000: 10) ile Yüceören Nekropolü'nde de çok sayıda Hellenistik ve Roma Dönemi'ne tarihlendirilen basamaklı dromoslu yer altı kaya mezarları saptanmıştır (Şenyurt, Akçay & Kamış, 2006: 11). Adana Ceyhan, Kokar Tepesi Nekropolü (Girginer, 2008: 394), Osmaniye Tapur Nekropolü (Tülek, 2013: 245, res. 4a-b), Mersin Kelenderis Nekropolü'nde (Zoroğlu, 2000: 122, res. 3a, b) bu türde örnekler karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, Batı Anadolu'da ise Damlıboğaz/Hydai Kenti'nde dromoslu yer altı kaya mezarı ile karşılaşmak mümkündür (Diler, 2002: 226, res. 2-5). Benzer şekilde dromos uygulamasını Lydia bölgesinde de görmek mümkündür (Doğanay, 2008: 318). Bu örneklerle birlikte Urartu'da gördüğümüz basamaklı ön giriş ve dromos uygulamasının daha geç dönemlerde de Anadolu'nun Orta ve Güney hattı boyunca devam ettiğini söylemek mümkündür.

Tek odalı mezarların yalnızca plan tipi ve boyut açısından ele alındığında da Kilikia (Machatschek, 1967: lev. 11; Er ve Söğüt, 2005: res. 6) ve Frigya'daki Köhnüş Vadisi ve Beyköy mezarlarıyla benzerlikler taşıyan yanları vardır (Haspels, 1971b: fig. 538/8-9, 539/1-4, 541/1-3). Kare girişler, derin ve dar tabanları ile ölü yatağı/seki gibi mimari elemana sahip olmaları Doğu Anadolu örnekleri ile paralellik taşır (Köroğlu, 2008: 32). Ancak burada tartışılması gereken bu mezarların kırma çatı ile Frig karakteristik örneği gösterirken Beyköy mezarlarındaki arcosollü ölü yatağı ile Roma/Hellenistik özelliğini bir arada taşımasıdır. Kırma çatı Roma/Hellenistik için yabancı bir özellik değildir. Pisidia Bölgesi'nde kırma çatılı tek odalı Roma/Hellenistik çağa ait mezarlar görmekteyiz (Yılmaz, 2007: 178; Mitchell & Güceren, 1995: 499-507; Biber ve Erdoğan, 2018: 1033). Dolayısıyla Doğu Anadolu'daki tek odalı mezarlar için var olan kronoloji problemi gibi Frigya bölgesindeki mezarların da yeniden tarihlendirme konusunda gözden geçirilmeleri gerekiyor olabilir. Çünkü Kilikia'daki kare girişli derin ve dar tabanlı, 3 ölü yataklı benzer tek odalı mezar örnekleri oygu tekneye de sahip olmasıyla Roma Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Urartu'nun tek odalı mezar yapılarının çağdaşı Frig ile yapılan karşılaştırmalarda, bu mezarların konumlandırılmalarında seçilen bölgenin yüksek ve zor ulaşımlı bölgeler olması, cephelerde her iki kültürün mezarlarının da yalın olması iki bölge arasındaki bir benzerliğe işaret ettiğine de değinilmektedir (Çevik, 2000: 101).

Ancak Urartu ve Frig tek odalı mezar yapıları arasında küçük kare biçimli, dromoslu giriş veya ölü yataklı iç düzen dışında bir benzerlik bulunmamaktadır. Frig Dönemi olarak tanımlanmış mezarlar karakteristik olarak bir Frig konutunun mezarlara yansıtılmış halini sergilemektedir (Sivas & Sivas, 2005: 287). Kırma çatı karakteristiktir. Mezar tavanlarında mertek, hatıl ve kiriş kabartmaları mevcuttur (Haspels, 1971a: 112-138). Urartu kaya mezarları ise özellikle nişli yapılarıyla farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla Urartu ve batısındaki tek odalı mezarlar üzerinden bir etkileşimi ortaya koymak mümkün değil gibi görünmektedir. Fakat daha sonraki dönemlerde özellikle Roma ve Hellenistik dönem mezarlarında yukarıda da ele alındığı gibi kuvvetli bir batı etkisinden bahsetmek mümkündür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
URARTU PANTHEONU'NDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİM İZLERİ

Urartu Dini ile ilgili 2 ana kaynak mevcuttur. Bunlardan ilki, yazılı belgeler diğeri ise betimli sanat eserleridir. Bununla birlikte, sanatta yer alan bazı konuların, motiflerin ve sembollerin dinsel tarihi yorumları da dini inançlara dair bir kaynak oluşturabilmektedir (Salvini, 2006: 196). Urartu yazılı kaynakları içerisinde dini karakteri olan mitler, dualar ve büyü mahiyetindeki metinlere rastlanmamaktadır.

Din olgusu elbette birdenbire oluşan ve ortaya çıkan bir olgu değildir. Temellerini mevcut içinde bulunulan ve komşu coğrafyalardan alan, buna ek olarak önceki kültürlerle yoğrularak şekillenen, birikimlere dayalı bir olgudur. Bilindiği üzere, Urartu, MÖ IX. yy'ın sonlarından itibaren merkezi bir yapı oluşturmuştur. Bu tarihlerin öncesine baktığımız zaman, bugünkü bilgilerimize göre MÖ II. binin son çeyreği ve MÖ I. binin ilk çeyreğinde Urartu'nun egemenlik sahası olan Van Gölü Havzası'nda yazılı bir kaynak ele geçmemiştir. Bununla birlikte, güney komşusu olan Assur yazılı kaynaklarında da bahsi geçen süreçte üretilmiş din olgusuna dair bir bilgi nakleden herhangi bir kaynakla karşılaşmamaktayız (Çilingiroğlu, 2020: 135). Bu sebeple, Urartu Dinini inceleyebilmek için Urartu'nun kuruluş tarihi olan MÖ 832 tarihinden itibaren yıkılışına kadar olan süreçteki yazılı kaynakları değerlendirerek Urartu'da dinin arkeolojik belgelere ve eserlere yansımasını izlemek mümkündür. Ancak bunun, devleti oluşturan bireylerin tam olarak bu tarihlerden itibaren din olgusunu hayatlarına aldığı anlamı taşımadığının altını çizmek önemlidir.

İlk yazılı kaynak MÖ 832 tarihinde I. Sarduri döneminde ele geçmiş ancak, bu kaynak bir tanrı ismi veya dine dair bir ibare içermemektedir[258]. Söz konusu yazıt daha çok Sarduri'nin Tušpa'yı ikamet yeri olarak seçme ve müstahkem bir hale getirirken kendi varlığının da ortaya konmasını içermektedir. Burada kralın hiçbir tanrıya minnet

[258] CTU: A 1; Bahsi geçen yazıt Van Kayalıklarının eteklerinde kireçtaşı bloklar üzerinde yer almakta olup Assurca 6 metin halinde yazılmıştır; '*Lutibri'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi'nin Kralı, eşi benzeri olmayan, hayrete değen, savaştan korkmayan, kendisine karşı gelenleri dize getiren, Sarduri'nin yazıtı, Lutibri'nin oğlu, kralların kralı, kendine tüm kralların haraç ödediği Sarduri şöyle konuşur: Alniunu Kenti'nden buraya bu temel taşlarını getirttim. Bu duvarı inşaa ettim.'*

ifadesi geçirmemesini kuruluş aşamasında olan devletin ortak kavramları henüz oluşturamamasıyla açıklamak mümkün gibi görünmektedir (Çilingiroğlu, 2020: 136). Devam eden süreçte, I. Sarduri'nin halefi ve oğlu olan İšpuini ile birlikte dinle alakalı bazı bilgileri nakleden yazıtları görmekteyiz. Yazılı belgelere göre, Kral İšpuini Dönemi ile başlayan dinin kurumsal bir hale gelmesi (Çilingiroğlu, 2020: 136), tanrıların askeri eylemlerde önemli bir konumda olmasını ve diğer Urartu Kralları'nın da bu düzene uyarak bir gelenek haline geldiğini bu tarihlerden itibaren birçok yazıtta açık bir şekilde görmekteyiz.

Bu yazıtlardan özellikle, Meher Kapı Yazıtı ile birlikte Urartu Pantheonu olarak adlandırılan bir tanrı ve tanrıçalar listesi ile karşılaşmaktayız. Şüphesiz ki bu liste ile birlikte yazılı belgelere ve arkeolojik verilere göre I. Sarduri döneminde henüz bir sistem üzerine oturmamış olduğunu düşündüğümüz Urartu Dininin İšpuini ve Minua ortak yönetimi ile birlikte belli bir sistematiğe oturduğunu, tanrılar arasında sıralamalarına göre hiyerarşik bir düzen oturduğunu bununla birlikte, kurban sayı ve düzenlerinin de buna uygun hale getirildiğini görebilmekteyiz. Buna ek olarak bu liste Urartu'nun kutsal kentlerinin ve kutsal olarak kabul ettiği motiflerini de içermektedir. Bu yazıtla birlikte Urartu'da 79 tanrı ve tanrıça ismi ile tanrılarla ilişkilendirilmiş bazı kutsal kavramlar ve kentlerin pantheonda yer aldığını, ancak sıralamasının en başında Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba ile Tanrı Šivini'nin ilk üç sırada yer aldığını ve hiyerarşik düzende diğer tanrıların bu isimlerden sonra sıralandığını bilmekteyiz (Piotrovsky, 1965: 38.; Melikišvili, 1965: 442; Payne, 2006: 42-47, res. 13-14). Haldi, Teišeba ve Šivini'den sonra sıralanmış olan diğer tanrılar Anadolu ve Mezopotamya gelenekleri içerisinde çok da yaygın olmayan tanrı ve tanrıçalardır. Salvini'ye göre söz konusu bu tanrılar Urartu'nun kendi içindeki farklı halklara ve kabilelere ait tanrılardı (Salvini, 1989: 82). Bu bağlamda, yazıtta gördüğümüz tanrılar listesi Urartu'nun içinde barındırdığı halkları inceleyebilmek adına önemlidir. Meher Kapı Yazıtı'nın başlangıç kısmı şu şekildedir;

> *'Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua bu kapıyı 'Efendi Tanrı Haldi'ye, yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar: ... Tanrı Haldi'nin, Tanrı Teišeba'nın, Tanrı Šivini'nin ve bütün tanrıların... Haldi'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak: Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun; Tanrı Teišeba'ya 6 boğa ve 12 koyun; Tanrı Šivini'ye 4 boğa ve 8 koyun…'.* (CTU: A 3-1).

Yazıtta ilk sırada Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba ile Tanrı Šivini yer alırken, diğer tanrı, tanrıçalar ile kutsal kentlere ve çoğunlukla baş tanrı Haldi ile ilişkilendirilmiş bazı kavramlara kurban edilmesi gereken hayvan sayılarını içeren bir liste olarak devam eder. Olasılıkla bu tanrı ve tanrıçaların hepsi Urartu'nun kendi tanrıları değildi. Urartu'nun kendi içindeki etnik topluluklarının tanrıları ile birlikte bazı seferlerden sonra yapılan insan nakilleri sonrası söz konusu bu topluluklara ait olan tanrıların da nakledilmesinin yanı sıra kimi kültürel etkileşimler vasıtasıyla da söz konusu bu tanrı ve tanrıçalardan bazıları bu topraklara ve dolayısıyla bu pantheona taşınmıştı. Aşağıda bu durum detaylı olarak tartışılacaktır.

3.1. Tanrı Haldi ve Mušašir Kenti

Hemen hemen tüm Urartu yazıtlarının başlangıcında yer alan Tanrı Haldi bu konu hakkında çalışmış olan pek çok bilim insanı tarafından baş tanrı olarak kabul edilmektedir. Bu bağdaştırma oldukça yukarı bir seviyeye çekilmiş ve Haldice diye bir kavram dahi ortaya atılmıştır[259]. Grekyan'a göre, Urartu'da Haldi tapınımı neredeyse tek tanrılı dinlerle karşılaştırılabilecek bir duruma gelmiştir (Grekyan, 2006: 157). Elbette, neredeyse her yazıtta minnet ifadeleri ile anılan, adına kentler kurulan, susi tipli tapınaklar ve bir dizi dini yapı inşa edilen, bununla birlikte kendisine Haldi Kapıları adanan Tanrı Haldi'nin Urartu içindeki gücünü yadsımak mümkün değildir. Ancak bilindiği üzere Haldi Kültünün ana tapınım merkezi Urartu siyasi sınırlarının dışında yer alan Mušašir/Ardini[260] kentidir. Bunu Assur kayıtları da desteklemektedir (LAR II: no.171-172). Başlangıçta Tanrı Haldi Urartu Pantheonuna dahil değildir. Ancak daha sonra Urartu yazıtları ile Kral İšpuini'nin girişmiyle devletin kuruluş sürecinin önemli bir parçası olarak Tanrı Haldi'nin ulusal tanrılığa yükseltilmesini ve bu dönemden sonra devam eden her Urartu Kralı tarafından aynı özenle bu kültün devlet içinde varlığını koruduğunu açıkça görmekte iken, Assur kayıtlarında da Mušašir için yer alan *'...Ḫaldi'nin İkametgâhı ve Urartu krallarının taç giydikleri yer…'* (LAR II: no.171-172) ibaresi bu tezi tartışmasız hale getirmektedir. Urartu'ya

[259] Burney 1993: 108. İlgili eserde, Burney, Haldi'nin Urartu ile ilişkinlendirilmesinde König'in Urartu Yazıtlarını incelediği eserin adını (Chaldian) Haldice olarak ele almasını kafa karıştırıcı bulmakta ve eleştirmektedir.

[260] Radner 2012: 245-246. Ardini sözcüğünün Hurrice şehir anlamına gelen 'arte-ni' sözcüğünden türediği, Mušašir sözcüğünün ise Orta Assur Dönemi'nden itibaren kullanılan sınır toprağı anlamına gelen "Muṣru/Miṣru" sözcüğünden türediği önerilmiştir.; Salvini 1995: 43.

taşınma noktasının Ardini/Mušašir kenti olduğunu Assurca ve Urartuca olarak çiftdilli yazılan Kelişin Steli'nde de açıkça görmekteyiz (CTU: A 3-11). Burada Ardini/Mušašir'e yapılan ziyaret ile özellikle bu bölgede bulunan kutsal Muşaşir Tapınağı ve ulusal Tanrı Haldi'nin burada ne denli saygınlık kazandığı anlaşılmaktadır[261]. Salvini'ye göre, Tanrı Haldi'nin Mušašir'den Urartu'ya taşınmasının net bir şekilde koşullarını bilemesek de devletin güneyde genişlemesiyle eşzamanlı olarak gerçekleşmiş olmalıdır (Salvini, 1989: 85). Bununla birlikte, Ardini ismini Meher Kapı Yazıtında da görmek mümkündür (CTU: A 3-1).

Etimolojisi belirgin olmayan Haldi kelimesi, Piotrovsky'ye göre Batı Kafkas Dilleri'ndeki 'Hal' kökünden türemiş bunun da gök kelimesine karşılık gelmesiyle bu tanrı gökyüzü ile ilişkilendirilmiştir (Piotrovsky, 1965: 41-42). Ancak Baştürk, Piotrovsky'nin hangi Batı Kafkas Dili'nden bahsettiğini açıklamadığının altını çizerek, batı Kafkas Dilleri (Adige, Aphaz, Wubıkh) incelendiğinde Haldi isminin bu dillerle herhangi bir etimolojik özdeşliğinin olmadığını belirtmiştir (Baştürk, 2016: 34). Bununla birlikte, Dinçol ise Çeçencede var olan Hal-de kelimesinin 'göğün babası ve sahibi' anlamına geldiğine dikkat çekmekte ve Haldi ile ilişki kurmaktadır (Dinçol, 1994: 11). Bu tartışmalara rağmen bu ismin etimolojisini şu an için net bir şekilde belirlemek mümkün olmamıştır.

Haldi ismi Urartu Devletinde Kral İšpuini yazıtlarıyla birlikte ilk kez karşılaşılan bir tanrı gibi görünse de Orta Assur ve Assur Krallığı'ndaki bazı belgelerde Haldi adı ile oluşturulmuş şahıs isimleri görülmektedir. Bunlardan, Orta Assur Dönemi XIII. Yy. kayıtlarında yer alan '*Kidin-Haldia' ve 'Şilli-Haldie'* gibi teoforik isimler 2 kez karşımıza çıkmaktadır (Salvini, 1980: 83; Radner, 2012: 246). Her iki isim de 'Haldi'nin Koruyuculuğu' anlamına gelmektedir. Salvini'ye göre bu isimlere sahip insanlar Assur'da yaşıyordu ve muhtemelen kuzeyden gelen göçmenlerdi, söz konusu dönemde Urartu da bir devlet olarak var olmadığı için Urartulu değillerdi. Etnik kökenlerini belirlemek mümkün değilse de Mušašir kutsal alanına sadıklardı. Urartu Pantheonu dışında ne Anadolu ne de Mezopotamya pantheonunda belirgin bir şekilde göremediğimiz Tanrı Haldi'nin Urartu öncesi olan XIII. Yy. kayıtlarında varlığı oldukça dikkat çekicidir, böylelikle bu tanrının önceden bilindiği ve tapınım gördüğü

[261] Kelişin Steli için ayrıca bkz.: Benedict 1961: 359 vd.; Payne 2006: 55, 3.2.10.

düşüncesi oluşmaktadır. Baştürk'e göre Tanrı Haldi belki de Assur Krallığı'nın bir kesiminde veya kuzeydeki dağlık bir alanda tapınım gören bir tanrıydı (Baştürk, 2012: 82). Ancak bu durum muhtemelen Mušašir'den Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılmış bir kültün sonucu olmalıydı (Salvini, 2006: 48).

Yukarıdaki düşünceyi destekleyecek bir diğer veri Haldi isminin yalnızca Orta Assur değil, Yeni Assur Dönemi metinlerinde de karşımıza çıkmasıdır. Bunun en net örneği olarak Assur Kralı II. Sargon'un Tanrı Haldi'nin kült merkezi olan Mušašir/Ardini'ye giderek orada kurbanlar sunması gösterilebilir (SAA 5: 147; Andre-Salvini & Salvini, 2002: 29). Söz konusu bu yazıt ile 8. Sefer öncesi dönem olan ve Mušašir'in yönetiminin tamamen Urartu'da olabileceği düşünülen evrede Mušašir Yöneticisi Urzana'nın Assur Kralı II. Sargon'a verdiği cevap ile Assur krallarının Mušašir'e geldiklerini ve burada Urartu Kralları gibi kurbanlar sunduklarını düşündürmektedir. Ve bu da bu kültün Assur içindeki saygınlığını gösterir niteliktedir.

Bununla birlikte, çeşitli satışma sözleşmelerinde geçen şahit isimleri, köylüler, yüksek rütbeli saray çalışanları, paralı askerler gibi halkın her kesiminden birçok insanın Haldi ismini kullandığını görmekteyiz (Baştürk, 2016: 36). Bu isimler şu şekildedir;

Ḫaldi-naṣir[262].

Ḫaldi-a-bu-uşur[263].

Ḫaldi-naşir-Ḫaldi-ibni[264].

Ḫaldi-remanni[265].

Ḫaldi-etir[266].

Ḫaldi-ahu-uṣur[267].

---

[262] SAA 1: 85: *'...Kralım efendimiz sağlıklı olsun! Assur ve Mullissu efendim kral kutsasın! Birateliye mektubu götüren paralı asker Ḫaldi-naşir, bir mektupla geri geldi. Şimdi (onu-Haldi-naşir'i) hemen kralım efendime gönderiyorum ...'.* Metinde bahsi geçen kişi kralın ücretli olarak mektup vb. dökümanlarını getirip götüren bir şahıs olmalıdır.

[263] SAA 5: 14: *'...Ḫumamati, Ḫaldi-abu-uşur kardeşi (?), (?) Kanunayu, Ahutun ve X'in (?) tüm 6 adamı saklanıyorlar ve (kendi) verimli arazilerini ekmeyi kabul etmediler…'.*

[264] SAA 6: 30: *'...Şahit Ḫaldi-naşir. Şahit Ḫaldi-ibni. Şahit Kê-Aya. Şahit Remut-ili. Şahit Yada-il, Itualı biri. La-qepu'nun köyünden toplam 6 Şahit…'.* Metnin bütünü bir tarlanın satış sözleşmesidir ve şahit isimleri de yer almaktadır.

[265] SAA 6: 86: '*…Şahit Ḫaldi-remanni, tüccar…'*. Metnin bütünü hareme satılan 20 köle ile alakalı olup sıralanan şahit isimlerinin yanında meslekleri de yer almaktadır.

[266] SAA 6: 96: '*…Şahit Ḫaldi-etir, dokumacı…'.* Bu metnin bütünü de hareme satılan 4 köle ile alakalı olup sıralanan şahit isimlerinin yanında meslekleri de yer almaktadır.

[267] SAA 6: 130: *'…Şahit Ḫaldi-ahu-uşur, istihbarat subayı…'* Saraya satılan 17 köle ile alakalı bir satış sözleşmesidir.

Haldi[268].

Haldi[269].

Ḫaldiâ, Ḫaldi-ereṣ[270].

Ḫaldi-taya[271].

Ḫaldi-duri[272].

Bu yazıtların bağlamları Urartu ile ilgili değildir. Bununla birlikte, bu kişilerin bazılarının baba isimlerinin Assurca olması, bu kişilerin bu bölgeye Urartu coğrafyasından gelmiş olan insanlar olmadıklarını kanıtlayacak bir veridir. Örneğin; Adi-ilu-iqbūni isimli kişi Haldi-aplu-iddina'nın oğlu ve Kalhulu Sukki-İssar'ın babasıdır. Benzer şekilde, Mannu-ki-Aššur isimli kişinin çocukları Aššur-duri, Aššur-matu-taqqin ve Haldi-da-inani'dir (Baştürk, 2012: 85).

Buna ek olarak, ilgili yazıtları Assur Coğrafyası'nda belli ve tek bir bölgeye de bağlamak da mümkün değildir. Ancak bu şahıs isimlerinin yer aldığı Assur metinlerinden yalnızca bir tanesinde '*Haldi Qarti'*[273] isimli bir kasabanın ismi de geçer. Söz konusu bu yerin lokalizasyon çalışmalarına göre Yukarı Habur Vadisi'nde olduğu düşünülmektedir (Zadok, 1995: 3.5.4.12, 3.10.8). Bilindiği üzere, Minua güneye ve Yukarı Dicle'ye yaptığı seferin bir özetini verdiği yazıtta '*Qumenu Ülkesi'nden Aššur Ülkesi'ne kadar*' gittiğini ve Uliba(ni) ve Qu-menu(ni) Assurca karşılıklarıyla Ulliba ve Kumme kentlerini ele geçirdiğini bildirmektedir (CTU: A 5-9). Bu iki kentin Yukarı Habur Vadisi'nde olduğu düşünülmektedir (Salvini, 2006: 62). Dolayısıyla Minua bu bölgeye kadar inmiştir. Fakat bu verinin söz konusu Qarti Haldi isimli kentin etkileşim noktasını açıklamak için yeterli olup olmayacağı tartışmaya açık bir konudur. Ancak net bir şekilde Assur'un kuzey bölgesinde Haldi isminin bilindiği ve kullanıldığını söylemek mümkündür.

Söz konusu bu Yeni Assur Dönemi kayıtları daha öncesinden, MÖ XIII. yüzyılda da zaten Haldi isminin bilinmesi ile gelen etkinin devamı niteliğinde olabilir. Bir başka

---

[268] SAA 6, 153: *'Satılan evin ve insanların sahibi Šulmu-ahhe'nin mührü. İnşa edilmiş bir ev(?). Şahit Haldi…'.*

[269] SAA 6, 269: '…sözleşme yaptı ve (söz konusu mülk) [den] Haldi-[...] için 10 [Karkamış gümüş minası] karşılığında satın aldı. Söz konusu metin arazi ve köle alımını içerir.

[270] SAA 11: 133: Metinde yer alan kişiler resmi görevleri üstlenen bireyleri içerir. Bununla birlikte yine bu metin içerisinde, Haldi Qarti isimli bir kasabanın ismi de ismi geçer.

[271] SAA 14: 36: *'Irbû'da tam bir bağ, ... Şahitler ... Ḫaldi-taya…'* . Bir satış anlaşması metnidir.

[272] SAA 14: 397: Şahit ismi olarak yer alır.

[273] SAA 11: 133. Bu yerleşim isminin yanında herhangi başka bir coğrafi emare yoktur.

deyişle Mušašir'den Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılmış kültün saygınlığının korunması anlamını taşıyabilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Tanrı Haldi'nin Kült merkezi Urartu siyasi sınırları dışında olan Urartuca Ardini, Assurca Mušašir[274] olarak adlandırılmış kenttir. Bu bağlamda Assur kayıtlarında, Mušašir Kenti'ne baktığımız zaman bu kentin ismine ilk kez 13. yüzyılda Orta Assur Döneminde I. Salmanassar kayıtlarında görmekteyiz (ARI I: 529). Bu yazıtta *'…O zamanda Mušri Ülkesi'nin tümünü Efendim Aššur'un ayakları dibinde boyun eğdirdim…',* ibarelerindeki sınır toprağı anlamına gelen Mušri/Mušru'nun, Mušašir Kenti olduğu düşünülmüştür. Buna benzer bir kayıt II. binin sonlarında I. Tiglat-pileser Dönemi'ne ait (MÖ 1114-1076) bir yazıtta karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtta da *'Efendim, Tanrı Aššur bana Muşri/Muşru'yu fethetmemi emretti…'* ibareleri ile başlayan ve bu kentin ele geçirildiğini bildiren yazıtın Yeni Assur'da Mušašir, halini alacak olan Ardini Kenti'ne gönderme yapıldığı düşünülmüştür[275].

Assur'un Mušašir'i daha önceden tanıdığına ilişkin bir başka belge II. Aššurnasirpal dönemine (M.Ö. 883 – 859) ait Ziyafet Steli üzerindeki yazıtta da açıkça görülmektedir[276]. Bu stelde, Nimrud'daki Kalhu (Kalah) Sarayı'nın inşasının bitiminde verilen ziyafet için davet edilen 5000 yüksek rütbeli memurun ve ülke elçilerinin geldikleri bölgeler arasında Mušašir de görülmektedir. Dolayısıyla siyaseten Assur'un Mušašir'i Urartu öncesi tanıdığını bu belge üzerinde de açıkça görmek mümkündür. Mušašir'in Assur belgelerinde, Assur için bir düşman olarak

---

[274] Kentin lokalizasyonu ile ilgili bkz; Boehmer 1973: 31; Muşaşir'i, Topzawa'nın 7 km. batısındaki Demir Çağ yerleşimini olan Mudjesir ile eşleştiğini önermektedir.; Diakonoff-Kaskai 1981: 9; Modern Rewanduz Bölgesi'nde bir yer olduğunu önermektedir.; Salvini 1995: 43; Irak'ta Rewanduz Bölgesi'nin kuzeyinde bir yer olduğunu önermektedir.; Zimansky 1990: 3; Sidekan yakınlarındaki Calah ve Urmiye Gölü arasında uzanan yol üzerinde yer aldığını önermektedir. Radner 2012: Sidekan Bölgesi'nde, Bradost (Andaruttu Dağı) ve Halgurd (Algani Dağı) Dağları arasında bulunan bölgede olduğunu ifade etmekle birlikte Mušašir'in önemli bir kült merkezi olmasının yanı sıra Urartu ve Assur arasındaki bir tampon devlet olduğunu önermektedir.

[275] ARI II: 36. İlgili yazıt, *'Mušri'nin bütün topraklarını fethettim (ve) savaşçılarını al aşağı ettim.'* ibareleri ile devam eder.

[276] RIMA 2: A.0.101.30; *'…Kalhu'daki sarayı dekore (inşaa) ettiğimde… Arazimin tüm bölgelerinden 47.074 işçi ve kadın çağrıldı; Suhu, Hindanu, Hatti, Tyre, Sidon, Gurgumu, Malidu, Hubuškia, Gilzanu, Kumu ve Musasiru ükelerinin 5000 yüksek devlet memuru ve ülke elçileri. 16.000 kişi Kalhu halkından … Toplamda 69,574. … bütün memleketlerin mutlu halkları ile birlikte on gün onlara yiyecek verdim, içecek verdim, banyo ettirdim, takdis ettirdim. Böylece onları onurlandırdım ve barış ve neşe içinde ülkelerine geri gönderdim.'.*; Wiseman 1952: 32.

karşımıza çıkması ise III. Salmanassar Dönemi'nde gerçekleşmektedir (RIMA 3: A.0.102.14/176b-190; RIMA 3: A.0.102.16/320b-341 a).

Böylelikle, özellikle Ziyafet Steli'ndeki verilere dayanarak Urartu öncesi dönem olan MÖ 9. yy. ın ilk çeyreğinden itibaren Mušašir'in siyaseten Assur tarafından tanındığı açıkça görülmektedir. Bununla birlikte Orta Assur Dönemi kayıtları ise sınır toprağı anlamına gelen Muşri'nin Mušašir'e bir atıf olduğu kabul edilirse, Assur'un bu kenti MÖ 13. yüzyıldan itibaren tanıdığı bildiği ve buraya seferler düzenlediği bir yer olduğunu kabul etmemek için bir neden yoktur. Bu durumda yazıtlarda karşılaştığımız Haldi isminin şahıslarda görülmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Dolayısıyla bu verilere göre, Haldi Kültü'nün Mušašir'den yalnızca Urartu'ya geçmekle kalmadığını 13. yy olan Orta Assur'dan Yeni Assur'a kadar olan dönemde Assur coğrafyasında zaten bilinen bir kült olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Urartu'da rastlamadığımız teoforik isim kullanımı ile Assur'da gördüğümüz bu uygulamanın aynı temel üzerine mi yani Tanrı Haldi'nin kutsallığı ve koruyuculuğundan faydalanma amacı güdülerek mi yapıldığı sorusunu net olarak belirlemenin mümkün olmadığının altını çizmek faydalı olacaktır. Ancak savaşa giderken yanımıza aldığımız, her durumda koruyuculuğundan ve bereketinden faydalanmak istediğimiz bir tanrının isminin aile bireylerinden birine verilmesi mutlaka ki bu faydacı yaklaşım temelinde gerçekleşmiş olmalıdır.

Özetlemek gerekirse, yukarıdaki verilere dayanarak, Haldi kültünün yalnızca Urartu'ya ait olmadığını güney komşusu Assur'un Urartu'dan önce tanıdığını bildiğini ve her iki bölgenin de Mušašir'den gelen etkiyle bu kültü tanıdığını söylemek mümkündür. Ancak Assur'da biliniyor olmasına rağmen, bugünkü bilgilerimize göre Haldi Kültünün Urartu'dan başka hiçbir kültürde panteonda baş tanrı olabilecek kadar bu denli saygınlık kazanmadığını ve Urartu vasıtasıyla başka bir kültüre özellikle de batıdaki bölgelere aktarılmadığını söylemek mümkündür.

Öte yandan Haldi'nin ana tapınım merkezi olan Mušašir'e bakarak da bu tanrının Urartu içinde bu denli yer edinmesine dair bazı ipuçlar bulunabilir. Burada karşımıza çok önemli bir yazılı belge çıkmaktadır. Assur kayıtlarından bilgi sahibi olabildiğimiz II. Sargon'un Urartu ve müttefiklerine karşı gerçekleştirdiği 8. Seferi'nin[277] (MÖ 714)

[277] Sargon'un 8. Seferi için bkz.; LAR II; 171-175; Thureau-Dangin 1912; Rigg 1942; Wright 1943; Zimansky 1990.

son evresinde gerçekleşen Mušašir'in yağmalanması bize, bu kent ve söz konusu eserler hakkında bazı bilgiler naklederken, bu eserler üzerinden bölgeler arası eser geçişleri hakkında da bazı fikirler oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu kentin, bu dönemde çevresindeki bölgeler için ne ifade ettiği açısından da önemli bilgiler sunmaktadır. İlgili yazıtta Mušašir'in yağması sonrası elde edilen ganimetlerle alakalı verilen bazı bilgiler çok çarpıcıdır. Bunlardan özellikle, sayıları kimi yerde belirtilen kimi yerde belirtilmeyen, *'fildişi eserler (kanepeler, masalar, sebze sepetleri, kamalar, hançerler), Rusa'ya ait 11 gümüş fincan, Tabal Ülkesi'nin kupaları, buhurdanları, gümüş tütsü kapları, isimlerinin yazılması kolay olmayan ülkelerin işçiliğine ait 120 büyük ve küçük tunç eşya, Urartu ve Kirhi'nin kırmızı/kızıl giysileri için yün, 393 ağır ve hafif gümüş tabak; Urartu, Assur ve Kirhi işçiliğini gösteren, Urartu Kralları'na ait; içinde 80 ölçek su barındırabilen Haldi'nin huzurunda kurban sunumları yapmak için kullanılan içi şarap dolu kapağıyla birlikte tunç 1 kazan*' (LAR II: 172-173) gibi ibareler, bu kente çevre bölgelerden gelen eserleri kapsaması açısından değerlidir.

Burada adı geçirilmiş olan, Tabal, Urartu, Assur, Kirhi ve 'isimlerini yazmanın kolay olmadığı ülkeler' olarak belirtilmiş olan yerler bu eserlerin Mušašir'e taşındığı bölgeler olmalıdır. Dolayısıyla, açık bir şekilde Mušašir'in söz konusu dönemde bahsi geçen bölgelerin kent yöneticileri ve belki de halkları tarafından ziyaret edilen, armağan sunulan kutsal ve ortak bir mekân olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda I. binde bu coğrafyada yalnızca ganimet edinimi, ticaret vb. hareketliliklerin yanı sıra bölgeler arası etkileşimde din ve inanç gibi faktörler vasıtasıyla da kimi eserlerin bölgeler arası geçişinin olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bağlamda, bu ganimet listesinde ele geçirilen eserler arasında, konumuz açısından en dikkat çekici olan gruplardan biri fildişi eserlerdir. Urartu yerleşimlerinden Altıntepe, Toprakkale ve Karmir Blur'dan sayıları ve işçilikleri küçümsenmeyecek derecede fildişi eserler ele geçmiştir. Bu çalışma içerisinde bunlar ele alınmış, yapılan çalışmaya göre de bunların ağırlıklı olarak mobilya aksamları olduklarına dikkat çekilmiş ve bu eserlerin Urartu'nun kendi coğrafyasında üretilmiş olabilecekleri önermesinde bulunulmuştur[278]. Bilindiği üzere fildişi oldukça kıymetli bir malzeme grubu olup Mušašir de yazılı belgelere göre Urartu için İšpuini Dönemi ile birlikte

[278] Detaylı bilgi için bkz.: Bu tezde Fildişi Eserler Başlığı.

oldukça önem taşıyan bir bölgedir. Buranın Urartu için önemi Assur kayıtlarındaki *'...Ḫaldi'nin İkametgâhı ve Urartu krallarının taç giydikleri yer...'*. (LAR II: 170) ifadelerinde net bir şekilde görülmektedir. Sargon'un 8. seferinin aktarıldığı yazıtta yer alan *'...Urartu işçiliğini gösteren, Urartu Kralları'na ait...'* ibareleri ile Urartu coğrafyasından buraya eser taşındığı açıkça görülmektedir (LAR II: 173). Dolayısıyla bu liste içerisinde yer alan ve sayıları belirtilmeyen ancak kimi yerde '*Fildişi masalar ve Fildişi Kanepeler'* (LAR II: 173) gibi ibarelerle belirtilmiş olan ve mobilya grubuna işaret eden bazı eserlerin Urartu coğrafyasından söz konusu bölgeye nakledilmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Çilingiroğlu bu liste içerisinde yer alan söz konusu bu eserleri, temel kanı olan Suriye Fildişi İşçiliği'nden yola çıkarak bu bölgeye atfetmiş ve bu bölgelerden gönderilmiş olabileceklerini düşünmüştür[279]. Buradaki varsayım işçilikleri bilinmeyen sadece bu ganimet listesi üzerinden yapılmış bir önermedir. Ancak Urartu'da bazı işkollarının gelişiminde yazılı belgelerden görebildiğimiz kadarıyla bu bölgelerden yapılmış insan nakilleriyle[280] geliştirilmiş olabileceğini ve böylece kimi eserlerin Suriye Fildişi İşçiliği'ne ait olsalar bile Urartu coğrafyasında üretilmiş ve buradan söz konusu bu tapınağa taşınmış olabileceklerini önermekteyiz.

Benzer şekilde, bu listede yer alan '*Urartu Kralları'na ait; içinde 80 ölçek su kapasiteli Haldi'nin huzurunda kurban sunumları yapmak için kullanılan içi şarap dolu kapağıyla birlikte tunç 1 kazan'* (LAR II: 173) ve *'...607 büyük ve küçük kazan (kiuri)...'* ibareleri ile kazanlardan bahseden kısımlar da oldukça dikkat çekicidir (LAR II: 173; Threau-Dangin, 1912: satır: 395-2). Bu çalışma içerisinde ele alınan Tunç Kazanlar ve Eklentileri[281] başlığı ile Urartu yerleşimlerinden Altıntepe, Karmir Blur, Toprakkale, Kayalıdere'de ve batı coğrafyalardan ele geçen eserler arasında Urartu olarak atfedilmiş bazı eserlerin olduğu ve bunların Urartu'ya ait olabilecekleri konusu tartışılmıştır. Ancak bu noktada yazılı belgelerde karşımıza çıkan bir ibare oldukça önemlidir. Söz konusu bu metinde Urartu Kralı II. Sarduri, Kummuh Ülkesi Kralı Kuštašpili'den haraç olarak 1535 tunç kazan aldığını bildirmektedir (CTU: A 9-

[279] Çilingiroğlu 1976: 251, dipnot: 81.
[280] Detaylı bilgi için bkz.: Bu tezde, Urartu'da Techir Uygulamalarının Batı ile Kültürel Etkileşimdeki Rolü başlığı.
[281] Detaylı bilgi için bkz.: Bu tezde, Tunç Kazanlar ve Eklentileri Başlığı.

3; UKN I: 155 E). Yazılı kaynaklar açıkça ganimet edinimi vasıtasıyla bölgeler arası materyal geçişlerini açıkça ortaya koymakta ve bu etken de konumuzu değerlendirme açısından gözden kaçırılmaması gereken önemli noktalardan biridir. Dolayısıyla, Mušašir Tapınağı'na açık bir şekilde Urartu coğrafyasından taşınmış olduğu belirtilen bazı eserlerin direkt kendi üretimi gibi olan eserleri bu noktaya taşımış olma ihtimalinin yanında haraç, ganimet edinimi yoluyla Kummuh Ülkesi'nden Urartu'ya ve buradan da Mušašir'e taşınan eserlerden olabilecekleri ihtimalini de düşündürmektedir.

Özetlemek gerekirse, Assur kayıtlarındaki Mušri/Mušru gibi ifadelerin Mušašir'e bir atıf olduğunu kabul edersek, bu alanın I. binden daha öncesindeki dönemde de bahsi geçen bölgelerin kent yöneticileri ve belki de halkları tarafından ziyaret edilen, armağan sunulan kutsal ve ortak bir mekân niteliğindedir. II. Sargon'un aktarmış olduğu listedeki bilgilere istinaden Assur'un ve diğer bölgelerin saygınlık atfettiği bu bölge ve buradaki tanrı Urartu tarafından bölgedeki bu güçten faydalanmak adına bilinçli politik bir seçim sonrası kendi panteonlarında en yüksek seviyeye çıkarılmış ve bölgedeki bu tanrının gücünden bu yolla faydalanılmak istenilmiş olmalıdır. Dolayısıyla dinde kültürel etkileşimler veya farklı dinamiklerle taşınımlardan ziyade Urartu'nun bu alanda devlet politikasını ve siyasi kaygıları ön planda tutarak seçimler yaptığı söylenebilir. Bu politika aslında, Tanrı Teišeba ve Tanrı Šivini gibi kendi etnik kimliğine daha yakın, iç dinamiklerine daha uygun gibi görünen tanrıları ikincil planda tutması ile daha belirgin bir hale gelmektedir.

3.2. Tanrı Teišeba ve Qumenu Kenti

Teišeba, Meher Kapı Yazıtı[282] ve birçok yazıttan görüleceği üzere Tanrı Haldi'den sonra ismi anılan ve Urartu pantheonunda ikinci sırada yer alan bir tanrıdır. Ancak bununla beraber, kimi yazıtlarda da Haldi ile eşit şekilde anıldığı görülmektedir[283]. Sıklıkla, Hurriler'in Fırtına Tanrısı Tešup ile eşleştirilmektedir[284]. Tanrı Tešup ismi ile ilk kez III. Ur Dönemi yazıtlarında karşılaşılırken bu ismin kişi ismi olarak yer aldığı

[282] CTU: A 3-1; Piotrovsky 1965: 38.; Melikišvili 1965: 442; Payne 2006: 42-47, res. 13-14; Baştürk 2016: 41. Yazıtın baş kısmında Tanrı Haldi'den sonra adı anılan Teišeba'nın, yazıtın devamında da yine Haldi'nin ordularından sonra Teišeba'nın ordularına atıfta bulunularak isminin geçtiği görülmektedir.

[283] CTU: A 3-10, Kalatgah yazıtında '*Tanrı Ḫaldi'nin ve Tanrı Teišeba'nın kudretiyle…*", ibareleri görülmektedir.

[284] Benedict 1960: 103; Riemschneider 1963: 166; Piotrovsky 1965: 43; Salvini 1994: 207; Schwemer 2008: 3; Fournet-Bombard 2010: 13.

metinler de III. Ur Dönemi ve Eski Babil Dönemi yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır[285]. Petrosyan'a göre Tešup, MÖ III. binden itibaren bilinen bir tanrı olmakla birlikte MÖ II. binin ortalarından itibaren Hurrilerin baş tanrısı olmuştur (Petrosyan, 2012: 147). Fırtına Tanrısı Tešup'u Mezopotamya'da Sümerler *İşkur*, Suriye-Filistin ve Yukarı Mezopotamya'da *Adad,* Anadolu'da ise Hattiler *Taru*, Hurriler *Teşup*, Luviler *Tarhu, Tarhunt*, *Tarhunza* ve daha sonra da Urartular *Teişeba* gibi isimlerle adlandırmıştır (Schwemer, 2007: 125). Gurney'e göre, bu tanrının, Anadolu'da M.Ö. III. binyıldan itibaren Arinna ve Hattuşa kentlerinin yerel kültünde yer almış olabileceği düşünülse de Schwemer Anadolu'daki Fırtına Tanrısı inancına dair yeterli ve kapsamlı çalışmalar olmadığı gerekçesiyle bu tanrının Anadolu'da net olarak ortaya çıkışına dair net bir yargıya varılamayacağını belirtmektedir (Gurney 1990: 115-116; Schwemer 2008: 23).

Teišeba'nın isminin Meher Kapısı Yazıtı ve diğer çivi yazılı metinlerde Mezopotamya fırtına tanrılarının özellikle de Assur'un Fırtına Tanrısı Adad'ın ideogramları ile yazıldığı görülmektedir (^{D}IM / ^{D}IŠKUR / ^{D}U) (Piotrovsky, 1965: 43; Baştürk, 2016: 41). Tüm Anadolu'da bu tanrının bir karşılığının olması ve Adad'ın ideogramı ile yazılıyor olması savaş, fırtına, kötü hava ve su âfeti gibi niteliklere sahip olan bir tanrı olduğunu göstermektedir (Piotrovsky, 1965: 43).

Urartu'da Fırtına Tanrısı Teišeba'yı isim olarak belirgin bir şekilde ilk kez Meher Kapı Yazıtı'nda görürken, Hazine Piri Kapısı Yazıtı'nda[286] belirgin olmayan *'efendi'* ibaresinin bu tanrıya ait olduğu birçok bilim insanı tarafından düşünülmüştür (Salvini, 1989: 85). Bu yazıttaki ifade şu şekildedir;

^{m}iš-pu-u-i-ni-še ^{mD} sar-du-ri- i-ni-še

i-ni ^{GIŠ}ul-ú-di-e te-e-ru-ni

^{GIŠ}za-a-ri-e te-e-ru-ú-ni

[285] Schwemer 2008: 3. Hurri hanedanlarının Yukarı Mezopotamya bölgesine yerleşmesinden öncesine dair bu tanrı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

[286] CTU: A 2-5. Metinde, *"Sarduri oğlu İšpuini bu bağı kurdu ve bahçeleri kurdu, efendi(si)ne bu yazıtı yaptırdı"* ifadeleri yer almaktadır

e-ú-ri-i-e te-ru-ni i-ni DUB-te. (CTU: A 2-5).

"Sarduri oğlu İšpuini bu bağı ve bahçeleri kurdu, efendi(si)ne (Euri'ye) bu yazıtı yaptırdı."

Yukarıda verilmiş olan yazıttaki *'Euri'* ifadesi, Hurri dünyasında *'efendi'* olarak kabul edilen Tanrı Tešup'a ait bir ifade gibi görünmektedir. Ancak Belli ve Dinçol tarafından bu yazıtta belirgin olmayan 'efendi-euri' ifadesinin Tanrı Haldi'ye ait olabileceği görüşü de sunulmuştur (Belli & Dinçol, 1980: 179). Salvini'ye göre, hangi tanrıya ait olduğu belirgin olmayan bu 'efendi-euri' ibaresi, İšpuini'nin henüz tanrısını seçmediğinin bir göstergesi olabilir (Salvini, 1989: 85). Bununla birlikte, I. Rusa dönemine ait Van-Aygestan yazıtı da Teišeba'nın 'Efendi' olarak ifade edildiği bir başka yazıttır[287]. Öte yandan, Haldi'nin de birçok yazıtta 'Efendi' olarak ifade edildiğini görmekteyiz. Bunlara örnek olarak Kelişin (CTU: A 3-11), Karahan (CTU: A 2-9 A, B) ve Topzawa (CTU: A 10-5) gibi birçok yazıttan örnek göstermek mümkündür. Dolayısıyla, bu muğlak ifadenin tam olarak Hurriler'in Fırtına Tanrısı Tešup'u ifade ettiği düşünülse de Urartu'nun kutsallık taşıyan eden bu ifadeyi kendi içerisinde baş tanrısı Haldi için de ve hatta daha fazla sayıda kullandığını söyleyebiliriz.

Fırtına Tanrısı Tešup Mezopotamya'da Sümerler'den itibaren önemli bir yere sahipken baş tanrı konumunda görünmemektedir. Ancak Anadolu'da II. binde Hitit İmparatorluğu'nda bu tanrıyı baş tanrı olarak görmekteyiz. Hitit'de her kentin kendine özgü bir fırtına tanrısı vardır, Nerik Kenti'nin Fırtına Tanrısı, Samuha Kenti'nin Fırtına Tanrısı vb. buna ek olarak küçük birliklerin de örneğin askeri kamplar, sarayların, tarlaların ve küçük yerleşmelerin de birer Fırtına Tanrısı bulunmaktadır. Ancak, Hattuşa'nın Fırtına Tanrısı hiyerarşide hepsinin üzerinde olup baş tanrı konumundadır (Bryce, 2003: 160).

Tešup'un ana kült merkezi muhtemelen Doğu Habur Vadisi'nde yer alan Kumme kenti olup, bu kültün yayılımının Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de Mitanni İmparatorluğu'nun yükselişi ile paralel olarak ilerlediği düşünülmektedir[288]. Assur

[287] CTU: A 10-7; Baştürk 2012: yazıtta, '^{D}IM-a EN-gi-e = *Efendi Fırtına Tanrısı'na*.', ibaresi yer almaktadır.

[288] Schwemer 2008: 3-4. Mitanni İmparatorluğu içindeki Tešup'un en önemli tapınakları Kahat, Waššukkanni, Uhuš(u)mān(i) ve Irride şehirleriydi.; Petrosyan 2012: 142.

kaynaklarında da Kumme olarak geçen kentin Urartu kaynaklarında Qumenu olarak geçtiği genel kabul gören bir görüştür (Diakonoff-Kashkai, 1981: 70.; Salvini, 1995: 51.; Petrosyan, 2012: 142.; Radner, 2012: 254-255). Tešup'un kült merkezi olan Kumme Kenti (Qumenu) Urartu yazılı kaynaklarında iki kez geçmektedir. Bunlardan ilki Meher Kapı Yazıtı'ndadır;

> '*Qu-me-nu-na-ú-e DINGIR-Qumenu Kenti'nin Tanrıları için 1 boğa ve 2 koyun…*'. (CTU: A 3-1).

Grekyan buradaki bir tanrı ismi belirtilmeden verilmiş olan bu ibarenin Tešup'un kutsal kenti olan Kumme Kenti ile ilintili olabileceği ve kült merkezine atıfta bulunulmuş olabileceğini önermektedir (Grekyan, 2006: 168). Bu geçerli bir öneri gibi görünmektedir, çünkü Kumme Kenti'nde bu tanrıya ait en önemli tapınak bulunmaktadır. Kumme Kenti'nin lokalizasyonu ile ilgili çeşitli öneriler sunulmaktadır. Bunlar, birbirlerine yakın olan coğrafyaları ifade eden Doğu Habur Vadisi'nde, Assur Ülkesi'nin kuzeyinde, Ḫabḫu Ülkesinin güneyinde, Cudi Dağı ve çevresindeki bölgede olduğu yönündedir (Baştürk, 2012: 136; Baştürk, 2016: 42). Söz konusu bu bölgeler Urartu'ya uzak olmayan coğrafyalar anlamına gelmekte ve Urartu'nun güneyini işaret etmektedir. Yazılı belgelere baktığımız zaman, Qumenu kentine 2. kez, Minua'nın güneye ve Yukarı Dicle'ye yaptığı seferde '…*Qumenu Ülkesi'nden Aššur Ülkesi'ne kadar…*' ifadeleri ile Qumenu'dan Assur Toprakları'na kadar geldiğini bildirdiği yazıtta görmekteyiz (CTU: A 5-9) İlgili yazıtın devamında;

> *'… [x binlerce x] yüzlerce + 55 kişi (bir yılda), bazılarını öldürdüm, bazılarını xxx…'*. CTU: A 5-9.

Yukarıdaki bu ifadeler muhtemel bir nüfus nakline işaret etmektedir.

Bununla birlikte Assur kayıtlarında Kumme'deki Assur kraliyet delegesi olan Aššur-reşuwa'nın Kumme Tüccarları tarafından Assur ve Urartu devletleri arasındaki malların hareketini anlattığını ve bu bölgeden kimi insanların Urartu'ya ticari faaliyetler için geçtiğini göstermektedir.

> *'Burê, Eziye, Gamalu ve Ehiye, Arişâ'nın komutasındaki dört (erkekler); Ariye'nin komutasındaki, Kumayu ve Biriaun, iki (adam) tamamı-bu altı Kumme'li baş sakisinin (?) topraklarındaki bir kasaba olan Bususu'ya gider ve orada kalır'.*

'Bususu sakinleri Calah ve Ninive'deki Assur lüks eşyalarını satın alıp bu Kummeli'lere satarlar. Bu Kummeliler, Calah Valisi'ne bağlı bir şehir beyi olan Saniye tarafından yönetilen Kaqqadanu hanedanının Aira Kasabası'na girerler ve oradan Urartu'ya (malları) getirirler. Oradan lüks malları buraya ithal ediyorlar.
Kral, efendim, şehir efendisi [Sani]ye'ye bu Kummeli'leri tutuklayıp krala göndermesini yazmalı, lordum.
Kralım, efendim, onlara bu değerli şeyleri nereden aldıklarını, nereye sattıklarını, ellerinden kimin aldığını ve (sınırdan) kimin geçmesine izin verdiğini sorsun.
Bu Kumme'liler kaçak; Kumme'den kaçtılar…'. (SAA 5: no. 100)[289].

Mektuba göre, Kumme kaçakçılarının, Assur kentleri Calah ve Ninive'de lüks mallar satın aldıklarını, bunları Urartu topraklarına götürdüğünü ve burada Assur şehirlerinde satılmak üzere diğer değerli mallarla değiştirildiklerini gösteriyor. Burada Kumme'den açık bir şekilde bazı kişilerin Urartu coğrafyasına ticaret sebebiyle geçişinin olduğunu görmekteyiz.

Böylece hem Urartu'nun bu coğrafyaya ulaştığını hem de bu bölgeden bazı insanların hem nakil hem de ticari eylemler vasıtasıyla Urartu Coğrafyası'na ulaştığını net bir şekilde bilmekteyiz. Böylece, bu tanrının etkileşim noktasının bu kentten Urartu'ya doğru olması gibi bir fikir mâkul gibi görünmektedir. Bu düşünce aslında temelinde Teişeba'nın Urartu Pantheonu'ndaki yeri ile ilgili gibi görünmektedir. Bilindiği üzere, istisnai örnekler olsa da genel hatlarıyla bu tanrı Urartu Pantheonu'nda ikincil konumda yer almaktadır. Dolayısıyla, konumundan dolayı tamamen Urartu içindeki yerel halkla ilişikli olmadığını ve dışarıdan gelen bir etkileşim vasıtasıyla sonradan pantheona dahil edildiğini düşünebiliriz. Bu bağlamda, toplu nüfus aktarımıyla bu bölgeye taşınmış olan Hurrili bir halk için bu tanrıya söz konusu pantheonda yer verilmiş olabileceğini söylemek kuvvetli bir olasılık gibi görünmektedir. Özetlemek gerekirse, Kumme ve Qumenu kentlerinin lokalizasyon önerileri ve Urartu'nun Habur Bölgesi'ne kadar inmiş olduğu verisi ile toplu nüfus aktarımlarında bölgeye nakli sağlanmış kişilerin büyük bir bölümünün Urartu Krallığı'nın batı ve güneybatı ülkelerinden (Çilingiroğlu, 1983: 314.; Konakçı, 2009: 371, 373) olduğu verisi de göz önünde bulundurulursa, Teišeba'nın, belki de Tešup'u kutsayan Hurri kökenli bir

[289] Parker 2001: 90. Aššur-reşuwa mektubunda bahsedilen ticaret ağında, ikisi Kumme kralı Ariye'nin yetkisi altında ve diğer dördü de Arişa'nın (muhtemelen kral Ariye'nin oğlu ve veliaht prensi) kontrolü altında olmak üzere altı Kummeli tarafından işletiliyordu.

halkın nüfus politikasıyla Urartu Coğrafyası'na yerleştirilmesinden sonra bu topraklara taşınmış olabileceğini düşünmekteyiz. Böylece Zagroslardan Urartu'ya ulaşmış olan Tanrı Haldi'den sonra Urartu içinde önem arz eden 2. tanrının da siyasi sınırlar dışından Habur Vadisi civarından Urartu topraklarına taşınmış olduğu ve dinin oluşumunun salt kendi değerleri çerçevesinde oluşmadığını düşündürmektedir. Aslında bu görüş temelde Urartu'nun dinde uyguladığını düşündüğümüz sinkretizm[290] düşüncesine de oldukça uygun gibi görünmektedir.

3.3. Tanrı Šiuini-Šivini ve Tušpa Kenti

Meher Kapı yazıtında listede üçüncü sırada yer alan Šiuini, birçok Urartu yazıtında özellikle de yazıtı koruma amaçlı lanet kalıplarında Tanrı Haldi ve Teišeba'dan sonra yer almaktadır (Piotrovksy, 1965: 40). İsmi Güneş Tanrısı'nın ideogramı (^{D}UTU) ile yazılmaktadır.

Bu tanrının isminin etimolojisi de diğer tanrı isimleri gibi tartışmalıdır. Grekyan'a göre Hititçe tanrı anlamına gelen *šiu(ni)*, *šiuanni* ya da gün anlamına gelen *šiuatt-* kelimeleri ilişkili olup Anadolu'nun Hint-Avrupa dillerine bağlı bir kökeni vardır (Grekyan, 2006: 158). Bu tanrı ile alakalı genel eğilim Hurri Güneş Tanrısı Šimigi veya Šimige ile bağdaştırmak yönündedir (Riemschneider, 1963: 166; Friedrich, 1940: 217; Grekyan, 2006: 158; Salvini, 2006: 196; Fournet-Bombard, 2010: 53, Mit I 77). Bu aslında, Urartu için hem etnik tutarlılık hem de Šiuini'nin güneş tanrısı niteliğini taşıması açısından mâkul gibi görünmektedir. Hurri Güneş Tanrısı Šimige bazı Hitit mitleri[291] ve Mitanni mektubu (Dietrich & Mayer, 2010: 276) içinde Mitanni tanrıları ile birlikte geçmektedir. Bunlar; Tešup, Šawuška, Amanu ve Ea-šarri gibi tanrılardır (Fournet-Bombard, 2010: 53, Mit. I 76-77). Bu tanrının da isminin etimolojisi belirgin değildir. Öneriler arasında Hurri-Urartuca veya Hint Avrupa kökenli olması ihtimali (Fournet-Bombard, 2010: 53; Kassian, 2011: 144) tartışılırken Fournet ve Bombard Akadça 'güneş' anlamına gelen Mezopotamya Güneş Tanrısı Šamaš'tan köken alan bir kelime olması önermesinde de bulunmaktadır (Fournet-Bombard, 2011: 141). Assur çivi yazısında olduğu gibi ^{D}Šamaš'ın ideogramıyla yazılan Šiuini, olasılıkla aynı kökenden gelen Hurrili Šimige'nin Urartulu halidir (Piotrovsky, 1965: 43).

[290] Sinkretizm: farklı dinsel inanç ve uygulamaların kaynaştırılması.
[291] Baştürk 2016: 45. Söz konusu bu mitler Kumarbi, Appu, Güneş tanrısı, İnek ve Balıkçı mitleridir.

Dilbilimsel çalışmalara göre Hurri Güneş Tanrısı Šimige ve Šiuini'nin aynı tanrılar olduğu önermeleri yukarıda da belirttiğimiz gibi Hurri Urartu etnik kimliği açısından da mâkul bir önerme gibi görünmektedir (Riemschneider, 1963: 166; Salvini, 2006: 196; Baştürk, 2016: 45-46).

Öte yandan, yazılı belgelere baktığımız zaman doğrudan Šiuini'ye adanmış olduğunu bildiğimiz bir kent bulunmamaktadır. Ancak Šiuini'nin Tuşpa Kenti'nin tanrısı olduğu yönünde ortak bir kanı vardır (Melikišvili, 1965: 445; Salvini, 2006: 198-199; Baştürk, 2012: 151). Bu önerme, Meher Kapısı'nda (CTU: A 3-1) sıralanan 3 kentin Ardini, Qumenu ve Tuşpa'nın pantheonun başındaki 3 tanrı olan Haldi, Teišeba ve Šiuini sıralamasının birbirleriyle ilişkilendirilmesi üzerine yapılmıştır. Šiuini'yi Tuşpa Kenti'ne bağlayan ve güçlü bir delil niteliği taşıyan bir diğer öge, bu tanrının eşi olan Tušpuea'dır (Melikišvili, 1965: 445; Piotrovsky, 1965: 43).

Bu bağlamda dilbilimsel verileri diğer bir deyişle ses benzerliklerinden yola çıkılarak yapılan çalışmaları, Hurri Urartu etnik kimliği ve Šiuini'nin Kenti'nin Tuşpa olduğu bilgisi bir arada düşünüldüğünde bu tanrının etkileşim noktasının Urartu'nun kendi içinde barındırdığı Hurri kökenli yerel bir halkla ilişikli olduğunu düşünmek olası gibi görünmektedir. Bu noktada tapınım merkezlerinin izlerine siyasi sınırları dışında rastladığımız ve bir etkileşim vasıtasıyla Urartu topraklarına taşındığını düşündüğümüz Haldi ve Teišeba'nın pantheondaki önem sırasında Šiuini'den önde gelmiş olmaları ya bilinçli politik bir seçimden ya da Šiuini'nin taraftarı olabilecek kitlenin diğer iki tanrının taraftarlarından çok daha küçük bir azınlık olmasıyla açıklanabilir. Tanrı Haldi'nin I. binde bahsi geçen bölgedeki etki alanı düşünüldüğünde Urartu'nun panteonu şekillendirirken kültürel etkileşim dinamiğinin yanı sıra politik tercihlerini ön planda tuttuğu düşünülebilir.

Bu 3 tanrının dışında Urartu'da adına tapınak yaptırılan 2 tanrı dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki Arinberd'de karşımıza çıkan Tanrı *İubša ve İuarša*'dır (CTU: A 8-1, A 8-21). Her ne kadar yazıtın ele geçmiş olduğu buradaki yapının bir tapınak olup olmadığı konusu[292] tartışmalı olsa da bizim konumuz açısından Meher Kapı veya

[292] Yapının tapınak olup olmadığı ile alakalı tartışmalar için bkz: Van Loon 1966: 48; Van Loon tarafından tamamlamalardan yola çıkılarak burasının dikdörtgen planlı olduğunun, bir kutsal mekân fakat tam anlamıyla bir tapınak olmadığı düşünülmüştür.; Salvini 1980: 249 vd. fig. 6. Tapınaktaki plan farkına ilişkin olarak batıdaki erozyona dikkat çeken Salvini burasının kare planlı olabileceğini önermektedir. Bu durum kare planlı Urartu Tapınakları için de uygun gibi görünmektedir. Ussishkinn

başka bir yazıtta karşımıza çıkmamış olan bu tanrının burada görülmüş olması, konunun değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bu tanrının adı Tanrı *İubša* (UKN II: 396-397) ve *İuarša* (CTU: A 8-21) iki şekilde okunmuş, dolayısıyla köken konusunda da iki ayrı tartışma ortaya konmuştur. Tanrı *İubša* olarak ele alındığında, komşu coğrafyalarda bir karşılığı olmadığı için yerel tanrı olduğu ve bu tapınağın da yerel bir tanrıya adanması fikriyle oluşturulduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır (Salvini, 2006). Ancak *İuarša* olarak okunması bu tanrının Luwilerin büyük tanrılarından olan *İ(y)arriš* olması yönünde bir tez ortaya koymaktadır[293]. Tanrı *İ(y)arriš* tıpkı Haldi gibi bir savaş tanrısı olup 'yayın efendisi' olarak anılmaktadır. Bu özdeşleştirme daha mâkul bir öneri gibi görünmektedir. Çünkü ikinci dereceden tanrılar için Urartu'da tapınak yapımı hakkında aşağıda ele alacağımız ikinci bir örnek dışında bilgimiz bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Meher Kapı yazıtında olmayan bu tanrı, Urartu için daha sonradan yerleşmiş ancak ikinci derece bir tanrı olmanın çok daha ötesinde olmuş olmalıydı. Söz konusu bu tanrının adı ilk olarak I. Argišti'nin yazıtında karşımıza çıkmaktadır. İlgili yazıtta;

> *'Minua oğlu Argišti, bu susiyi İubša/İuarša için yaptırdı. Argišti der ki: toprak ıssızdı, (daha önce burada) hiçbir şey inşa edilmemişti. Minua oğlu Argišti, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin Kralı, Tušpa kentinin yöneticisidir.'* (CTU: A 8-21)

Bu kralın diğer yazıtlarına bakıldığı zaman batı seferleri esnasındaki Erebuni'ye yerleştirdiği 6600 kişi göze çarpmaktadır;

> *'…Erebuni şehrini Bia topraklarının korunması ve düşman ülkelerin gözünü korkutmak için kurdum…'*
>
> *…Oraya Ḫatti diyarından ve Ṣupa ülkesinden 6600[294] savaşçı yerleştirdim…'.* (CTU: A 8-1)

Böylece, bu iki veri ele alınarak Tanrı İubša'nın bir Luwi tanrısı olduğu, bu tapınağın bölgeye yerleştirilen Luwili nüfus için yaptırıldığı ve bu taşınım aracının toplu nüfus

1994: dikdörtgen planlı olması M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenen ve Kral Kattuwas tarafından Kuzey Suriye'de Kargamış kentinin Fırtına Tanrısı'na adanmış olan bir tapınakla ilişkili olabileceği önermesini ortaya çıkarmıştır.

[293] Filolojik karşılaştırmalar için bkz.; Tiratsyan 2008: 79 vd.; Baştürk 2012: 213.

[294] Yazıtta belirtilmiş olan 6600 savaşçı sayısı ile bölgenin yerel askerlerinden mi yoksa orada görev yapan Urartu askerleri mi olduğu konusu tartışmalıdır. Bkz.: Tan 2020: 190.

aktarımı olduğu yönündeki önerme de anlam kazanmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 72). Her ne kadar bu tanrının kökeninin batı ile bağlantısında I. Argišti'nin verileri dikkate alınmış olsa da çalışma içerisinde özellikle, Urartu Hiyeroglifi başlığı altında ele aldığımız veriler Urartu'nun batı ile siyasal ilişkilerini ve dikkatini bu yöne vermesini Minua Dönemi ile başlattığını bilmekteyiz. Dolayısıyla söz konusu etkinin Urartu topraklarına girmesinin temelleri I. Argišti'den çok daha öncesinde atılmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu bağlamda, batı ile kültürel etkileşimde eserler üzerinde görülen kimi etkilerin oluşturduğu somut kavramlarla birlikte soyut kavramlar olan din alanında da etkileşimler vasıtasıyla Urartu topraklarına batıdan kimi unsurların girdiğini görebilmekteyiz. Bu tanrının bölgeye taşınmış olması soyut bir kültürel ögenin Urartu topraklarında yerleşmesi anlamı ile birlikte, Urartu'nun dinsel ritüellerine de farklı bir öge daha kazandırmış olduğu anlamını taşıyabilir. Ne yazık ki yazılı belgeler, Urartu'nun dini ritüel repertuarı veya gelişimine dair bilgiler içermediği için bunu kanıtlayacak bir verimiz bulunmamaktadır.

Adına tapınak yaptırılan bir diğer isim Çavuştepe'de kendi adına yaptırılan yazıtta yer alan Tanrı İrmušini'dir (CTU: A 9-17). Yukarı Kale Tapınağı ciddi tahribat gördüğü için bir yazıt ele geçmemiştir. Ancak Aşağı kentteki bir tapınağın cephesindeki, muhtemel Yukarı Kale'deki tapınakla ilintili olan yazıtta şu şekilde ibareler karşımıza çıkmaktadır;

> *"Argišti oğlu Sarduri, babasının tahtına oturduğu zaman, bu susiyi mükemmel şekilde İrmušini'ye yaptırdı. Sarduri der ki: Arazi çoraktı, orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada Haldi'ye bir tapınak, İrmušini'ye bir susi ve bir kaleyi mükemmel bir şekilde yaptırdı.* CTU: A 9-17.

Yerleşimde yukarı kentte ve aşağı kentte 2 tapınak bulunmaktadır. Yazıtın bulunduğu tapınak boyut olarak Yukarı Kent'teki Haldi Tapınağı'ndan boyut olarak küçüktür. Yazıttaki ifadeler zaten farklı iki tapınak tipine işaret etmektedir. İrmušini'ye yaptırıldığı belirtilen susi tipli tapınak depo ve kabul odaları saray ile birlikte bir tapınak kompleksine işaret etmektedir (Erzen, 1988: 8-9).

Grekyan, sesli harflerin çiviyazısında yer değiştirme özelliğini hatırlatarak Anadolu Ay Tanrısı *Armas'a* (Lykia Dili'nde *Ermas*) dikkat çekmekte ancak yapılan çalışmalar bu tanrının kökeni konusunda Kuzey Mezopotamya veya Hurri dünyasının periferisine

dair izler barındırmaktadır[295]. Ne şekilde bu coğrafyaya taşındığını net olarak bilmek mümkün değilken akla şu soru gelmektedir; Meher Kapı Yazıtı'nda karşımıza çıkan ve başka bir Urartu Yazıtı'nda anılmayan bu tanrı neden bir tapınak yapımı ile kutsanacak duruma getirilmiştir? Bu da muhtemelen II. Sarduri'nin seferler sonrası naklettiği kişilerle ilintili olmalıdır. Fakat Meher Kapı Yazıtı'nda olması bize, bu kişilerin iç ögelerle uyumlu olan Hurrili bir halk bağlantısını daha da güçlendirdiği ve sonrasında tapınak yaptırılacak konuma bu tanrıyı taşıdığını düşündürmektedir.

[295] Detaylı bilgi için bkz.: Grekyan 2006: 161; Dinçol 1994: 11; Baştürk 2012: 166. İsim etimolojisinde Dinçol'a göre Hurrice bir karakter taşımaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
URARTU'DA TEHCİR UYGULAMALARININ BATI İLE KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİNDEKİ ROLÜ

4.1. Hiyeroglif

Kültürel etkileşimin en belirgin göstergelerinden biri kuşkusuz ki toplumlar arası dilden dile geçen kelimeler ve söylem benzerlikleridir. Bu etkileşim kimi toplumlarda üst seviyeye çıkıp, bir dilin tamamen bir toplumdan diğerine geçmesi ve o toplumda yerleşmesi şeklinde de kendini gösterebilmektedir. Bunun için mutlak surette bahsi geçen her iki toplumun bireylerinin çeşitli nedenlerle temas etmiş olması gerekir. Bu temaslar bazen ticaret gibi bir dinamikten doğarken bazen de savaş gibi aslında yıkıcı bir sebep gibi görünüp, geride pozitif etkileşim bırakan bir olgudan da doğabilmektedir. Savaş gibi bir olgu, alt başlıkta ortak düşmana sahip olan iki toplumun ittifak oluşturması gibi bir durumu da ifade edebilip, bu sebeple yakınlaşan iki toplumun arasında oluşabilecek bir etkileşime de işaret edebilir. Benzer şekilde, savaş olgusu ile birlikte tehcir gibi hareketlerle oluşan demografik değişimlerin yarattığı kültürel etkileşimlerden de bahsetmek oldukça mümkündür. Söz konusu bu etkileşimi yazılı belgeler ve bununla ilintili taşınabilir, üzerinde bazı yazıt barındıran küçük buluntulardan da görmek mümkündür.

Urartu'da yazı, çivi ve hiyeroglif yazısı türünde olup, hiyeroglif yazısına sahip eserler çivi yazısı ile yazılmış belgelere göre daha az sayıda ve daha geç dönem buluntuları üzerinde görülmektedir. Bununla birlikte, ele geçmiş olan metinlerin kısalığı, yerleşimden yerleşime tekrarlanmaması bu yazının Urartu içinde fonetik temelli herhangi bir yazı sistemine işaret etmediği ihtimalini de yükseltmektedir (Klein, 1974: 77). Dolayısıyla bu yazı tipinin bir dış etken vasıtasıyla sonradan bu coğrafyada kullanıldığını düşünmek mümkündür. Ağırlıklı olarak standart kalıplarla askeri seferleri bildiren ve dini bilgiler de taşıyan çivi yazılı eserlere sahip olan Urartu'nun, bu yazı türünü idari amaçlar için dahi kullanmadığını, sınırlı alanlarda kullandığını göstermektedir. Burada halkı bilgilendirme, krallığın otoritesi ve gücünü onlara yansıtma niyetli bir kullanım düşünülebilir. Dolayısıyla, az sayıda da olsa hiyeroglif yazısı kullanımı da mutlak surette, devlet içinde veya dışında muhatap alınan bir gruba yönelik olarak kullanılmış olmalıydı. Bu bağlamda bu dilin Urartu'ya nasıl taşındığı,

etkileşim noktasının neresi veya hangi unsurlar olabileceğini tartışmak konumuz açısından oldukça önemlidir.

Anadolu'ya bakıldığı zaman, II. binde Orta Anadolu'da Hititlerle birlikte 700 yıl kadar süren bir çivi yazısı geleneği görülmektedir. Bununla birlikte, kaya ve taş oyma eserler üzerinde piktogramlar şeklinde görülen Hitit Hiyeroglifi kullanımı da bilinmektedir. Bulunan eserlerin çoğunluğu Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki döneme tarihlenmiştir. Ancak son dönem çalışmalarıyla klasik Hitit Dönemi'ne ait bazı hiyeroglif metinlerin bu geç dönem yazıtlarıyla ilişkisini ortaya koymakta, dolayısıyla da Hitit'te hiyeroglif kullanımının, klasik dönemden Geç Hitit'e doğru aktarılan bir dil olduğunu kanıtlamaktadır (Gurney, 1990: 105-106). Hitit Hiyeroglifi'nin Luvi Hiyeroglifi ile benzediği ve Luvice'nin bir lehçesi olduğu genel kabul gören bir görüştür (Laroche, 1971: 61; Gurney, 1990: 106). Bu dile yönelik yapılan ilk çalışmalarda Forrer, bu eserlerin bulundukları konumun Tabal Bölgesi olduğunu dikkate alarak bunları Tabalic/Tabalians olarak isimlendirmiştir (Forrer, 1936: 195). Her ne kadar buradaki Hiyeroglif için, bu isim onay görmemiş ve Hitit Hiyeroglifi ismi kabul görmüş olsa da (Gurney, 1990: 105) işaret edilen coğrafyanın görülmesi açısından önemlidir. Bahsi geçen bu coğrafya, kabaca günümüzdeki Kayseri, Nevşehir, Niğde illerini içeren Kapadokya Bölgesi'ne işaret etmektedir. Geç Hitit Devletleri'nden olan Tabal'ın doğu sınırı günümüzdeki Sivas'a (Gürün)[296] kadar uzanan bir hattı ifade etmekte dolayısıyla da Urartu Devleti için çok da uzak olmayan bir konum anlamını taşımaktadır. Bu bağlamda, yazıtlar vasıtasıyla Tabal-Urartu ilişkisini incelemek konumuz açısından önemli olacaktır.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Urartu'da hiyeroglif; Kayalıdere (Burney, 1966: 83-90), Çavuştepe (Dinçol, 1974: 105-121), Bastam (Schuler, 1970: 93-106), Altıntepe (Özgüç, 1969: 37, lev. LII, 1-4; LIV, 1-2), Van Kalecik Nekropolü (Çavuşoğlu & Biber, 2008: 192), Toprakkale (Barnett, 1950: 6, fig. 4), Karmir Blur (Piotrovsky, 1952: 19, fig. 22-23; a.y., 1955: 9-10, res. 3), Ayanis (Abay, 1991: 323; Salvini, 2001: 290), Giyimli (Hırkanis) (Taşyürek, 1978: 202-203) gibi yerleşimlerden ele geçmiştir.

[296] LAR II: 290: Sanherib yıllıklarında ilgili bölüm kralın dokuzuncu saltanat yılında Til-Garimmu üzerine yaptığı seferi içermektedir. Buradaki '*Assu-bel-usur'un yılında Kudmuhi valisi, Tabal'ın sınırı üzerindeki Til-Garimmu üzerine sefere çıktı…'* ibarelerindeki Til-Garimmu Tabal'ın doğu sınırını ifade etmektedir.; Barnett 1987: 50; Bryce 2009: 696, 706. Bu kent günümüzdeki Sivas ilinin Gürün ilçesine lokalize edilmektedir.

Altıntepe (Steinher, 1958: 97-102) ve Karmir-Blur'da (Piotrovsky, 1955: 9-10, res. 3) gibi yerleşimlerde yalnızca pişmiş toprak eserlerde değil maden kapların üzerinde, yine Karmir-Blur (Piotrovsky, 1952: 19, fig. 22-23), Ayanis (Abay, 1991: 323), Bastam'da (Seidl, 1979: 137-138, Taf. 28, 2; 29, 2; 30, 1; 32, 2. 3; 30, 2; 31, 2) mühür ve mühür baskılarında, Toprakkale'de tunçtan bir yatak veya taht parçası olarak tanımlanmış bir eserin parçaları üzerinde (Barnett, 1950: 6, fig. 2, 4, plt. II-IV3), Ayanis'te bir yüzü çivi yazılı diğer yüzü hiyeroglif yazılı çift dilli ya da yalnızca hiyeroglif işaretlere sahip bullaların üzerinde (Salvini, 2001: 290), Van Kalecik Nekropolü'nde yer altı kaya mezarlarında ele geçmiş olan bazı yonca ağızlı testi, kandil ve urne gibi kapların kulp ve diplerinin üzerinde (Çavuşoğlu & Biber, 2008: 192) bu dilin varlığı görülmektedir. Bununla birlikte, Van Gölü çevresinden ele geçtiği bildirilen Budin Koleksiyonu'nda yer alan Budin Levhası[297] üzerinde de Urartu Hiyeroglifi yer almaktadır (Barnet, 1974: 43-54, plt. XI).

Bu yerleşimlerden özellikle Kayalıdere, Çavuştepe ve Bastam'daki pithos veya türevi kaplarda bu işaretlerin şarap, buğday veya benzeri maddeleri alabileceği miktarı gösteren (Çilingiroğlu, 1984: 81) bir başka deyişle, ölçek görevi gören işaretler oldukları düşünülmüştür. Çivi yazısında *aqarqi* ve *terusi* olarak ifade edilen bu ölçü birimleri Urartu Hiyeroglif yazısında çeşitli kaplar ve tulumlar şeklinde gösterilmiştir, Urartu hacim ölçülerini ifade eden bu işaretler Hiyeroglif yazısında küçük tek noktalar, daire içinde yer alan noktalar, daireler içerisinde yer alan üçgenler şeklinde yapılmış işaretlerden oluşmaktadır (Schuler, 1970: 93; Klein, 1974: 79). Hacim ölçülerinin ifade ettiği miktarlarla alakalı tartışmalar devam etse de bunların belli ölçülere tekabül ettiği gerçeği netlik kazanmıştır (Salvini, 1969: 10; Schuler, 1970: dipnot, 93; Klein, 1974: 85; Dinçol, 1974: 107). Bahsi geçen bu yerleşimlerde kullanılan bu hiyeroglif daha basit ve yerel kullanımı (Çilingiroğlu, 1984: 81) olan türde bir dile işaret etmektedir. Ek olarak söz konusu bu işaretleri barındıran gruptaki hiyeroglif yazısının bir yazı sistemine mi yoksa sadece piktogramlar mı oldukları konusu da tartışmalı olsa da (Burney, 1966: 88; Dinçol, 1974: 109), şimdiye kadar ortaya çıkan belgeler ışığında bu yazı türünün hece işaretlerine değil logogramlar yani kelime işaretlerinden kurulu

[297] Taşyürek 1978: 202. Söz konusu levhanın Giyimli (Hırkanis) Levhalar'ndan biri olabileceği de düşünülmektedir.

bir sisteme dayandığı düşünülmektedir (Schuler, 1970: 96; Barnett, 1974: 47; Dinçol, 1974: 109). Farklı bir perspektiften bakıldığında ev içi kullanımda ölçeklerin bir anlam ifade etmediği kişiler arası basit ticari hareketlerde bu işaretlerin anlam kazandığını düşünmek mümkündür. Bu bağlamda bölge içinde bu dilin, kapların üzerine yansımasını sağlayacak ve buna ihtiyaç duyan bir kitlenin net bir şekilde var olduğu görülmektedir.

Öte yandan, Altıntepe, Karmir Blur, Toprakkale, Ayanis, Budin Levhası üzerinde görülen hiyeroglif ise daha gelişkin bir yazı türüne işaret etmektedir. Bunlar ekonomik kayıtları tutabilmek için, çivi yazısı bilmeyen küçük memurlar için icat olunmuş görsel bellekte kolay yer bulan işaretlerdir. Burada özellikle Altıntepe'den ele geçen hiyeroglifli yazıtların idari nitelikte kayıtlar olup tamamen Yeni Hitit *syyllaberi* (hecesi) ile yazılmış ve Kayseri, Kululu, Sultan Han, Niğde Bölgesi ile benzer olduklarını yapılan çalışmalar ortaya koymaktadır (Laroche, 1970: 60). Bunun ötesinde, Urartuca hacim ölçülerinden *terusi*'nin son hecesini yazmak için kullanılan Hitit hiyeroglif işaretinin ses değeri, ancak bu Altıntepe buluntularıyla doğru olarak saptanabilmiş; o zamana kadar *'i'* değerine sahip olduğu düşünülen hiyeroglifin *'za/i'* sesini karşıladığı ortaya çıkmıştır (Dinçol & Dinçol, 2011: 178). Altıntepe bulgularının Hitit hecesi ile benzerliklerinden yola çıkılarak başlangıçta bunların Hitit dökümanları olduğu tartışmalarının da var olduğunu belirtmek faydalı olacaktır[298]. Daha sonra yazıtların dilinin Urartuca olduğu konusunda görüş birliğine varılmıştır (Klein, 1974: 78). Ancak bu dökümanların Hitit yani Orta Anadolu belgelerine olan benzerliği, etkinin bu bölgeden Urartu sahasına aktarılmış olabileceğini düşündürmektedir. Laroche, Urartu'nun en batı ucundaki bu yerleşimde görülen bu hiyeroglif tipinin, bu bölgede mensupları Urartu halkından olan ancak Hitit siyasal otoritesine tabii olan bir topluluğun varlığının işareti olduğunu düşünmekte ve Dinçol da bu fikri desteklemektedir (Laroche, 1970: 60; Dinçol, 1974: 109). Ancak bu düşünce yalnızca bu dilin benzerliği üzerinden yapılmış bir çıkarım olup bu yazıtların içeriklerinin bağlamlarında bu tarz bir bilgi görülmemekte ve destekleyebilecek herhangi bir çivi yazılı belge de bulunmamaktadır. Diğer yerleşimlerden ele geçen hiyeroglif yazıtlı bulgular da göz önüne alındığında farklı bir siyasal otorite etkisinden ziyade kültürel

[298] Tartışmalar için bkz. Barnett & Gökçe 1953: 128; Steinher 1958: 101.

etkileşim kaynaklı bu yazının bu bölgeye girmiş olması fikri daha mâkul gibi görünmektedir. Bununla birlikte, Barnet, Urartu Hiyeroglifleri'nin Hitit Hiyeroglifi ile benzerliğini kabul etmekte ancak bu hiyeroglifin bağımsız olarak geliştiğini düşünmektedir (Barnett, 1974: 54). Burada da akla bağımsız olarak bir dilin gelişip gelişmeyeceği sorusu gelmektedir. Dillerin mutlaka bir dinamik vasıtasıyla bir coğrafyada yerleşebilmesi düşüncesinden hareketle bu dilin benzerliklerine rağmen Orta Anadolu'dan bağımsız olarak Urartu'da geliştiği düşüncesi pek makul görünmemektedir. Klein de Hitit Hiyeroglifi ile benzerliği kabul ederken etkinin VIII. yyda Hate Ülkesi'nden gelerek bu hiyeroglifin gelişmiş olabileceğini düşünmektedir (Klein, 1974: 93).

Urartu'da Hiyeroglifli eserler MÖ VII. ve VIII. yy. arasına tarihlendirilmekte ve yaygın kullanılan bir dil olmadığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, bu dil mutlak surette bir dış etkiyle bu topraklara girmiş olmalıdır. Eserlerin ele geçtiği yerleşimler ve tartışmalar da göz önünde bulundurulduğunda bu etkinin batıdan geldiğini düşünmek mümkündür. Bu bağlamda akla hangi dinamikle bu dilin batıdan Urartu'ya geçtiği sorusu gelmektedir.

Urartu'nun batısında yer alan Geç Hitit Devletlerinden olan Tabal Devletinde I. binde hiyeroglif kullanımının varlığını ve Laroche'un da işaret ettiği bazı benzerlikler olduğunu yukarıda da belirtmiştik. Bu bağlamda Tabal-Urartu ilişkileri için Urartu ve Assur yazılı belgelerine bakmak faydalı olacaktır. Bununla birlikte bölgeyi çevreleyen diğer Geç Hitit Krallıkları ile olan ittifakları da ele almak konuyu aydınlatma açısından önemli olacaktır.

Urartu'nun batıya ilk yönelimlerinde Minua'nın Palu Yazıtı ile Hate Ülkesi'ne kadar ulaştığını ve Malatya Kralı'nı vergiye bağlayarak bölgeden çekildiğini bilmekteyiz.

> *'…İšpuini oğlu Minua sefere çıktı, Šebeteria Şehri'nin ülkesini ele geçirdi, Huzana Şehri'nin Ülkesi'ni ele geçirdi ve Supa Bölgesi'ni de ele geçirdi. Hate Ülkesi'ne dek ulaştı…'*
>
> *'…Melitia Şehri'nin Kralı'nın hayatını, haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladı…'* (CTU: A5-5).

Devam eden süreçte II. Sarduri ile İzoli-Habibuşağı yazıtında Urartu'nun Malatya önlerine kadar geldiğini, Malatya Kralını yendiğini ancak bu kralın kendisine diz

çökmesi sonrası II. Sarduri'nin vergi almak üzere geri çekildiğini görmekteyiz. İlgili yazıtta;

> *'Haldi Silahıyla çıktı. Šahu'nun oğlu, Melitia Kralı Hilaruada'yı yendi, onu Argišti'nin oğlu Sarduri'nin ayaklarına attı. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahları güçlüdür. Argišti'nin oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri konuşuyor: Fırat… Hiçbir kral burada bulunmamıştı… Efendi(m) Haldi'ye Fırtına Tanrısı'na, Güneş Tanrısı'na, Bianili (Urartu) Tanrıları'na dua ettim … Tanrılar beni duydular, yolu açtılar, askerleri Tumiški Kenti önüne yığdım (?). Aynı gün çıkıp bölgeye girdim, bir yanda Qala Ülkesini yendim ve Karniši Dağı'na kadar ulaştım diğer tarafta ise Melitia'yı yenerek Muša Ülkesi'ne (ve)… Zabša Kenti'ni. [14] kale ve 70 yeri tek bir günde fethettim, kaleleri yıktım, köyleri yaktım. Bir savaşta 50 savaş arabası ele geçirdim. Hilaruada'nın müstahkem kenti Šaši(ni)ye saldırdım; savaşarak aldım; sürüleri, erkekleri ve kadınları oradan götürdüm. Sarduri konuşuyor: Emir verdim (?), Melitia Kenti kuşatılmak (?) zorunda. Hilaruada bana geldi, diz çöküp ayaklarıma kapandı. … Altın, gümüş, değerli (?), ve sürüleri Bianili'ye götürdüm. Onlara haraç yükümlülüğü koydum. 9 kaleyi sahiplenip onları kendi ülkeme kattım…'*. (CTU: A9-4).

Yazıtta kral ismi olarak geçen Hilaruada, I. Argišti Dönemi kayıtlarında da geçer ancak burada bir hanedan ismi mi yoksa tekrarlanan bir kişi ismi mi olduğu net değildir (CTU: A8-3). İlgili yazıt başlangıç kısmında bir ilhaktan bahsediyor gibi olsa da sonuç kısmında, II. Sarduri'nin Hilaruada'nın kendisine diz çökmesi ayaklarına kapanması sonrası yalnızca vergi ve ganimet alarak geri çekildiğini aktarmaktadır. İlgili yazıtta II. Sarduri'nin kendisinden önce hiçbir kralın buraya gelmediğini iddia etmesi ilginçtir. Bu belki propaganda veya kendisinden önceki krallardan daha geniş bir bölgede sefer düzenlemiş olmasını ifade edebilir. Ancak sonuç itibariyle bölge tam anlamıyla ilhak edilmemiş kendisinden önceki krallar olan Minua ve I. Argišti gibi haraç ve ganimet edinimi sonrası bölgeden ayrılmıştır. Bu metin her ne kadar propaganda sayabileceğimiz ifadeler içerse de açıkça görülen gerçek, Urartu'nun batıya doğru bir sefer gerçekleştirdiği, Geç Hitit Malatyası'nın Urartu'ya karşı vergi yükümlülüğü altında kalmış olması ve buradan bir kısım ganimetin Urartu ülkesine taşınmış olduğudur. Metinde bahsi geçen '…Altın, gümüş, değerli (?) hayvanlar…' ibaresindeki belirgin olmayan değerli (?) kısmı bilinmeyen bir ganimet grubuna işaret etmektedir. Bilinmeyen bu grup Urartu coğrafyasına batıdan taşınan ganimetler arasında altın gümüş gibi değerli madenlerin yanı sıra kıymetli bir başka eser grubuna

da işaret edebilir. Dolayısıyla söz konusu bu eserler az sayıda da olsa bu coğrafyada imitasyonları yapılarak kullanılacak türde bir eser de olabilir. Ya da bunun ötesinde eserler üzerinde gördüğümüz bazı benzerliklerin esin kaynaklarının bu yolla gelebilecek eserler üzerinden gerçekleşebileceğini de düşündürmektedir.

İlgili dönemde Assur yazıtlarına baktığımız zaman III. Tiglat-pileser'in yıllıklarında III. Saltanat yılının (MÖ 743) aktarıldığı bölüm şu şekildedir;

> *'Saltanatımın [3. yılında], [Urartulu Sarduri bana karşı ayaklandı ..... birlikte] Mati'-ilu ..... [Melid'li Sulumal], [Gurgumlu] Tarhulara, Kummuh'lu Kuštašpili birbirlerinin kuvvetine [güvenerek] (ayaklandılar), ben onlarla savaştım ..... onların büyük bir bölümünü öldürdüm. Dağların dar geçitlerini ve uçurumları onların [cesetleriyle] doldurdum. Onların savaş arabalarını, onların sayısız .... O katliamdan alıp götürdüm ve Sarduri'nin ..... kendi ellerimle yakaladım. Eşyaları ile birlikte 72.690 insanı ..... [Sarduri] hayatını kurtarmak için gece kaçtı ve bir daha görülmedi.... Fırat üzerindeki köprüye kadar, ülkesinin sınırlarına kadar onu aradım…'.* (LAR I: 769).

Yazıt Kummuh, Tyre, Que, Karkamış, Gurgum Kralları'ndan alınan ganimet listesi ile devam etmektedir. Açıkça görülmektedir ki Tiglat-pileser'in MÖ 743'teki bu seferi, batıdaki tüm Assur üstünlüğünü tehlikeye atan Urartu, Melid, Gurgum, Kummuh'un dahil olduğu güçlü bir koalisyona yöneliktir. Söz konusu ittifaka yönelik bu seferi III. Tiglat-pileser Dönemi'ne ait Nimrud Taş Yazıtı ve yine bu kralın daha geç döneme ait yazıtları üzerinde de görmekteyiz (LAR I: 785, 797, 813). Kummuh topraklarında gerçekleşen bu savaşın kaybına yönelik Kummuh Kralı Kuštašpili'nin bu ittifak içerisinde gönülsüz bir şekilde yer aldığı ve müttefiklerine ihanet ettiğine dair çeşitli görüşler yer almaktadır (Na'aman, 1991: 90-91).

Urartu kayıtlarında Tabal ile alakalı ilk referans, batı seferlerine yönelen Kral I. Argišti'nin dördüncü hükümdarlık yılı dolayısıyla (Salvini, 2011: 98) MÖ 776 yılına tarihlendirilen 'Horhor Yıllığı' yazıtı üzerinde görülmektedir;

> *"... ... ... Hate Ülkesi'ni fethetti, kral Hilaruda'nın ülkesini fethetti... ... . Minua oğlu Argišti der ki: ... . Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niribai Ülkesi'nin vadisini(?) yendim, ... ülkesinin tahkimatlı [ ]urmani şehrini aldım. Krali [ ]adani şehrini yendim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehe'ni boyunu ve ülkesinin çevresini, güneyindeki Melitea Şehrini bağışladım. Meliaini nehrinin havzası,*

Piteira şehrine, Marmuani Ülkesi'ne (ve) Qa[ ] ülkesine kadar ilerledim(?)…'. (CTU: A 8-3).

Urartu'nun batı seferi hakkında detaylı bilgiler sunan bu yazıtta I. Argišti'nin Malatya-Melitene üzerinden geçtikten sonra, Tabal Ülkesi'nin kuzey sınırlarını zorladığı anlaşılmaktadır (Jassink, 1995: 129). Metinde bahsi geçen '*…Tuatehi Boyunun (oğullarının) Ülkesi…*' ibaresi Tabal'ı ifade etmekte ve *Melid*'i vergiye bağladıktan sonra ilerlemeye devam eden I. Argišti'nin, *'Tuatehi Boyunun Ülkesi'ne'* kadar, yani Tabal kralı I. Tuwati'nin hükümdarlık sürdüğü Kayseri dolaylarına kadar ilerlediği görülmektedir. Metinde geçen isim olan Tuwati için pek çok bilim insanı tarafından Tabal Kralı Tuwatis eşleştirilmesi yapılmıştır (Orthmann, 1971: 218; Hawkins, 1982: 401; Köroğlu, 1996: 79, Salvini, 2006: 70). Bu eşitleme kabul edilirse bu seferde Tabal ile alakalı bir temas söz konusu olabilir.

Bununla birlikte, yazıtta bu bölge açıkça Hate/Hitit Ülkesi olarak tanımlanmaktadır. Daha sonrasında III. Šalmanassar'ın kayıtlarında (RIMA 3: 79, A.0.102.16, 162b-172 a) 'Tuwati' olarak karşımıza çıkan bu kralın, krali şehri Artulu olarak işaret edilmekte ve bu şehir de günümüzdeki Kültepe-Sultanhan-Kululu civarına lokalize edilmektedir (Bryce, 2012: 142). Dolayısıyla, Urartu'nun bu bölgeyle bir sefer vasıtası ile temasının olduğunu söylemek mümkün gibi görünmektedir. Tabal Ülkesi üzerine olan seferin detaylandırılmamış olması Urartu'nun bu bölgede kalıcı olmadığı, tam olarak bir ilhakın gerçekleşmediği şeklinde yorumlanabilir. Burada ilginç bir detay vardır, Weeden'e göre 'Tuatehi Boyunun Ülkesi' ibaresinde bahsi geçen 'Tuatehi' ismi hayatta olmayan bir kralı çağrıştırmaktadır (Weeden, 2010: 40). Şayet hayatta olan bir kral olsaydı 'Tuatehi'nin Ülkesine' gibi bir ibare kullanımı beklenirdi. Bu önerme dikkate alınırsa Urartu'nun bu halk topluluğunu hayatta olmayan bir kral/yönetici ismi ile tanımlaması anlamlı ve belki de daha öncesinde iki topluluk arasında kurulmuş yakın bir ilişki dolayısıyla tanınan bir ataya duyulan saygıdan dolayı bu bölgede bilinçli bir ilhakın gerçekleştirilmediği de düşünülebilir. Ancak, daha geniş bir bilgiye sahip olmadığımız için bu ilginç detay da tartışmaya açıktır. Buradan yalnızca net bir şekilde Urartu'nun Tabal ile ilk temasının varlığının görüldüğünü söylemek mümkündür. Yazıtın devamı şu şekildedir;

'…2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yılın kişi (esir) sayısıdır. Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm…'. (CTU: A 8-3).

Bu ibareler ile I. Argišti bu bölgeden bazı insanları naklettiğini bildirmektedir. Dolayısıyla bu nakli gerçekleşen kişilerin mutlak surette Urartu Coğrafyası'nda bir yere taşındıklarını ve bir kültürel etkileşim sağlayarak yalnızca Hiyeroglif değil Urartu'ya yabancı başka unsurları da bölgeye taşıyabilme potansiyellerinin olduğunu düşünebiliriz.

I. Argišti'den sonra, Geç Hitit Malatyası'na doğru seferler olsa da Assur Kralı II. Sargon'a karşı oluşturulan Tabal-Muşki-Urartu ittifak dönemine kadar Urartu yazıtları içerisinde Tabal Bölgesi'nden bahseden başka bir yazılı kaynak bilinmemektedir. I. binde Orta Anadolu üzerine yaşanan güç savaşları esnasında oluşturulan bu birliktelikler, ittifaklar ile Urartu'nun bu bölgeyle ilişkilerinin niteliği farklılaşmakta ve bunlar Assur yazılı kaynaklarında açıkça görülebilmektedir. II. Sargon Dönemi kayıtlarında Tabal Ülkesi'nin konumu ve zengin kaynakları sebebiyle bu bölgenin Assur Frig ve Urartu'nun bir çekişme sahası olduğu ve bu süreçte Urartu ile dönem dönem ittifaklar oluşturularak Assur'a karşı bir savunma durumuna geçildiği görülmektedir. Bu yakınlaşmalar mutlak surette beraberinde bir kültürel etkileşimi de getirmiş olmalıydı.

Bu kayıtlardan Sargon'un IX. yıl seferlerinde Tabal üzerinde yönetim düzeni tesis etmeye çalışırken öz kızını ve *Bit Burutaš* ile *Hilakku*[299] topraklarını çeyiz olarak Taballı Ambaris'e verdiğini ve bir akrabalık bağı oluşturmaya çalıştığını ancak buna rağmen Ambaris'in Assur'a karşı bağlılığının uzun sürmediğini, Urartu Kralı Rusa ve Muški Kralı Mita ile ittifak arayışında olduğunu bildirmektedir. Bu durumun karşılığında II. Sargon'un Tabal'ı ağır şekilde cezalandırdığını görmekteyiz. İlgili yazıttaki ibareler şu şekildedir;

'Aynı zamanda, ben … Hulli … ona sundum ve Hilakku şehriyle birlikte bir kız evladı ona verdim ve onun sınırını büyüttüm. Fakat, inancını korumayan budala (Ambaris), Urartu Kralı Rusa'ya, Muški Kralı Mita'ya … benim topraklarımın bir kısmını ele geçiren Tabal Krallıklarına gönderdi. Assur ordularını topladım ve Tabal'ı en uzak sınırlarına kadar tahrib ettim…' Bit-Burutaš Kralı Ambaris'i, babasının soyu ve

[299] RLA 4: Hilakku, olasılıkla Kilikia Trakheiası.

topraklarının önde gelen adamları ile birlikte prangalarla (bağlayarak), 100 savaş arabasıyla Assur'a götürdüm…'. (LAR II: 24-25).

Burada karşımıza çıkan Muški Kralı Mita konumuz açısından önemli ve tartışmalı figürlerden bir tanesidir. Assur karşıtı bir ittifakın içinde adı Urartu ile anılan Muški ile alakalı yapılan tartışmalarda genel eğilim Muški Bölgesi'nin Frigya ile Mita'nın ise Frigya Kralı Midas ile ilişkilendirilmesi yönündedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Urartu Frigya bağı yalnızca yazıtlarda karşımıza çıkan Muški ve onun kralı Mita ile kurulmaktadır. Konumuz açısından da batı ile ilişkilerde Frigya en önemli noktalardan bir tanesi olduğu için ittifakın batı hattındaki bu bölge ve onunla ilişkilendirilen kralı Mita'nın burada irdelenmesi gerektiği kanısındayız. Aslında ilk olarak Muški ismini XII. yüzyılda I. Tiglat-pileser Dönemi kaynaklarında görmekteyiz[300]. Daha sonra çeşitli Assur kaynaklarında[301] karşımıza çıkan Muški ismi, bir kral ismi olan Mita ile birlikte II. Sargon Dönemi kayıtlarında devam etmektedir. Yukarıdaki yazıtta da görüldüğü gibi, bu kayıtlarda Assur karşıtı bir ittifak içinde Urartu ile birlikte anılmaktadır. Öte yandan, Muškili Mita ismi Yunan kaynaklarında karşımıza çıkan Frig Kralı Midas ile özdeşleştirilmektedir (Hdt. VIII, 138)[302]. Lokalizasyon çalışmalarında Muški isminin karşılık geldiği coğrafyaya bakıldığında; Doğu Muški'nin Murat ve Fırat Nehirleri'nin birleştiği yerde, Batı Muški'nin Kapadokya ve Kilikya arasında olduğu düşünülmektedir (Diakonoff, 1984: 115; Bonfanti & Dan 2021: 9). Frig ve Muški özdeşleştirilmesine dair pek çok tartışma mevcut iken; MÖ VIII. yüzyılın sonlarına doğru Frig ve Muški grupları arasında bir birleşme meydana geldiği ve bu ikisinin birleşmesinden Mita adında, daha çok Yunanca Midas adıyla bilinen, bir Muški Kralı'nın sorumlu olduğu yönünde gibi bir görüş de mevcuttur. Bununla birlikte, bu bağlantının kurulamayacağı, Muški'nin Fırat bölgesinde yer alan, Ḫate ile ilişkili olan ve tamamen Frigya ile ilgisi olmayan bir yere atıfta bulunduğu da tartışmalardan bir diğerini oluşturur (Salvini, 2018: 435). Öte yandan, Işık'a göre Hitit İmparatorluğu'nun sonunu getiren deniz kavimleri arasında

[300] RIMA 2: A.0.87.1, i. 63; İlgili yazıtta Assurluların Kadmuhu eyaletinde karşı karşıya geldiği ve 5 kralı olan güçlü bir kavim şeklinde tasvir edilmiştir.
[301] I. Tiglat-pileser kayıtları; RIMA 2: A.0.87.2, i. 18, RIMA 2: A.0.87.4, i. 18; RIMA 2: A.0.87.10, i. 21; Tukultī-Ninurta II kayıtları; RIMA 2: A.0.100.5, 121; Aššurnasirpal II kayıtları: RIMA 2: A.0.101.1, i. 74; Adad-nārārī III kayıtları; RIMA 3: A.0.104. 2010, 10.
[302] Mita'nın Midas ile ilişkilendirilmesi için bkz.: Winckler 1898: 136.

Muškilerin de olabileceği görüşü mevcuttur (Işık, 2021: 280). Her durumda bu bir topluluğu ve yeri ifade eden ismin Urartu'nun batısında bulunan halka işaret etmekte olduğu açıktır.

Muškili Mita, Urartu'nun batısında, Assur'un düşmanlarından biri ve ittifaka güç katacak öğelerden birisi olarak karşımıza çıkarken bu bölge ismini Urartu kaynaklarında yalnızca iki yerde görmekteyiz. Bunlar yazılı belgeler vasıtasıyla yönünü batıya çevirdiğini bildiğimiz Argišti oğlu Rusa'nın 2 yazıtındadır. Bunlardan biri Ayanis Kalesi'nde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır;

> *'…Argišti oğlu Rusa der ki: Lulu ülkelerden (düşman, barbar) Assur'dan, Targunі'den, Etiuni'den, Tablani'den (Tabal), Qainari'den, Hate'den, Muşki'den, Şiluquni ülkelerinden kadınları erkekleri yerlerinden ettim (sınırdışı ettim?)*[303]*. İnsanlar vasıtasıyla bu kaleyi ve bu yerleşimi kurdum...'*. (CTU: A 12-1).

İlgili yazıt Urartu'nun batısındaki halklarla bir temas içinde bulunulduğundan bahsederken, Muški ile Frigya bölgesinden de bahsetmektedir. Bir diğer yazıt Adilcevaz'da Kef Kalesi'ndedir (CTU: A 12-4). Bu yazıtta da bir önceki yazıtın benzer ifadeleri kullanılarak Muški Ülkesi'nin yine bahsi geçmektedir. Dolayısıyla bu bölge ile temas olduğunu yazıtlar bize açıkça göstermektedir. Fakat ele alınan Assur ve Urartu kayıtları bu ilişkinin iki farklı dönemini anlatıyor gibi görünmektedir. II. Sargon kayıtları ilk etapta bir ittifakın içinde yer alabilecek bir Muški-Urartu resmi sunarken, Rusa'nın kayıtlarında yer alan Muški, Urartu tarafından kendisine karşı hareket edilmiş, düşman olarak nitelendirilmiş ve buradan kimi insanlar bir sürgün vasıtasıyla yerlerinden edilmiş görünümdedir. II. Sargon'un Urartu ve Muški bahsi burada kalmamış X. Saltanat yılı söylemleriyle bu birliktelik için bazı tedbirler almaya devam ettiğini görmekteyiz. Aşağıda bu konuya değinilecektir.

Urartu kaynaklarındaki Muški, genellikle MÖ VII. yüzyıla ait Frigya ile bağlantılı bir bölge olarak tanımlanmış (Bryce, 2009: 557-560; Muscarella, 2013b: 703) olsa da bu yazıtların eş zamanlı olduklarını düşünmek yanlış olacaktır kanısındayız ve zamansal olarak MÖ VII. yüzyılda birbirinden farklı noktalara konması gerektiğini düşünmekteyiz. Daha sonraki II. Sargon kayıtları daha ilginç bir hâl almakta ve

[303] Salvini bu yazıtın İngilizce çevirisinde *deported* ifadesini kullanmıştır.

Muški'nin ittifaktan çekilerek kendi gücünü Assur'a tabii kılacağı kayıtlar aşağıda ele alınacaktır.

İlerleyen süreçte Sargon'un X. saltanat yılında Assur'a karşı oluşturulan ittifaklar içinde Melid Ülkesi'nin de yer aldığı da görülmektedir. Melid, büyük Kammanu Ülkesi içerisindeki önemli şehirlerden birisi olarak görülmektedir. Sargon, Kammanu Ülke'sinin kralı olarak belirttiği Melid'li Tarhunazi'nin Urartu Kralı Rusa ile yakınlaşması üzerine yeni bir sefere çıkmış ve Melid'i büyük bir tahribata uğratmıştır. Tabal sınırı üzerinde yer alan Til-Garimmu'ya (Sivas-Gürün) sığınan Tarhunazi bu şehirde tutsak düşer ve Assur'a sürülür. Metnin devamında Sargon, *Luhsu, Burdir, Anmurru, Ki--, Anduarsalia* şehirlerini tedbir amaçlı, Urartu'ya ileri karakol tahkim ettiğini, *Usi, Usian, Uargin* kale şehirlerini de kurarak Muški ve Urartu'nun kapılarını kapattığını bildirmektedir. Dolayısıyla söz konusu Muški ve Urartu Devletleri arasında bağlaşmanın-ittifakın devam ettiği ve Sargon'un çözüm arayışları içerisinde olduğunu aldığı tedbirlere dayanarak söylemek mümkündür. Sargon'un Urartu'ya karşı savunma amaçlı yaptırdığını belirttiği şehirlerden yola çıkarak Urartu'nun batı siyasetinde aktifliğini ve bu bölgede ilerleme isteğinden çekincesinin olduğunu gösterir niteliktedir. Söz konusu kale şehirlerinin nerede olduklarına dair bir bilgi yoktur ancak bahsettiği coğrafyada bir tampon bölge oluşturduğu düşünülürse bu şehirlerin Kızılırmak Nehri'nin güneyi ile Tuz Gölü hattı arasında kalan Nevşehir-Aksaray hattı üzerinde olabilecekleri düşünülebilir. Yazıtların propaganda amaçlı abartılı söylemleri de göz önüne alınınca Sargon'un söz konusu şehirleri, yeni kurmuş olmasından ziyade Tabal'ın halihazırda mevcut bulunan şehirlerinin daha tahkimatlı bir hale getirtmiş olabileceği de ihtimal dahilindedir. İlgili yazıtlardaki ibareler şu şekildedir;

> *'10. saltanat yılımda daha önce beyim tanrı Assur'un yardımıyla hakimiyet altına aldığım büyük tanrılardan korkmayan, Ursa'ya (Rusa'ya) Assur'a karşı düşmanca haberler gönderen büyük Kammanu ülkesi'nin kralı Melidli Tarhunazi üzerine yürüdüm. Hiddetle Kammunu ülkesinin tüm sınırlarını ele geçirdim. Onu krali şehri Meliddu'yu bir çömlek gibi parçaladım. Halkının tümünü koyun sürüleri gibi saydım. O ise hayatını kurtarmak için Til-garimmu şehrine sığındı. Bu şehri bir bulut gibi sardım…'.* (LAR II: 26).

> *'…Luhsu, Burdir, Anmurru, Ki--, Anduarsalia şehirlerini Urartu'ya ileri karakol tahkim ettim, Muški Ülkesinin sınırı üzerine Usi, Usian, Uargin*

şehirlerini kurdum ve (Muški ve Urartu'nun) kapılarını kapattım, böylece kimse dışarı çıkamayacak…'. (LAR II: 27).

II. Sargon'un XV. Saltanat yılında Korsabad Yazıtı'nda da babasının tahtına oturttuğu kızını verdiği Taballı Ambaris'in, Urartu ve Muški'li Mita'ya haberciler göndererek Assur Topraklarını ele geçirme isteğiyle ittifak arayışında olduğunu, II. Sargon'un da bu durum sonrası Ambaris'e vermiş olduğu cezayı tekrar görmekteyiz.

'…babası Hulli'nin tahtına geçirdiğim, kızımı verdiğim Taballı Ambaris'i ailesi, akrabaları, baba ocağının soyu ve ülkesinin soyluları ve 100 savaş arabası ile birlikte Assur'a taşıdım. Oraya benim yönetimimden korkan Assurluları yerleştirdim. Onların başına benim memurlarımı ve yöneticilerimi getirdim…'. (LAR II: 55).

Bölgedeki Tabal ve Urartu ittifaklarını onaylayan bir diğer yazıt Korsabad'daki silindir yazıt üzerindeki ibarelerden anlaşılmaktadır;

'…Güçlü kral, Šinuhtu şehrinin çitini keserek geçen ve onun yerleşmesini tahrip eden, onların kralı Kiakki'yi meşale ile yakan; Kralları Ambaris'in Sargon tarafından gösterilen himayeyi unutarak Urartu Kralına güvenen Bit-Burutaš (halkını) ve güçlü orduları ile birlikte Muški Ülkesi'ni kazandım…'. (LAR II: 118).

Bu yazıtlara ek olarak, ittifakların yön değiştirdiği ve artık sürecin farklı işlediğini gördüğümüz yazıtlarla da karşılaşmaktayız. Nimrud Mektubu buna en iyi örneklerden bir tanesidir.

'Kralın Aššur-šarru-u[šur]a sözü: ben iyiyim, Aššur iyi; mutlu olabilirsin. Bana yazmış olduğun; Muškili Mita'nın habercisi bana geldi, Urik'in (Que Kralı) Urartu'ya elçi olarak gönderdiği 14 adamı bana getirdi.'--- bu gerçekten güzel, Tanrılarım Aššur, Šamaš, Bel ve Nabu şimdi harekete geçtiler ve savaş [veya] başka bir şey olmadan Muški'li bize söz verdi ve bizim müttefikimiz oldu! Yazmış olduğun: 'Kralın efendimin izni olmadan Muški'ye benim habercimi göndermeyeceğim.'--- Ben sana Muški'lerin huzurundan habercinin ilişkisini kesmemesini söylemek için yazıyorum. Ona Dostça mektup yaz ve daha çok vaktim olana kadar onun hakkındaki haberleri sürekli olarak dinle…'. (SAA 1: no. 1).

Metne göre, II. Sargon Que'nin yeni Assur Valisi'ne bir mektup yazmakta, Urik'in (Que kralı) Urartu kralı ile müzakereler için Urartu'ya on dört kişilik bir heyet gönderdiğini ancak Muški'li Mita'nın bu 14 kişilik heyeti durdurması ve teslim etmesi

sonucu artık müttefikleri olduğunu bildirmektedir. Dolayısıyla Muški'li Mita'nın II. Sargon ile ittifak kurmaya, krallığını Assur gücüne tabi kılmaya karar verdiğini ve ittifakın artık yön değiştirmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Tüm bu yazıtlar, Urartu ve Geç Hitit şehir devletlerine karşı kazandığı zaferin ardından Assur'un Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya yayılma sürecini aktarıp Urartu'nun bu bölge üzerindeki etkisinin veya kontrolünün önemli ölçüde zayıfladığını veya sona erdiğini göstermesiyle birlikte, Urartu'nun belli dönemlerde bölge üzerinde etkisinin olduğu ve ittifak arayışlarında kendisine başvurulacak denli güçlü bir yapıya sahip olabileceği izlenimini de uyandırmaktadır. Bununla birlikte, yukarıda ele aldığımız Muškili Mita ve Frig bağı ile aslında bu ittifakın batı yönünde Frigya'ya değin uzanan bir coğrafyada gerçekleştiği ve Urartu'nun bu kesimle ortak bir düşman vasıtasıyla bağ kurduğunu görmekteyiz.

Söz konusu bu ittifakların tarihlendirmeleri konusunda bir açıklık olmayıp, ittifakların I. Rusa mı ya da oğlu II. Argišti Dönemi'ne tarihlenmeleri konusu tartışmalıdır. Çünkü II. Sargon'un MÖ 714'deki VIII. Sefer kayıtlarında mağlubiyet sonrası I. Rusa'nın kendini öldürdüğü bildirilmektedir (LAR II: 175). Dolayısıyla, şayet II. Sargon VIII. Sefer sonrası I. Rusa'nın ölümü bilgisini doğru aktardıysa bu ittifaklar oğul II. Argišti Dönemi'nde gerçekleşmiş olmalıdır. Ya da bu ittifaklar VIII. sefer öncesi gerçekleşmiş ve aktarımları II. Sargon tarafından daha sonra yapılmış olmalıdır. Her iki durumda da yazıtların aktarımına göre bu ittifaklar gerçekleşmiş olmalıdır. Bununla birlikte ittifakların tarihlendirilmelerine yönelik farklı görüşler de mevcuttur (Bonfanti & Dan, 2021: 10).

Minua (CTU: A 5-5) ve I Argišti (CTU: A 8-3) dönemine ait Urartu kraliyet yazıtları, her iki kralın da Fırat Nehri Havzası'nın doğu kesimlerine seferler düzenlediğini ancak bu hattı aşamadığını, II. Sarduri'nin yazıtları ise onun ilk kez Fırat'ı geçtiğini ve Tumişki'den geçerek Militia Krallığı'nın krali şehrini ele geçirdiğini fakat haraç koşuluyla bölgeden geri çekildiğini göstermektedir (CTU: A 9-1, CTU: A 9-4). Dolayısıyla Urartu Fırat Nehri'nin doğu yakasında kalmış batısına tam anlamıyla sahip olamamıştır. Ancak özellikle Assur kaynakları göz önüne alındığında, ilerleyen süreçte ittifaklar vasıtasıyla Urartu'nun net bir şekilde batı ile siyasi ilişkiler içerisinde olduğu ve bu devletlerin üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Bu ilişkileri

oluşturabilecek ortamda dil önemli bir etkendir ve iki bölge bu ittifakları oluşturabilmek için muhakkak iletişim içinde olmalıdır. Ne yazık ki Assur belgeleri dışında bu ittifakları takip edebileceğimiz ne Geç Hitit'den ne de Urartu'dan bir kaynağa sahip değiliz. Ancak bu iletişimin sadece elçiler ile sözlü gerçekleşmediği yazılı olarak sürdürüldüğünü de düşünmekteyiz. Belki de bu yakınlaşmalarda bu dil bilinçli bir şekilde Urartu tarafından batıdaki bu kültürlerle anlaşabilmeyi sağlamak için seçilmişti. Ancak, bu yönde herhangi net bir belge olmadığı için bu düşünce bir varsayımdan öteye gitmeyecektir. Bununla birlikte, ittifaklar döneminde mutlak surette batıdaki bu kültürler ile daha barışçıl bir ortam hâkim olup, bölgeler arası kişilerin de ticari metaların da geçişinin daha esnek olabileceğini düşündürmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi hiyeroglif yazının olduğu kimi eserler üzerinde ölçek işaretlerine rastlanmıştır. Bu da bir anlamda besin ihtiyaçlarının sevkiyatlarında ya da bölgesel geçişlerinde iki bölge insanının anlaşabilmesi için anlam kazanan işaretler olabilir. Burada bahsettiğimizin büyük anlamda ticari potansiyel taşıyan besin taşımacılığı değil de daha küçük çapta bölgeler arası besin geçişleri olduğunun altını çizmek faydalı olacaktır. Bununla birlikte, bu dilin kullanımın olduğu mühür grupları da önemli bir veri grubudur. Ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiğini gösteren bu buluntu grubu da aradaki ticari alışverişlerin varlığına da dayanak sağlayabilir. Genel olarak kabul gören bir diğer düşünce I. Argišti'nin batı seferleri sonrası bölgeye naklettiği insanların bu dili bu bölgeye taşıyıp yerleşik hale getirmesidir (Klein, 1974: 93; Çilingiroğlu, 1984: 84; Konakçı, 2009: 379). Salvini bu düşünceyi açmakta ve batıdan tehcir yoluyla gelen, Kral Rusa'nın kalelerde işçi olarak çalıştırdığı kişilerin pratik zorunluluklar kaynaklı çivi yazısının zorluğuna alternatif olarak bu basit dili geliştirdiğini düşünmektedir (Salvini, 2001: 293). Bunlar da mâkul düşünceler olmakla birlikte bu dilin etkileşim noktasının neresi olduğu sorusunun yanıtını yine batı yönünde vermektedir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu dilin etkileşiminde batı ile olan ittifaklar sonucu kültürel etkileşime zemin hazırlayan direkt ilişkiler de göz ardı edilmemelidir.

Batı ile geliştirilmiş olan söz konusu bu ittifaklar hiyeroglif başlığı altında ele alınmış olsa bile tezin bütününde ele alınmış olan kültürel etkileşim kavramı konusunda farklı alanlar üzerinde de mutlak surette Urartu'ya yansımış olması ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu dinamik vasıtasıyla daha olumlu seyretmiş olabileceği düşünülen

siyasi ilişkiler yoluyla bu kültürlerin insanları da daha alıcı veya daha verici konuma geçmiş olmalıdırlar. Dolayısıyla değerlendirilmeler yapılırken bu dinamiğin de önemli olduğunun ve gözden kaçırılmaması gerektiğinin altını çizmekteyiz.

4.2. Mimari

Krallığın kurulmasının hemen ardından kralların inşa projelerine önem verdiği ve bu alanlara dair faaliyetlerde bulundukları yazılı belgelerden bilinmektedir. Söz konusu bu projeler kentlerin kurulumu, kale, saray, tapınak, sulama sistemleri, kanallar ve barajlardan oluşmaktadır. Kuşkusuz ki bu süreç merkezi bir devlet oluşturma güdüsü ile başlarken aktarımla gelen halkların işgücünden faydalanılmakla birlikte onların belli bölgelere yerleştirilmesi gerekliliğinden de doğan bir olgu haline gelmiş olmalıdır. Geniş bir perspektiften ele alındığında nakledilen kişilerin belirli bir yere yerleştirilme fikri beraberinde merkezi planlama anlayışı içeren dış kentlerin kurulumu ve genişlemesi anlamını taşımaktır. Tüm bu kamusal, içinde farklı halkların da barındığı kolektif çalışmalardan özellikle yeni kurulan şehirlerin nüfuslarını bahsi geçen bu kişilerle oluşturmak beraberinde şehrin inşasında kullanılabilecek büyük bir işgücünü Urartu'ya kazandırmakla birlikte mutlak surette mimari üzerinde görülebilecek kimi yabancı ögelerin bu topraklara taşınımına da vesile olmuştur.

Bunlardan ilki, yukarıda hiyeroglif yazısı başlığı altında da ele alınmış olan, I. Argišti'nin 4. saltanat yılında batı seferlerini naklettiğini 'Horhor Yıllığı' üzerinde görülmektedir (CTU: A 8-3). İlgili yazıt '*Tuate*' ibaresiyle Tabal'a dair Urartu içindeki ilk referansı içerirken Hate ve Şupa ülkesinden nakledilen 29.284 kişiden bahsetmektedir. İlgili yazıt şu şekildedir;

> *"... ... ... Hate Ülkesi'ni fethetti, kral Hilaruda'nın ülkesini fethetti... ... . Minua oğlu Argišti der ki: ... . Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niribai Ülkesi'nin vadisini(?) yendim, ... ülkesinin tahkimatlı [ ]urmani şehrini aldım. Krali [ ]adani şehrini yendim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehe'ni boyunu ve ülkesinin çevresini, güneyindeki Melitea Şehrini bağışladım. Meliaini nehrinin havzası, Piteira Şehrine, Marmuani Ülkesi'ne (ve) Qa[ ] ülkesine kadar ilerledim(?). Erkek ve kadınları götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım. 2539 delikanlı, 8698 canlı erkek (ve) 18.047 kadınları götürdüm, toplam 29.284 kişi o yılın insan sayısıdır. Kimilerini öldürdüm, kimilerini canlı götürdüm. ...at, 17.962 büyükbaş hayvan (ve) ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım... ...."*. (CTU: A 8-3).

Metinde bahsi geçen nakledildiği belirtilen bu kişilerin Aras Havzası'ndaki Erebuni Kalesi'nin inşasında büyük bir işgücü temini sağladığı düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 1983: 314). Bununla birlikte, bu bölgede Urartu pantheonuna sonradan dahil edilen Tanrı *İubša/İuarša*[304] (CTU: A 8-21) için standart plan olan kule tipli tapınakların dışına çıkılarak farklı bir tapınak inşa edilmesi oldukça dikkat çekicidir (Van loon, 1966: 42). Standart bir Urartu tapınağı kare planlı, kare *cella*lı ve kule tipli olarak tanımlanmıştır. (Usisshkin 1991: 117-118) Ancak bu tapınak dikdörtgen planlı ve köşe kısımlarında risalit bulunmayan bir tapınaktır. Cellası da diğer Urartu tapınaklarının aksine dikdörtgen planlıdır (Çilingiroğlu, 1997: 72). Dolayısıyla tapınağın mimarisindeki bu plan farkı olasılıkla pantheona yeni eklenmiş olan tanrı *İubša/İuarša* ve batı bölge olan Hate Ülkelerinden nakledilen kişilerle ilintili olmalıdır. Burada yalnızca soyut bir kavramın geçişi yaşanmamış, tapınaktaki plan farkıyla somut olarak mimaride de muhtemelen bu batıdan geçen kişilerin mimari birikimleriyle alakalı bir yansıma görülmüş olmalıdır.

Bir başka örnek Ayanis Kalesi'nde Haldi Tapınağı Yazıtı'ndaki ibarelerde ve tapınağın mimarisinde göze çarpmaktadır;

> *'...Argišti oğlu Rusa der ki: Lulu ülkelerden (düşman, barbar) Assur'dan, Targunі'den, Etiuni'den, Tablani'den (Tabal), Qainari'den, Hate'den, Muşki'den, Şiluquni ülkelerinden kadınları erkekleri yerlerinden ettim (sınırdışı ettim?). İnsanlar vasıtasıyla bu kaleyi ve bu yerleşimi kurdum...'*. (CTU: A 12-1).

Yazıtta yer alan ülke isimleri ele alındığında, farklı coğrafyaları ifade etmekle birlikte Tabal, Hate, Muški ile Frigya'yı da içine alan Urartu'nun batısındaki bölgelerdeki halklarla bir temas içinde bulunulduğu, bahsi geçen bölgelerdeki kişilerin bir sürgün yoluyla yerlerinden edildiği ancak nereye taşındıkları bilgisi görülmemektedir. Fakat yazıtın sonundaki ifadede yer alan *'...İnsanlar vasıtasıyla bu kaleyi ve bu yerleşimi kurdum...'* ibaresi, bu kişilerin Urartu coğrafyasına taşındıkları ve bu kalenin de bu kişiler tarafından inşa edildiğini düşündürmektedir. Bu ibarelere destek olarak Çilingiroğlu'nun Ayanis Kalesi üzerine yaptığı çalışma ile de burada nakillerle gelen insanların işgücüne katkıda bulundukları desteklenmektedir (Konakçı, 2009: 370).

[304] İlgili tanrı için bkz. Urartu Pantheonu'nda Kültürel Etkileşim başlığı.

Çalışmada Ayanis Kalesi'nde kullanılan taşların 30 km uzaklıkta bir mesafede getirildiğinden bahsedilmekte, taş ağırlıklarının hesaplanması ile yalnızca kalenin güney surunda 5400 ton taş kullanıldığı dolayısıyla tüm kale için ciddi bir işgücü ve zaman gereksinimine ihtiyaç duyulduğu bildirilmektedir (Çilingiroğlu, 2004a: 210-214). Bu bağlamda bu kişilerin ilk etapta mutlak surette işgücünden faydalanılmak üzere inşa faaliyetine dahil edildikleri düşünülebilir. Bu durumda Ayanis'te Haldi Tapınağı'nda karşımıza çıkan ve daha önceki Urartu yerleşimlerinde karşılaşmadığımız kimi farklı bezeme teknikleri şaşırtıcı olmamalıdır. Bahsi geçen tapınağın iç kısmını oluşturan taşlar *intaglio* tekniğinde ile oyulmuş ve oyuk kısımların içi taş kakma tekniği ile bezenmiştir. Buna ek olarak tanrılar, kimi mitolojik varlıklar, rozetler ve bitkiler gibi Urartu motiflerini de içeren bu bezeme tekniği Urartu için yeni bir uygulamadır (Çilingiroğlu, 2001a: 41). Bu durum batı bölgelerden buraya aktarılmış olan kişilerin mimari bilgi birikimlerini bu yapıya aktarımları olarak değerlendirilebilir.

Bir başka değerlendirme ise Kef Kalesi yazıtı üzerinden yapılabilir. Söz konusu bölgede ele geçen yazıt şu şekildedir;

> *'…Argišti oğlu Rusa der ki: Düşman ülkesinden kadınlar ve erkekler götürdüm. … Tabal, Quaniaru, Muški, Hatti (Geç Hitit Devletleri) ve Halitu ülkelerinden insanları … Bu kaleyi bu kaledeki adamlar ve bu yerleşimler tarafından yaptım ve bu [kaleyi] alzinai yaptım, onları bu kaleye ekledim…*'. (CTU: A 12-4).

II. Rusa Dönemi'ne ait Kef Kalesi yazıtı da batıdan Urartu içine dahil edilen kişilerin varlığını ve inşa faaliyetlerine dahil edildiklerini göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda II. Rusa'nın inşa ettirdiği Ayanis Kalesi'nin dış kentine; *Assur, Targuni, Etiuni, Tablani, Qainaru, Hate, Muški, Şiluquni* ülkelerinden, Kef Kalesi'ne ise *Muški, Hate* ve *Halitu* ülkelerinden insanları nakletmesi bu kralla birlikte mimaride özellikle Ayanis Kenti ile ortaya çıkmış, düzgün planlı simetrik bir mimariye sahip olan dış kentlerin (Stone & Zimansky, 2004: 238 vd.) oluşumunda söz konusu bölgelerden gelen kişilerin mimari birikimlerinin bir yansıması olabileceği düşünülmektedir (Konakçı, 2006: 115).

Özetlemek gerekirse Urartu'nun kendi içine entegre ettiği batı halklarından bazı insanların iş gücüne katkı sunması beraberinde Urartu mimarisine de kendi kültürlerinden bazı nüansları taşımasını sağlamıştır.

4.3. Tarım

Urartu'da iktisadi hayatın temel unsurlarından biri olan tarım ile alakalı faaliyetleri kimi arkeolojik buluntularla[305] saptarken bazı yazılı belgeler üzerinde de görmek mümkündür. Van Gölü kıyısındaki ovalarda ortalama 1750 metre olan yükseklik, bu bölgenin çevresindeki alanlarda 2000 metrenin üzerine çıkmakta dolayısıyla yükseltinin artması ve karasallığın meydana getirdiği zorlu iklim koşulları kıyı ovaları ve ovaların yakın çevresi dışındaki alanlarda yaşamayı zorlaştırmaktadır. Bu alanlarda hayvancılık ön plana çıkmış olsa da tarımsal faaliyetlerin tamamlayıcı unsur olması kaçınılmaz hâle gelmiştir (Avcı, 2015: 64). Aslında, yüksek yaylaların ve ovaların doğal şartlarının tarıma da uygun olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, Urartu yaylalarından, Hazar Denizi'ne dökülen Aras ve Kura Nehirleri ile birlikte Elazığ Ovası'nda Fırat'ı oluşturan Murat ve Karasu gibi önemli bazı nehirler geçmektedir (Çifçi, 2018a: 21). Hâkim olduğu coğrafya açısından da tarıma elverişli olduğu açıkça görülmekte iken yazılı belgelere göre tarımın gereksinimlerinden olan sulama kanallarının inşası ve kimi yerleşilmeyen, tarım olmayan bölgelerin yerleşime ve ekim işlerine açılması, tarımın Urartu'da zaman içerisinde geliştiği ve merkezi yönetim kontrolüne girdiğini göstermektedir[306]. Burada mutlaka iskânın istikrarını sağlamak ve bu sistematiği devam ettirebilmek adına iktisadi hayatın garanti altına alınması amaçlı tarımsal üretimin kontrolü (Avcı, 2015: 87) gerekliliği doğmuş olmalıdır. Ancak son dönem bulgularından özellikle Ayanis'te depolama alanlarında ele geçen bullalar ile tüm tarım alanlarının krallığın veya hükümdarın kontrolünde olmadığını

[305] Neolitik Dönemden itibaren yerleşik yaşama ve tarımsal faaliyetlere geçiş ile insanoğlunun yoğun olarak kullanmaya başladığı aletlerden olan öğütme ve ezgi taşları bu buluntulara örnek verilebilir. Urartu'da Çavuştepe, Ayanis Kalesi, Bastam Kalesi, Yukarı Anzaf Kalesi, Armavir Blur, Van Kalesi Höyüğü'nde ele geçmişlerdir. Bununla birlikte, taş kap kültürünün de tarımla ilişiği olduğu düşünülmelidir. Bu kaplar da Urartu'da Van Kalesi ve Höyüğü, Yukarı Anzaf Kalesi, Armavir Blur (Argištihinili), Çavuştepe, Toprakkale (Rusahinili), Ayanis Kalesi, Karmir Blur, Bastam Kalesi, Karagündüz Höyük, Tuşpa Altıntepe Nekropolü gibi yerleşimlerde ele geçmiştir. Ek olarak, tarım uygulamaları esnasında kullanılan, saban, balta, orak, yaba gibi aletler de ele geçmiştir. Çifçi 2017: 28.

[306] Buradaki merkezi yönetimden kasıt kralların tarım alanları ve sulama sistemlerinin düzenlenmesi ile depolama alanlarının kurulmasındaki etkin rol oynamalarını içermektedir. Çünkü yazılı belgeler yalnızca bu bilgileri aktarmaktadır.

göstermektedir (Salvini, 2001: 279 vd.). Dolayısıyla bu tarım uygulamaları içindeki bireysel etkilerin varlığına işaret edebilecek bir durumdur.

Tarım nesilden nesile ve kültürden kültüre aktarılan bir olgudur. Bu bağlamda Urartu içinde de gördüğümüz bu tarımsal bilgi birikiminin nesiller ve kültürler arası bir aktarımla buraya ulaştığını düşünmek mümkündür. Urartu'da bu gelişimi oluşturan başlıca sebep, her kültürde olduğu gibi, yaşamsal döngüyü sağlayan besin maddelerinin karşılanması iken, mutlaka ki bu kültürün uygulanmasına ve daha geniş bir alana yayılmasına etkileşim sağlayacak farklı bir öge de olmalıydı. Bilindiği üzere Urartu öncesi dönem bölgede yarı göçebe, daha çok hayvancılıkla geçimini sağlayan toplulukların varlığı düşünülmekteyken tarım bir anlamda Urartu Dönemi için bir yenilik anlamını taşımaktadır. Bu düşünce de bu yeniliğin bu toplum içerisine girip pratiğe dökülmesi için bazı dış etkenlerin var olduğunu düşündürmektedir. Bunda mutlak surette yerleşimlerin kurulmasıyla birlikte giderek artan nüfusun besin ihtiyacını karşılama en önemli etkeni oluşturuyorken, uygulamanın esasında nakillerle artan nüfusun direkt bir etkisi yaşanmış ve bu kişiler tarım konusundaki bilgi birikimlerini bu coğrafyaya taşımış olmalıydılar.

Anadolu'da II. binde Hitit ile gelişkin ve yerleşmiş bir tarım kültürünün varlığı bilinmektedir. Bununla birlikte, Hitit Devleti'nin bu uygulamayı tehcir yoluyla naklettiği ve *Nam.Ra* olarak isimlendirdiği kişiler üzerinden de organize ettiği ve onlara da pay verdiği kimi yazılı belgelerde açıkça görülmektedir[307]. Pay verme sistemi organizasyonu kolaylaştırabileceği gibi bu kişilerin üzerinde kurulması hedeflenen yönetim gücüne de pozitif katkı sağlayacak bir sistem gibi görünmektedir. Anadolu'daki bu tarım kültürü I. binde mutlak surette kendi coğrafyasındaki ve komşu bölgelerin de var olan topluluklarına da yansımış olmalıdır. Fakat altını önemle çizmek gerekir ki Urartu'da bu tür bir sistemin kullanıldığını belgeleyen herhangi bir yazılı belge ele geçmemiştir. Dolayısıyla bu bir fikir olmaktan öteye geçmeyecektir.

Tarım ile alakalı Urartu kayıtlarına baktığımız zaman İšpuini Dönemi ile birlikte tarımla alakalı ibareleri görmeye başlamaktayız. Bu kralın ilgili yazıtları şu şekildedir;

[307]Alp 1949: 259. *"…[.....] Fakat [Memlekette] iskân edilmiş olan [ve tohumluk] teslim ettiği NAM.RA'ya da hasat zamanı[nda] hububat verecektir…"*. İlgili yazıtta nakille getirilmiş olan *NAM.RA*'ların tarımsal organizasyonda işgücüne karşılık belli bir pay aldığı açıkça görülmektedir.

Patnos Ziyarettepe'de bulunan ve şu an Van Müzesi'nde sergilenen yazıt;

> '*Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu* İš*puini bu ... yaptırdı. (Burada) bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey dikilmemişti. Sarduri oğlu* İš*puini bu ... yaptırdı.*'. (CTU: A 2-10).

Her ne kadar bu yazıttaki 'dikilmemişti' ibaresi muğlak bir anlam taşıyıp farklı eylemler şeklinde yorumlanabilecek olsa da bunun tarım ile alakalı olabileceği ihtimalini de taşımaktadır.

Kalecik'te bulunan sütun kaidesi parçasında,

> '*Sarduri oğlu İšpuini bu tarlayı yaptırdı...*'. (CTU: A 2-1).

Hazine Piri Kapısı'nda,

> *"Sarduri oğlu İšpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı".* (CTU: A 2-5).

Daha sonra Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua'nın ortak yönetim dönemindeki Meher Kapı Yazıtı'nda tarımla alakalı bazı ibarelere denk gelmekteyiz.

> *'...Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua Haldi için yeni bir bağ ektiler, yeni bahçeler ektiler. Orada daha önce hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua yeni bir burganani kurdular, bir ritüel oluşturdular: Ağaçlar/bitkiler .... oldukları zaman Haldi'ye 3 koyun, bütün tanrılara 3 koyun; bağlar olgunlaştığında(?) Haldi'ye 3 koyun, bütün tanrılara 3 koyun; bağ bozumunda(?) Haldi'ye 3 koyun, bütün tanrılara 3 koyun kurban edilmelidir...'*. (CTU: A 3-1).

Yazıttaki ibarelerden anlaşıldığına göre daha önce ekilmeyen alanlarda bağlar ile bahçeler kurulduğu ancak bunlardan verim alındığında ilgili tanrılara adakta bulunulacağı bildirilmektedir. Benzer şekilde Karahan Steli'nde de tarım ile alakalı yeni oluşumlara dikkat çekilir;

> *'...Išpuini oğlu Minua, yeni bir kale ile birlikte bir şehir ve yeni bir bağ kurdu. Bir ağıl (?) (Burganani) ve yeni bir meyve bahçesi kurdu...'*. (CTU: A 5-28).

Minua Dönemi yazıtlarında, Patnos Aznavurtepe'de;

> *'...Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Ḫaldi yardımcı oldu. Hava-Tanrısı, Güneş-Tanrısı (ve tüm) tanrılar toprağın yararına (?) ... ve üzüm*

bağları kurdu. Topraklar Minua'nın adaletine (?) Sevindi…'. (CTU: A5-11).

Bunlara ek olarak, krallık içinde tarımsal alanlar için aidiyet bildiren kimi yazıtlar da mevcuttur.

Kadembastı Mevkii'nde, Şamran Kanalı'nın destek duvarı içinde;

'…Bu bağ Minua'nın karısı Tariria'nındır. (Onun) Adı Taririahinilidir.' (CTU: A5-1).

Köşk Steli'nde ise Minua'nın kendi ismiyle adlandırdığı bağ ile karşılaşmaktayız. Buradaki kutsama ibareleri Meher Kapı Yazıtı ile benzerdir.

'İšpuini oğlu Minua, bu taşı (steli) Tanrı Haldi'ye, kralına diktirdi. Haldi Kapısını yaptırdığı zaman kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı (ve ona) 'Haldi Şehri adını verdi. Bu bağı ve bahçeleri kurdu, adı 'Minua Bağı'dır…'. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İšpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi' nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Minua der ki: Bağ (hasat edildiğinde?) olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 1 sığır (boğa?) ve 3 koyun kurban olarak sunulsun. Hem Haldi kapısında hem de yazıtın önünde şarap sunulsun. Yeni bir bağ kurulduğu zaman, Haldi kapısı önünde tanrı Haldi için bir sunu töreni yapılsın. Yazıtın önünde bir sunu töreni de tanrıça Arubani ve tanrı Haldi için düzenlensin.'. (CTU: A5-33).

Devam eden süreçte diğer krallar da yazıtlarda benzer ifadeleri kullanarak, ilk olarak kurulan yerleşimin tanımı ve yapılan tarımsal yatırımları bildirmektedirler. Örneklemek gerekirse, II. Sarduri Dönemi Yazıtı politikanın içeriğini ve şehirlerin kurulumu esnasında tarımın buradaki önemini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla, bir şehrin kurulumu ile birlikte tarım uygulamamalarının birincil derecede ön plana alındığını görmekteyiz.

'... Sarduri der ki: Yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. ...'' ve ''... orada bahçeler, bağlar ve yeni bir şehir kurdum. ...'. (CTU: A9-17).

Yukarıda da belirtiği gibi, bu gereklilik mutlak surette nakillerle artan nüfusun gereksinimlerini karşılama ve devletin ekonomik yeterliliğini sağlama yolunda atılmış adımlar olmalıydı. Kral Minua Dönemi'nden Argišti oğlu Rusa Dönemi'ne kadar geçen süreçte inşa edilmiş olan büyük depolama alanları daha fazla alanda tarım etkinliklerinin yürütüldüğünü ve bunun beraberinde mahsulde artışı getirdiğini

düşündürmektedir (Çifçi, 2017: 90-91). Arkeolojik buluntular ve yazılı belgeler bu tür faaliyetlerin ağırlıklı olarak MÖ VIII. yüzyılda hüküm süren I. Argišti ve II. Sarduri ile MÖ VII. yüzyılda hüküm sürmüş olan Argišti oğlu Rusa Dönemi'nde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. (Çifçi, 2018a: 23). Bununla birlikte, depolama alanlarının kıyaslaması yapıldığında, MÖ VII. yüzyıla ait olanların MÖ VIII. yüzyıla ait olanlardan daha büyük ve daha fazla kapasiteye sahip oldukları görülmektedir (Çifçi, 2017: 73-90). Bu veriler tarımda giderek ivme kazanan bir sistemin var olduğunu düşündürmektedir. Ancak söz konusu bu görüşün ağırlıklı olarak Urartu kaleleri kazılarının fazlalığı ile çevresindeki yerleşim yerlerinin daha az aydınlığa sahip olması ve bunun verilere daha az yansımış olmasından kaynaklandığını da belirtmek faydalı olacaktır. Bu veriler ele alınırken çalışmaların ilgili alanlarda yoğunlaştığı dolayısıyla bahsi geçen kralların yerleşimleri veya dönemlerine ait görünümlerin oluşmasının kaçınılmaz olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın içerisinde ele alınan diğer bulgular gibi mutlak surette bu veri değerlendirmeleri de çalışmaların Urartu coğrafyasında farklı alanlarda genişlemesiyle farklı bir görünüme ulaşacağı düşünülmelidir.

Bununla birlikte, Assur Yazıtları'ndan bir veri de bu dönemin tarımsal uygulamalarına dair bir atıf içermektedir. İlgili yazıt II. Sargon Dönemi'ne ait olup, Rusa'nın *Sangibute* eyaletine bağlı Ulhu Şehri'nde su kanalları, bağlar, bahçeler ve ekilmemiş alanların olduğundan bahsetmektedir.

> *'Tarmakisa'dan yola çıktım ….ayaklandım. Kišpal Dağı'nın eteğinde bir kale olan Ulhu Şehri… ve onların halkı balık gibi… onlar içmezlerdi, açlıklarını bastırmamışlardı…kralları ve danışmanları Ursâ, [kalbinin] arzularını dinledi… onlara suyun nereden fışkırdığını [gösterdi]. Bu akan suyu taşıyan bir hendek kazdı ve … Fırat gibi çok su getirdi. Suyun kaynağından başlayan çok sayıda kanal yaptır… ve yemiş bahçelerini suladı. Eski günlerde çöl olan arazisi … ve yağmur kadar zengin meyve ve üzüm yaptı. Sarayının serveti çok yüksek (?) çınar ağaçları, orman gibi …, onların gölgesini ovanın üzerine düşürdü ve işlenmemiş topraklarını tanrı gibi … halkının mutluluk şarkıları söylemesini sağladı. Tohum ülkesinden gelen 300 homer tohumu ekti … Hasat zamanı ekin çok bol ürün verdi. Ekilmemiş arazilerini çayır gibi yaptı, baharda bu toprakları bol olarak suladı (ve) çimen ve otlaklar kış ve yaz aylarında duraklamaya uğramadı; burasını atlar ve hayvan sürüleri için bir ağıla çevirdi…'*. (LAR II: 160).

İlgili yazıtta geçen *'...eski günlerde çöl olan arazisi...'* ibareleriyle Kral Rusa'nın daha önce ekim yapılmayan alanlara belli su kaynakları oluşturarak bahsi geçen bölgelerde ciddi tarımsal üretim faaliyetlerine giriştiği ve bunda da başarılı olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere yazıtlar bir propaganda dili içermekte ve kimi söylemlerin abartılı olarak nakledildiği düşünülmelidir. Fakat bu yazıt Rusa'nın kendine olan övgüsünden, propaganda amacından ziyade Sargon'un aktarımı olduğu için bizlere tarım konusunda daha dikkate değer bir bilgi aktarmaktadır.

Arkeolojik verilerin ve yazıtların aktarımına göre oluşan resimde Urartu'da tarım, devletin kuruluşundan sonraki dönemlerden itibaren ivme kazanarak gelişmiş ekilmeyen alanlar ekim işlerine açılmış ve çeşitli su kanalları inşası ile bu faaliyetler desteklenmiştir. Sulu tarımın devletin hâkim olduğu kısmi arazilerde yapıldığı bu dağlık coğrafya insanlarının kuruluş aşamalarında yapısı gereği eğilimini askeri güce ve yönetim becerisini geliştirmeye yönlendirmesi, sonraki aşamalarda ise gereksinimlerin artışı ile tarıma yönlenmesi elbette doğaldır. Bu bağlamda veriler değerlendirildiğinde, Kral Minua Dönemi'nden Argišti oğlu Rusa Dönemi'ne kadar geçen süreçte inşa edilmiş olan büyük depolama alanları, buna ek olarak, depolama alanlarının kıyaslaması yapıldığında, MÖ VII. yüzyıla ait olanların MÖ VIII. yüzyıla ait olanlardan daha büyük ve daha fazla kapasiteye sahip olması ile Urartu'da tarımsal faaliyetlerin ağırlıklı olarak MÖ VIII. yüzyılda hüküm süren I. Argišti ve II. Sarduri ile MÖ VII. yüzyılda hüküm sürmüş olan Argišti oğlu Rusa Dönemi'nde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yukarıda ele alınan yazıtlar da ilgili kralların desteğiyle tarımsal alanların açıldığını ve ekim işlerinin yapıldığını ortaya koymaktadır. Yukarıda hiyeroglif ve mimari konularında ele alındığı üzere, söz konusu bu dönemlerin Urartu'nun batı seferlerine yöneldiği ve buradan nakiller gerçekleştirdiği, bununla birlikte özellikle Rusa Dönemi'nde çeşitli ittifaklar vasıtasıyla batıdaki Geç Hitit Devletleri ile ilişiğinin olduğu dönemlere tekabül ettiği görülmektedir (CTU: A5-5, A9-4, A 12, A 12-4; LAR I: 769; LAR II: 24-25-26). Batı seferleri ile haraç, ganimet ediniminin yanı sıra insan nakillerinin de katkı olarak Urartu'ya bir kazanç olmasıyla birlikte, bazı Geç Hitit Krallıkları ile oluşturulan ittifaklar vasıtasıyla bu toplumlar arasında siyasi iklimin daha ılıman bir hale geldiği gözden kaçırılmaması gereken önemli bir noktadır. Bu bağlamda bahsi geçen bu siyasi

görünümün bir anlamda kültürel etkileşimlere daha fazla olanak sağlayan dönemler olabileceği unutulmamalıdır.

Bununla birlikte, Orta Anadolu'da Hitit'in nakiller vasıtasıyla kendi bölgesine taşıdığı *Nam.Ra* olarak adlandırdığı kişilerin tarımdaki payları yazılı belgeler sayesinde net bir şekilde bilinmektedir[308]. Ancak ne yazık ki bugünkü veriler Urartu kaynakları adına bu tarz net bir veri sağlamasa da söz konusu bu kişilerin belki de Urartu içinde de bu tarz bir uygulamaya tâbi tutulmuş olduklarını ve aktif rol aldıklarını düşündürebilir. Bunu destekleyecek net bir verinin olmadığı yalnızca bir düşünceden ibaret olduğunun altını çizmek isteriz. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki bu kişilerin düzenli bir pay alma itkisiyle tarımsal üretimlere katılımları sağlanmasa bile mecburi iş gücüne katkı sağlama zorunlulukları olma yükümlülüklerinden dolayı da zaten bu iş kolunun içerisinde yer almış olabilecekleri düşünülmelidir. Dolayısıyla başlangıçta, yapısı ve coğrafyasının zorlu koşullarının gereği olarak tarıma çok da eğilimli gibi görünmeyen bu dağlık coğrafya insanı, söz konusu bu işkolunun daha sistematik ve yerleşik bir şekilde uygulanması konusunda, nakille kendi bölgesine aktarılmış insanlardan almış olduğu bilgi aktarımı bir başka deyişle etkileşim sayesinde ekonomisine oldukça büyük oranda katkıda bulunacak bu alanda ilerleme kaydetmiş olabileceği yüksek bir ihtimal gibi görünmektedir.

Genel bir perspektiften bakıldığında, dağlık bir coğrafyada en başta odağını askeri güce yoğunlaştıran ki zaten yapısı bu yönde olan bir toplumun muhakkak ki kendi yapısı dışındaki bir bilgi birikimini yani tarımsal üretim becerisi ve bilgisini, bir dış etken vasıtasıyla almış olduğunu düşündürmektedir. Tarım konusundaki bilgi birikimi aktarımı yazılı kaynaklardaki verilere göre tarım konusunda giderek yükselen eğri, tarıma açılmayan yerlerin ekim işlerine açılması ile bu dış etkenin nakil yoluyla ulaşan halk olduğu konusundaki görüşünü destekler nitelikte gibi görünmektedir. Özetlemek gerekirse, batı bölgelerden nakille bu bölgeye taşınmış kişilerin oluşturduğu nüfusun ve yerel halkın gereksinimlerini giderme amaçlı da olsa, burada yalnızca tarımsal üretimin gerekliliği anlamında bir tetiklenme yaşanmamış, bu alanlarda dışarıdan nakil vasıtasıyla gelen insanların işgücünden faydalanılmakla birlikte tarım ile alakalı bilgi

[308] Alp 1949: 259. *"…[.....] Fakat [Memlekette] iskân edilmiş olan [ve tohumluk] teslim ettiği NAM.RA'ya da hasat zamanı[nda] hububat verecektir…"*. İlgili yazıtta nakille getirilmiş olan *NAM.RA*'ların tarımsal organizasyonda işgücüne karşılık belli bir pay aldığı açıkça görülmektedir.

birikimlerini bu bölgeye taşımış oldukları ve Urartu'daki tarımsal ivmenin bu yolla artmış olabileceği de düşünülebilir.

SONUÇ

MÖ IX. yüzyılın sonlarından itibaren merkezi bir yapı oluşturan Urartu Devleti, MÖ VII. yüzyılda İran'ın batısıyla askeri mücadele halinde, güneyinde Assur ile yoğun bir çatışma içinde, batısında Geç Hitit Devletleri'yle ise siyasi ve mutlaka bunun getirisi olarak kültürel bir etkileşim içindeydi. Kendisine askeri ve siyasi hedefler belirleyen Urartu, ekonomisini ve siyasi gücünü pekiştirmek için batısı da dahil pek çok bölgeye seferler düzenlemiştir. Temelde ilhâk niyeti güdülerek çıkılan tüm bu seferler siyasi ve sosyal açıdan büyümesine yöneliktir. Bu seferler, yalnızca haraç ganimet veya ilgili bölgelerin ilhâkı gibi getiriler sağlamamış, temas edilen bölge halkları ile mutlak surette bir kültürel etkileşim yaşanmıştır.

Urartu'nun batısındaki komşularıyla olan temaslarına dair bilgiler krali yazıtlarda belli bir çerçeveyi oluşturacak nitelikte sunulmaktadır. Bu yazıtların aktarımına göre Kral Minua Dönemi'nden itibaren, bu bölgeye doğru seferler başlamış ve Kral I. Argišti, II. Sarduri ve Rusa dönemlerinde de bu bölgeye doğru hareketlilik devam etmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki bu konu sıklıkla tartışılmış olsa da bu yazıtlara göre Urartu, Fırat'ın ötesinde tam anlamıyla bir ilhâk gerçekleştirememiş, bu bölgede kalıcı olamamış, süreçler ganimet, vergi edinimi ve insan nakilleriyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, Assur kayıtlarında yer alan, Urartu'nun da içinde var olduğunu bildiğimiz, Orta Anadolu'da Assur'a karşı kurulmuş ittifakların, bu bölgedeki siyasi iklimi ılıman hale getirmesi bölgeler arası kültürel etkileşimin de ivme kazanmış olabileceğini düşündürür niteliktedir. İlgili yazıtlar seferler ve ittifaklar ile Urartu'nun Fırat'ın ötesinde, Tabal, Hate ve özellikle Muški ibaresiyle Orta Anadolu'da Frigya'ya değin bir coğrafya ile etkileşime girildiğini ortaya koymaktadır. Tüm bu belgeler batıyla olan ilişkilerin ana çerçevesine dair bilgiler içerirken kültürel etkileşimin yaşandığına dair net bir bilgi aktarmamaktadır. Ancak bu belgeler, bölge ile gerçekleşen temaslar sonrası bu bölgeden Urartu Ülkesi'ne doğru tehcir yoluyla taşınan insanlar vasıtasıyla Urartu Kültürü'ne bazı yeniliklerin adapte edilebilmesine imkân sağlayan bir dinamiğin oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Yazıtların ortaya koyduğu bir başka dinamik, seferler sonrası elde edilen ganimet edinimidir. Ve bu dinamiğin kültürel etkileşimdeki yeri de yadsınamayacak ölçüdedir. Bu konuda çarpıcı bir örnek vermek gerekirse; Urartu Kralı II. Sarduri, yazılı

belgelerden birinde, batıya gerçekleştirdiği bir sefer sonrası, Kummuh Ülkesi Kralı Kuštašpili'nin kendisine pek çok ganimetle birlikte 1535 tunç kazan sunduğunu bildirmektedir (CTU: A 9-3; UKN I: 155E). Bu dinamiğin yok sayılması bazı yorumlama hatalarını beraberinde getirme ihtimali taşımaktadır. Örneğin; ganimet edinimi vasıtasıyla coğrafyalar arası geçişi sağlanmış olan bir eserin üzerinde stil kritikleri yapılarak bulundukları coğrafyada taklit edilmiş eserler sınıflandırılmasına tâbii tutulabilir. Veya yazılı belge yoksunluğunda, bu tarz bir eserin o bölgeye ulaşım şekli ticaret vs. gibi çok daha komplike bir şekilde yorumlanabilir. Dolayısıyla bu çalışmada, etkileşime yol açacak veya bölgesel eser geçişlerini sağlayacak her bir dinamik dikkatli bir şekilde ele alınmıştır.

Toplumlar arası kültürel etkileşim göstergesinin en belirgin görüldüğü alanlardan birisi kuşkusuz ki o toplumun zanaatkarlarının ellerinden çıkan eserlere yansıyan sanatsal nüanslardır. İlgili eserlerdeki izler doğru takip edildiğinde bahsi geçen toplumun etkileşim aldığı ve kültürel alışverişe girdiği komşu bölge veya dış etkeni saptamak ya da bu etkileşimin boyutunun ne oranda olduğunu gözlemlemek oldukça mümkündür. Bu bağlamda yazıtlardaki veriler de göz ardı edilmeden kültürel etkileşim sorunsalına dahil edilen bazı zanaat ürünleri bu çalışma içerisinde incelenmiştir.

Metal eserler

Bu eser gruplarında ilki at koşum takımları içerisinde yer alan çıngıraklardır. Urartu Coğrafyasında çok geniş alanda farklı tiplerde çıngırağın kullanım gördüğü saptanmıştır. Ancak sekizgen köşeli ve dikdörtgenimsi pencerecikli formu olan bir çıngırak tipi hem Urartu'da hem de Urartu'dan bir hayli uzakta olan Samos ve Pharae'da ele geçmiş olmasıyla bölgeler arası kültürel etkileşim sorusunu doğurmuş ve sıklıkla tartışılmıştır. Bununla birlikte, bu eserlerin Urartu ile batısı arasındaki temaslara ve neredeyse ticari eylemlerin varlığına bir kanıt gibi sunulduğu çalışmalar da mevcuttur. Bu çıngırak formunun Urartu'daki paralelleri; Alişar, Karmir Blur, Patnos, Dizgin Kale gibi yerleşimlerden sistemli bir kazı verisi olarak ele geçerken, satın alma eserler ise Van, Kars Müzeleri'nde bulunmaktadır. Öte yandan, menşei belirsiz bazı eserler, Ashmolean, Metropolitan Müzeleri ve Ebnöther Koleksiyonunda karşımıza çıkmaktadır. Bu çıngıraklardan bazılarının üzerinde, Urartu Kralları Minua,

I. Argišti, II. Sarduri ve II. Argišti'nin yazıtları bulunmaktadır. Çıngıraklarda yazıtların varlığı ile birlikte sekizgen köşeli ve pencerecikli bu formun Urartu'ya aidiyeti neredeyse kesinlik kazanmıştır. Ancak batıdaki müzelerde bulunan satın alma eserlerin menşei belirsiz olması ve döneminden bağımsız, günümüze daha yakın bir tarihte, ilgili müzelere farklı dinamiklerle ulaştırılmış olması ile elimizde batı verisi olarak yalnızca Samos B474 ve Pharae çıngırakları kalmaktadır. Her ne kadar stilistik olarak bu iki çıngırak da Urartu Coğrafyasında ele geçmiş olan sekizgen köşeli ve pencerecikli formun bir eşi gibi görünse de yalnızca iki adet halinde olmaları ile aradaki kültürel etkileşimin veya ticaret gibi bir hareketliliğin varlığına kanıt olarak kullanılmaya yeterli değildir. Çünkü çıngırak aslında bir kişinin üzerinde bile taşıyabileceği derecede küçük ve coğrafyalar arası geçişi kolay olan bir eser türüdür. Bu durum göz önünde bulundurulunca sayısal olarak düşük veriyle karşılaşmak büyük çıkarımların önüne geçmelidir. Bu formun dışında Urartu ile batısı arasındaki başka bir formun benzerliği bulunmamakla birlikte, batı bölgelerin aksine, Urartu'nun çıngıraklar konusunda etkileşimi üzerine Assur (Engel, 1870: 65, fig. 20) ve Kafkasya'nın çıngıraklarına (Castelluccia & Dan, 2014: 100) olan yakınlığı dikkate değer olup, Urartu'daki çıngırakların bu bölgelerden etkileşim almış olması daha olası gibi görünmektedir.

Urartu ile batısı arasında kültürel alışveriş ve hatta ticari geçişlerin olduğuna dair kanıt olarak sıklıkla kullanılan argümanlardan bir diğeri tunç kazanlar ve eklentileridir. Urartu'da tunç kazanlar ile eklentileri, Altıntepe, Toprakkale, Ayanis, Karmir Blur, Kayalıdere, Guşçi ve İran'ın Kuzeybatısı'nda Verahram Bölgesi'nde yer alan Alişar'da ele geçmiştir. Bunlardan yalnızca bir bütün halde, sağlam olarak korunagelmiş boğa eklentili kazan Altıntepe örneği iken diğer yerleşimlerden ele geçmiş olanlar boğa, siren ve aslan başı biçiminde, kazana ait olduğu belirlenen eklentiler şeklindedir. Bunun yanı sıra Karlsruhe, Münih, Philadelphia, Fogg, Cleveland, Cincinnati, Louvre gibi pek çok yurtdışı müzesinde Urartu atıfı alan eserler mevcuttur. Urartu'nun batısında ise Frig başkenti Gordion'da da sistematik kazı verileri olarak bir bütün halde eklentili kazan ve yalnızca eklentiler ele geçmiştir. Bu bölgenin batısında Yunanistan'da Amyclae yerleşiminden stilistik özellikleriyle Urartu'yla örtüşen eklenti ele geçmişken, İtalya'da Cumae yerleşimi, Etrurya Bölgesi'nde Praeneste'de Bernardini Mezarı, Vetulonia'da Tomba dei Lebeti'den

(Lebeti Mezarı) ele geçmiş olan eklentiler de tartışmanın coğrafi kısmını daha geniş bir alana taşımıştır.

Bu eklentiler ayrı ayrı başlıklar halinde ele alındığında; boğa eklentileri Urartu Coğrafyası'nda, kazanıyla birlikte sağlam olarak korunagelmiş Altıntepe ve yalnızca eklentiler halinde Karmir Blur, Toprakkale, Alişar'da ele geçmiştir. Bununla birlikte, Hanfmann tarafından yayımlanan, kaybolmuş ancak Guşçi yerleşimine ait olduğu bildirilen boğa eklentileri de bu grupta yer almaktadır[309]. İlgili çalışma, bilim dünyasında hemen hemen herkes tarafından kabul gördüğü için burada değerlendirme yapılmasında sakınca görülmemiştir. Bu eserlerin stilistik incelemelerinde tutarlı bir gruba işaret ettikleri görülmektedir. Urartu'nun batı komşularına bakıldığında, Frigya'da yalnızca Gordion yerleşiminde sağlam olarak korunagelmiş boğa başı eklentili bir kazan ve kazandan bağımsız eklentiler ele geçmiştir. Gordion'da sağlam olarak ele geçen bu kazanın eklentilerinde stilistik olarak bazı benzerlikler mevcutken bu eklentilerin kahkülleri farklı işlenmiş ve tutamak kısmında bir halka bulunması ile Urartu grubundan farklıdır. Batıdaki bir diğer boğa eklentili örnek, İtalya'da Cumae'den geldiği bildirilen bir boğa başı eklentili kazandır. Literatürde önemli bir yer tutan bu kazan Urartu olarak tanımlanmış ve birçok eserde Cumae'den geldiği bildirilmiştir. Stilistik olarak Urartu grubuyla benzerlikler taşısa da bu eser aslında 1900'lerde Napoli'de bir limandan satın alma eserdir. Dolayısıyla pek çok çalışmanın aksine bu eklentiyi batı eseri olarak ele almak yanlıştır. Tartışmalara konu olan bir diğer örnek, Atina National Museum'da korunmakta olan, Yunanistan'da Amyclae yerleşiminden geldiği bildirilen bir eklentidir. Stilistik olarak Urartu grubuyla benzerdir.

Sonuç olarak tartışmayı menşei belirsiz müze eserlerinden bağımsız olarak değerlendirdiğimizde, boğa başlı eklentilerde, Urartu örneklerinin birkaç yerleşimde ele geçmesi ve kendi içinde stilistik anlamda bir bütünlük göstermesi, komşu Frigya'da ise sistemli kazı verisi olmasına rağmen sadece Gordion'da ele geçmiş

[309] İlgili eserlerle alakalı olarak, 1905 yılında Guşçi Köyü'nde (Urmiye Gölü yakınlarında) 2 adet boğa başlı kazan eklentisi kaçak kazılar vasıtasıyla ele geçmiş, fotoğrafları Ermeni yazar Atrpet tarafından yayınlanan bu iki eser, antikacıların eline düşerek uzun süre ortadan kaybolmuştur. Daha sonra Hanfmann'ın çalışmaları sayesinde yukarıda bahsi geçen müzelerde saptanarak bunların kaybolan Guşçi Eserleri olabilecekleri düşünülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Hanfmann 1956: 205-213; Piotrovsky 1967: 37-39, figs. 23-24.

olması, bunların Urartu'ya ait olma görüşünü daha sağlam bir zemine oturtmaktadır. Urartu topraklarında ele geçmiş olan eklentilere sayısal olarak bakıldığında; Altıntepe'de (4 adet), Toprakkale (2 adet), Alişar/Verahram (1 adet), Karmir Blur (1 adet), Guşçi (2 adet) örnekleri sistematik kazı verileri olarak değerlendirilmekte iken sayı olarak küçümsenecek derecede değildir. Bununla birlikte, Ahmet Köroğlu Koleksiyonu için de yer alan boğa başlı eklentilerin de menşeinin Ağrı-Doğubayazıt olarak düşünüldükleri ve teknik olarak yukarıda ele alınmış Urartu örnekleri ile örtüştüklerini belirtmek faydalı olacaktır. Bununla birlikte, boğa başı Urartu Sanatı'nda yalnızca kazanlarda yer almayıp, yerel üretim olarak tanımlanmış üç boğa başı protomuna sahip Karmir Blur'daki pişmiş toprak kabın varlığı dikkate değer bir veridir. Bu bağlamda, Urartu Coğrafyası'nda ve komşu bölgelerde bulunan bazı boğa eklentilerinin yukarıda belirtilmiş olan bu ortak özelliklerine istinaden Urartu tipli olarak tanımlanması dikkate değer ancak sayıca az olmaları ile Urartu'nun ticari potansiyeli de göz önüne alınarak, şu aşamada henüz ticaret veya farklı bir dinamikle bunların Urartu'dan batıya geçişinin olduğu görüşünü net olarak savunmaya dayanak sağlamadığının altını çizmek faydalı olacaktır. Burada belki yerel ihtiyacın karşılanabilmesi amaçlı Urartu'da bir üretim yapılmış olabileceği düşünülebilir ancak farklı dinamiklerle bu bölgeden batıya doğru aktarım yaptığı çok mâkul bir düşünce değildir. Ancak bu çıkarım tekil örnekleri batısındaki komşu bölgelere ikincil üçüncül taşınımlarla ulaştıramadığı anlamına gelmemektedir.

Bir diğer eklenti türü sirenlerdir. Bu grup içerisinde Urartu Coğrafyası'na ait olduğu bildirilen örnekler Toprakkale ve Alişar yerleşimlerinin eserleridir. Bunlar kazanla birlikte bir bütün halde olmayıp yalnızca eklentiler şeklindedir. Toprakkale olarak tanımlanan ve tez içerisinde ele alınan bir siren eklentisi aslında 19. yy. sonlarında Londra'da bir antikacıdan satın alınıp Berlin Müzesi'nde korunan bir eserdir (Wartke, 1985: 87, abb. 1a-b; Merhav, 1991b: 292; Muscarella, 2013c: 733). Ek olarak, Akurgal tarafından Toprakkale olarak isimlendirilmiş diğer eklentiler de benzer şekilde müzede korunmakta olan aslında menşei belirsiz eklentilerdir.

Batıda ise Gordion'da dörder siren eklentisi olan 2 adet kazan, Yunanistan'da Ptoion'da bir adet eklenti, Etrurya Bölgesi'nde Praeneste'de Bernardini Mezarı, Vetulonia'da Tomba dei Lebeti'den (Lebeti Mezarı) eklentiler ele geçmiştir. Bununla birlikte, menşei bilinmeyen bazı yurtdışı müze eserleri de tartışmaya dahil edilmiştir.

Çalışma menşei belirsiz müze eserlerinden arındırıldığında, siren eklentilerinden şu an için mevcut veriler içinde yalnızca Aras Havzası'ndaki Alişar'da ele geçen bir siren eklentisi Urartu'nun menşei belirli bir kazı verisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu'nun batısında ise Gordion'da MM Tümülüsü'nde bir mezar odasından ele geçmiş olan dörder adet siren eklentili 2 kazan sistemli bir kazı verisidir. Bu bağlamda, Urartu'nun batısındaki Frigya siren buluntusu bu bilgi çerçevesinde Urartu buluntusundan daha dikkate değer görünmektedir. Dolayısıyla bugüne kadar yapılan tartışmaların aksine, siren eklentilerinin Urartu atıflarının daha dikkatli ele alınması gereken bir konu olduğu ve yalnızca Alişar buluntusu üzerinden bir çıkarım yapmanın doğru olmayacağı düşüncesindeyiz.

Üçüncü eklenti türü ise aslan başı biçimde olanlardır. Bu tipte bir örnek Urartu Coğrafyası'nda yalnızca Karmir Blur'da ele geçmiştir. Boynunun etrafına kazınmış, II. Sarduri yazıtı taşıyan bu eklenti bu özelliğiyle tamamen Urartu'ya ait gibi görünmektedir. Bu tipte Urartu örneğine en yakın eklentili bir kazan, Olympia'da ele geçirilmiş olan aslan protomlu bir kazandır. Ancak bu kazan sahip olduğu farklı özellikler ile Urartu eklentisinden ayrılır. Urartu eklentisinin yazıtlı olması, Urartu'nun bu tipte bir örneğe sahip olduğu ve kullandığına dair kanıt için yeterli olmaktayken, bu tipin üretiminin tamamen Urartu içinde yapıldığı, komşu bölgelere aktarabildiği veya komşu bölgelerden belirgin bir dinamik vasıtasıyla Urartu'ya geçişinin olduğu yorumları için yetersizdir.

Tüm bu tartışmalara ek olarak yazılı belgelerde yer alan Kummuh'tan Urartu'ya ganimet yoluyla geçmiş kazanların varlığı unutulmamalı ve belki de bugün Urartu atıfları ile ele aldığımız eserlerin bu bölgenin eserleri olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Urartu Coğrafyası'nda kökeni tartışma konusu olan bir diğer grup fildişi eserlerdir. Altıntepe, Toprakkale ve Karmir Blur yerleşimlerinden çoğunlukla mobilya aksamı olan 50 adet eser ele geçmiştir (Alp, 2017: 135-159). Bu eserlerin stilistik incelemelerinde Urartu Sanatı'na dair pek çok izleri barındırdıkları görülmüştür. Öte yandan, batı komşularındaki eserlerden repertuar ve stil olarak da ayrılmaktadır. Dolayısıyla bu eser grubunun Urartu içinde üretimi yapılan bir materyal grubu olduğunu söylemek mümkündür. Urartu Sanatı'nın içinde zaten var olduğu bilinen Geç Hitit ve Assur'un kuvvetli etkisini, Fildişi Eserler'de de görmenin çok da şaşırtıcı

olmayacağını söylemek mümkündür. Çünkü yazılı belgeler, bu tez içerisinde pek çok konuda ele alındığı gibi, Urartu'nun ittifaklar veya farklı dinamikler vasıtasıyla batısındaki bazı Geç Hitit Krallıkları ile temaslarının olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun dışında tehcir yoluyla gelen insanların arasında nitelikli işçilerin veya zanaatkarların olduğu ve aktarımın incelikli detaylarla yapıldığı Assur Kralı III. Tiglat-pileser'in kayıtlarında mevcuttur (LAR I: 769). Dolayısıyla batıdan aktarılan kişiler arasında bulunmuş olması muhtemel zanaatkarların pek çok alanda katkı yaptıkları gibi Urartu fildişi işçiliğine de katkı yapmış olması olasılık dahilindedir. Eserler üzerindeki Suriye etkisi ise Suriye'den yalnızca hammaddenin değil buna ek olarak Suriyeli zanaatkarların da bu bölgeye geçmiş olmaları ile açıklanabilir.

Kültürel etkileşim sorularının merkezinde yer alan bir diğer eser grubu fibulalardır. Bu eser grubu Urartu'da Kayalıdere, Adilcevaz, Çavuştepe, Toprakkale, Patnos-Dedeli, Murat Tepe, Van Kalesi, Van-Altıntepe Nekropolü, Van Kalecik Nekropolü, Yoncatepe, Dilkaya Nekropolü, Malazgirt, Karmir Blur, Nor Areş, Hasanlu, Ayanis, Bastam ve Yukarı Anzaf Kalesi yerleşmelerinden ele geçmişlerdir. Bu bölgede ele geçmiş olan fibula repertuarında genel form olarak; yarım daire biçimli, 'at nalı' biçimli ve gövdesinin merkez kısmı şişkinleştirilmiş olmak üzere 3 ana formun hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Genel görünüme bakıldığında komşu coğrafyalara nispeten Urartu'da daha küçük, sade ve el biçiminde iğne tutucusu gibi karakteristik özellikleri olan fibulalar kullanılmıştır. Bu özellikleri ile Urartu'nun fibulalar konusunda kendi içinde bir repertuara sahip olduğu söylenebilir. Komşu coğrafya olan Frig fibulaları ise daha zengin işçiliğe ve daha fazla sayıda fibulaya sahiptir. Bununla birlikte Frig fibulaları Frigya'nın batısındaki örneklerle daha fazla benzer özelliğe sahiptir. Urartu'da Frig etkisinde olabilecek örneklerin olduğunu sayıca az bile olmuş olsa da söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Urartu'nun, batısındaki Frig fibulalarından etkilenerek kendi içerisinde bir üretime gittiği ancak kendi repertuarını oluşturduğu düşüncesi kuvvetli bir ihtimal gibi görünmektedir.

Urartu'da pek çok yerleşimde karşımıza çıkan iğneler de sanatsal nüsanslarıyla batıyla kültürel etkileşim sorularını cevaplayacak nitelikte bir eser grubudur. Eserlerin dağılımına bakıldığında; Karmir Blur, Nor Areş, Iğdır, Adilcevaz, Van Kalesi ve Höyüğü, Patnos-Dedeli, Murat Tepe, Van Altıntepe Nekropolü, Van Kalecik Nekropolü, Dilkaya, Kayalıdere, Değirmentepe/Giriktepe Sarayı, Çavuştepe Nekropolü, Bastam, Patnos-Liç gibi yerleşimlerden

birçok süs iğnesi ele geçmiş ve Urartu olarak tanımlanmıştır. Bu iğneler torus, bilezik süslemeleri ve baş kısmının hemen altında yer alan bir delikle karakteristik bir özellik göstermektedir. Buna rağmen baş kısmında yer alan bezemelere göre tipolojik olarak bir ayrımla ele alınmıştır.

Urartu İğneleri disk, torus, bilezik süslemeleri, iğne delikleri ve hayvan protomunun sıklıkla kullanılmasıyla batıdaki I. bin kültürleri iğnelerinden oldukça farklı bir repertuara işaret eden bir gruptur. Oluşturulan her bir başlığın, Fırat'ın batısındaki eşzamanlı kültürlerde birebir uygunluk sağlayan örnekleri ile karşılaşmasak da Urartu'nun tipik bilezik ve delik süslemelerinin Frigya İğneleri'nde çok az da olsa yansımalarını görmek mümkündür. Fakat bunlar iğneler konusunda ciddi bir etkileşim yaşandığını düşündürecek kadar önemli bir veri topluluğu değildir.

Tekniğin yanı sıra, Urartu İğneleri'nin kullanım amacı ve fonksiyonları noktasında eşzamanlı batı kültürler ile paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Burada kullanım amacı paralleliğinden kasıt, örneğin, elbiseyi süsleme ögesi olarak kullanılması, Van yakınındaki Darabey'den ele geçtiği bildirilen tunç kadın heykelciği üzerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu heykelcikte oturur şekilde betimlenmiş olan heykelin göğüs kısmında, baş kısmı, yatar vaziyette aslan betimlenmiş olan bir süs iğnesi yer almaktadır. Stil olarak bu iğne Urartu'nun hayvan protomlu iğnelerine çok net bir şekilde benzemektedir. Bununla birlikte, Apotropeik amaçlı kullanım önermesi için batıda, Yunanistan'da Perochora Hera Limenia Tapınağı'ndan çok sayıda ve Argos Heraionu'ndan kutsal alandan 2000'den fazla iğnenin ele geçmesi (Jacopsthal, 1956: 96) ile Urartu'da Kayalıdere'de tapınak sahasından ele geçmiş olan iğnenin bulunması benzer bir kullanıma işaret eden bir örnek gibi görünmektedir.

Bunlara ek olarak bu tez içerisinde incelenmemiş ancak stil kritikleri yapılarak Urartu Sanatı'na ait olduğu düşünülen ve Frigya bölgesinde bulunmuş olan bazı kemer tokaları da mevcuttur (Bonfanti & Dan, 2021: 7-30).

Kaya işçiliği

Kaya işçiliği konusunda oldukça gelişkin eserlere sahip olan Urartu, kaya yüzeylerinin yontulması suretiyle oluşturduğu, kaya işaretleri ismiyle anılan bir dizi bulguya sahiptir. İlgili eserler genel olarak, 'daire', 'V', 'U', 'orak' ve 'kanal' biçiminde olup oldukça tanımlanabilir ve ölçüleri birbirleriyle tutarlı haldedir.

Bu işaretlerin; Atabindi, Çelebibağı, Harput Kalesi, Pekeriç/Çadırkaya, Van Kalesi, Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Edremit, Deliçay, Keçikıran, Panz, Ardıç, Aşık Hüseyin, Van Sarıtaş Nekropolü, Tatvan, Palu, Bahçecik, Kuzeybatı İran'da Kuh-i Sambil, Bastam, Mağara Tepe, Hasanbey gibi yerleşimlerde var oldukları görülmektedir.

Kaya işaretlerinin ne amaçla yapıldıkları konusunda iki farklı görüş mevcut olup hâlâ tartışmalı olduklarını söylemek mümkündür. Bu görüşlerden ilki dinsel-kültsel anlam taşıdığı şeklindedir. Bu önermeye göre; işaretlerin bulunduğu yerler kutsal olarak kabul edilmekte ve oluk şeklinde kayalara oyulan kanallar vasıtasıyla kurban kanlarının akıtıldığı düşünülmektedir. Bir diğer görüş ise bu işaretlerin yapıldıkları kayaların aslında atlı araba tekeri, boyunduruk ve diğer atlı araba aksamlarının kalıplarını üretmek için oluşturulduğu yönündedir. Söz konusu bu görüş kaya işaretlerinin yapılma amaçlarına daha mâkul bir işlevsellik katmakta ve bir anlamda arkeolojik çalışmalarda yazılı belge veya diğer bulgularla açık bir anlam üretilemeyen kimi bulguları dinsel inançlarla ilişkilendirme probleminden uzaklaştırıyor gibi görünmektedir.

Urartu Coğrafyasında çok fazla sayıda görülen kaya işaretleri Urartu'ya ait gibi kabul edilirken son dönem bulgularından olan dağlık Frigya dışındaki Eskişehir Zey ve Hamamkaya Nekropolleri'nden saptanan bu türde işaretlerin bir etkileşim vasıtasıyla Urartu'dan batıya doğru yansımış olduğunu düşündürmektedir. İlgili alanlardaki eserler Urartu'nun daire biçimli işaretleriyle ölçü olarak da tutarlılık göstermektedir. Her ne kadar batı coğrafyada sayıca az örnekle bile karşılaşılsa kaya işareti gibi bir olgu bu tezin diğer başlıklarında ele alınan zanaat ürünlerinden olan iğne, fibula, çıngırak gibi kişinin üzerinde bile taşınarak coğrafyalar arası geçişi kolay olan bir bulgu değildir. Bu işaretin buradaki varlığı veya bunların yapılış amacı küçük el sanatı kapsamına girebilecek ürünlerden farklı olarak, birden fazla kişiyi ilgilendiriyor gibi görünmektedir. Bu bağlamda kaya işaretlerinin işlevlerine yönelik üretilen düşünceler çerçevesinde, bu iki bölge arasında ya zanaat alanında yaşanmış ya da düşünsel anlamda, dini inanç bağlamında bir kültürel etkileşim sonucu bu işaretlerin burada yapılmış olduğunu söylemek mümkün gibi görünmektedir.

Kaya işçiliğinin en anıtsal örnekleri kuşkusuz ki kaya mezarlarıdır. Urartu sahası hem çok odalı hem de tek odalı örneklerle zengin buluntu topluluğuna sahiptir. Çok odalı kaya mezarlarının ilişikli bulguları ve iç donatılarıyla kendine has, bağımsız bir

gelişimlerinin olduğu, dolayısıyla Urartu ile bağlantılarının kuvvetli olduğu kabul edilmektedir. Fakat tek odalı kaya mezarlarda daha fazla soru işareti mevcut olup, bunların Urartu ile bağının ne denli kuvvetli olduğu, batıyla olan olası kültürel ilişkiler sonrası mı Urartu coğrafyasına taşındığı ve yerleştiği ya da bu coğrafyada bağımsız mı geliştiği sorularına tam olarak bir açıklık getirilememiştir.

Tek odalı mezarlar her ne kadar bir bütün gibi görünüyor olsa da kendi içerisinde ikiye ayrıldığı görülmektedir. Bunlar, yer üstü kaya mezarları ve yer altı kaya mezarları olarak isimlendirilmektedir. Urartu sahasındaki yer altı tek odalı kaya mezarlar, Van Kalesi BG 90, Altıntepe, Ağrı'da Patnos Dedeli ve Yukarı Göçmez, Adilcevaz, Zernaki Tepe, Kalecik, Atabindi, Pekeriç (Çadırkaya), İran'da Kale İsmail Ağa, Senger merkezlerinde saptanmıştır. Bu mezarlardan bazılarında az sayıda da olsa Urartu ç.ç.si ve metal buluntuları olması, BG 90 gibi sitadel örneğinin mevcut olması ve tezde ortaya konmuş olan farklı argümanların varlığıyla yer altı tek odalı kaya mezarların Urartu'ya aidiyetleri konusunda bir şüphe olmadığı saptanmıştır.

Ancak yer üstü tek odalı mezarlarda durum daha farklıdır. Bu mezarlar, Sarıtaş, Günbuldu (Meya), Dayıpınarı, Dönertaş, Nekerek, Kızılkaya, Nacaran, Cengerli, Şirinlikale, Yollarüstü, Üzümlü, Umudum, Aliçeyrek, Aydınsu, Yörükatlı, Hasanova, Aşağı Aktaş, Karakoyunlu, Kızılkule, Aşağı Erhacı, Hacı Lezgi, Madavank, Verakram, Deliktaş, Seduk, Şedi, Çehrik merkezlerinde saptanmıştır. Bu mezarlardan yalnızca Aliçeyrek tek odalı mezarının yakınlarında Urartu ç.ç.si ile karşılaşılmışken, tarihlendirmeye yardımcı herhangi bir küçük buluntuya rastlanılmamıştır. Bunların Urartu ile bağı saptanırken basamaklı kaya tünelleri, 'T' biçimli nişler, kaya işaretleri gibi argümanlar kullanılmış ancak bu çalışma içerisinde bunların yeterli olmadığı ortaya konmuştur. Bu mezarlardan çok az sayıda örnekte Urartu kaya mezarlarında saptanan niş uygulaması kullanımı mevcuttur. Dolayısıyla, Şirinlikale, Aşağı Aktaş, Madavank, Sarıtaş, Dönertaş gibi çok az sayıda mezarın Urartu olabileceği düşünülürken bu mezarlardan birçoğu Köroğlu'nun da altını çizdiği gibi Roma ve Hellenistik Çağ'da batıdan gelen bir etkiyle oluşturulmuş mezarlar gibi görünmektedir (Köroğlu, 2007: 448). Etkinin batıdan geldiğini ortaya koyan veri bu bölgede net olarak Roma Hellenistik Döneme tarihlenen mezarların çoğunlukla Van gölü havzasının batısında Bitlis, Muş, Malatya, Elazığ, Tunceli dolaylarında oldukları görülmektedir. Hatta Fırat'ın batısına doğru yoğunluğun arttığı görülmektedir.

Çağdaşı olan Frigya'da Yazılıkaya Midas, Beypınarı Balkayası, Beyköy ve Karaçayır ile Urartu'nun tek odalı mezarıyla bir bütün olarak benzeyen örneklerle karşılaşılmamışken bu mezarlarda bulunan küçük kare biçimli, dromoslu giriş veya ölü yataklı iç düzen dışında bir benzerlik bulunmamaktadır. Bu mezarlar kırma çatıyla Urartu mezarlarından belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Tek odalı mezarların Urartu Frig karşılaştırmalı çalışmalarında sıklıkla ele alınan Beyköy'de küçük kare biçimli dromosları olan bazı tek odalı mezarlara arcosollü ölü yatakları eklemesinin Roma Döneminde yeniden kullanımı esnasında gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bu Roma dönemine ait özellikli mezarın, kendi bölgesinde Frig mezarı olarak kabul edilmesi aslında Frigya Bölgesi'nde de tek odalı mezarların kronoloji probleminin var olduğunu düşündürür niteliktedir.

Din:

Bilindiği üzere Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba ile Tanrı Šivini Urartu Pantheonu'nun da ilk sırada yer alan tanrılardır. Bu tanrıların hangi vasıtayla Urartu içine adapte edildiği bir kültürel etkileşim vasıtasıyla mı bu topraklara taşındığı ve yerleştiği sorusu bu tez içerisinde ele alınmıştır. Urartu'da Tanrı Haldi tapınımı neredeyse tek tanrılı dinlerle karşılaştırılabilecek durumdadır ancak bu tanrının ana tapınım merkezi, Urartu siyasi sınırları dışında yer alan Mušašir Kenti'dir. Assur kayıtlarında Sargon'un aktarımıyla bu kentin I. binyılda bölgedeki pek çok uygarlığın yöneticisi ve halkları tarafından ziyaret edilen ve armağanlar sunulan ortak dini bir merkez konumunda olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla Urartu'nun Tanrı Haldi'yi kültürel etkileşimden ziyade politik bir seçimle ilgili güçten yararlanma amacıyla panteonuna taşıdığı ve Baş Tanrı vasfıyla onurlandırdığı düşünülebilir. Mušašir konumuz açısından oldukça önemlidir. Sahip olduğu bu, armağanlar sunulan ortak dini merkez görünümüyle I. binde ilgili coğrafyada din inanç gibi faktörlerle de eser geçişlerinin yaşandığını ortaya koymaktadır.

Tanrı Teišeba, panteonda ikinci sırada yer alan bir diğer önemli tanrıdır. Sıklıkla, Hurriler'in Fırtına Tanrısı Tešup ile eşleştirilmektedir. Tanrı Tešup'un ana tapınım merkezi muhtemelen Doğu Habur Vadisi'nde yer alan Kumme kentidir. Bu ismin Urartu kaynaklarında Qumenu olarak geçtiği genel kabul gören bir görüştür. Urartu'nun bu bölgeye seferler vasıtasıyla gittiği ve buradan nakiller vasıtasıyla

insanları Urartu Ülkesi'ne taşıdığı Kral Minua'nın kayıtlarında görülmektedir. Bununla birlikte, Assur kaynaklarında Kumme'den bazı insanların ticaret vasıtasıyla Urartu Ülkesi'ne geçişlerinin olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla, Teišeba'nın, belki de Tešup'u kutsayan Hurri kökenli bir halkın nüfus politikasıyla Urartu Coğrafyası'na yerleştirilmesinden sonra, bu kişilerin yönetimini daha da kolaylaştırmak adına, Tanrı Teišeba'nın Urartu topraklarına taşınmış olabileceğini düşünmekteyiz. Böylece Zagroslardan Urartu'ya ulaşmış olan Tanrı Haldi'den sonra Urartu içinde önem arz eden 2. tanrının da siyasi sınırlar dışından Habur Vadisi civarından Urartu topraklarına taşınmış olduğu ve dinin oluşumunun salt kendi değerleri çerçevesinde oluşmadığını, politik kaygıların önde tutulduğunu düşündürmektedir.

Pantheonda 3. sırada yer alan isim Tanrı Šivini'dir. Bu tanrı ile alakalı genel eğilim Hurri Güneş Tanrısı Šimigi veya Šimige ile bağdaştırmak yönündedir. Bu aslında, Urartu için hem etnik tutarlılık hem de Šivini'nin de güneş tanrısı niteliğini taşıması açısından mâkul gibi görünmektedir. Öte yandan, yazılı belgelere baktığımız zaman doğrudan Šivini'ye adanmış olduğunu bildiğimiz bir kent bulunmamaktadır. Ancak Šivini'nin Tuşpa Kenti'nin tanrısı olduğu yönünde ortak bir kanı vardır. Dolayısıyla bu tanrının etkileşim noktasının dış bir dinamik olmaksızın Urartu'nun kendi içinde barındırdığı Hurri kökenli yerel bir halkla ilişikli olduğunu düşünmek olası gibi görünmektedir. Urartu'nun kendi iç dinamiklerine uygun olan tanrıyı panteonda 3. sırada tutmuş olması politik seçimleri daha ön planda tuttuğunun altını bir kez daha çiziyor gibi görünmektedir. Bunun dışında, başlangıçta Urartu Pantheonu'nda görmediğimiz ancak sonradan adına tapınak yaptırılarak onurlandırılan, Arinberd'de karşımıza çıkan Tanrı *İubša/İuarša* oldukça önemlidir (CTU: A 8-1, A 8-21). Bu tanrı Luvilerin büyük tanrılarından olan Tanrı *İ(y)arriš* ile eşleştirilmektedir. Tanrı *İ(y)arriš* tıpkı Haldi gibi bir savaş tanrısı olup 'yayın efendisi' olarak anılmaktadır. Niteliği yüksek olan bu tanrıyla eşleştirme mâkul görünmektedir. Çünkü Urartu'da ikinci derece tanrılar için tapınak yapımı Çavuştepe'deki Tanrı İrmušini dışında çok da karşımıza çıkan bir uygulama değildir. Meher Kapı'da görülmeyen bu tanrı mutlaka bir dış etken vasıtasıyla Urartu içine yerleşmiş ve tapınakla onurlandırılacak seviyeye gelmiş olmalıdır. Bu dış etkenin de batıdan tehcirle yerleştirilen insanlar olması kuvvetle muhtemelken, bu insanların yönetimini kolaylaştırmak adına bu yöntem uygulanmış olmalıdır.

Yazı

Bilindiği üzere kültürel etkileşimin en belirgin görüldüğü alanlardan biri de dildir. Etkileşime geçen iki topluluk arasında dilden dile geçen söylem benzerlikleri bazen bir dilin oluşumuna dahi katkı saylayabilir. Urartu'da ağırlıklı olarak çivi yazısı kullanılmaktadır. Ancak daha geç dönem buluntuları üzerinde bir yenilik olarak hiyeroglif ile karşılaşmaktayız. Urartu'da hiyeroglif; Kayalıdere, Çavuştepe, Bastam, Altıntepe, Van Kalecik Nekropolü, Toprakkale, Karmir Blur, Ayanis, Giyimli (Hırkanis) gibi yerleşimlerdeki, pişmiş toprak eserlerde, madeni kaplar üzerinde, bullalarda ve tunçtan bir yatak veya taht parçası olarak tanımlanmış bir eserin parçaları üzerinde görülmektedir. Altıntepe'den ele geçen hiyeroglifli eserler ile Hitit Hiyeroglifindeki ses değeri doğru saptanabilmiş ve pek çok dilbilimci tarafından da bu dille bazı benzerliklerinin olduğu ortaya konmuştur. Bağımsız olarak bir dilin gelişmesi çok da mümkün görünmezken, Urartu'da gördüğümüz bu hiyeroglifin Orta Anadolu'da özellikle Tabal Bölgesi'nden gelmiş olması muhtemeldir. İttifaklar Dönemi'nde Urartu'nun hem Tabal'la hem de batı bölgelerdeki diğer topluluklarla ilişkilerini daha ılıman bir iklimde yürüttüğü düşünüldüğünde bu etkiyi de ilgili dönemde almış olabileceğini düşünmek mümkündür. Burada yalnızca bu dinamik değil, elbette tehcir uygulamalarıyla gelen insanların da bu dilin Urartu'ya yerleşiminde katkısı olmuştur.

Tehcir ve kentleşme

Urartu'da mimaride de göze çarpan bazı yenilikler mevcuttur. Bilindiği üzere yazılı belgeler sürekli gelişim göstermeye, büyümeye ve üretmeye yönelik Kralların inşai faaliyetlerini ele almaktadır. Kuşkusuz ki bu süreç merkezi bir devlet oluşturma güdüsü ile başlarken aktarımla gelen halkların işgücünden faydalanılmakla birlikte, onların belli bölgelere yerleştirilmesi gerekliliğinden de doğan bir olgu haline gelmiş olmalıdır. Geniş bir perspektiften ele alındığında nakledilen kişilerin belirli bir yere yerleştirilme fikri beraberinde merkezi planlama anlayışı içeren aşağı kentlerin kurulumu ve genişlemesi anlamını taşımaktır. Mimaride ilk olarak, yukarıda ele alınan Tanrı *İubša/İuarša*[310] (CTU: A 8-21) için standart plan olan kule tipli tapınakların dışına çıkılarak farklı bir tapınak inşa edilmesi ele alınabilir. Her ne kadar bu yapının

[310] İlgili tanrı için bkz. Urartu Pantheonu'nda Kültürel Etkileşim başlığı.

tapınak olup olmadığı hâlâ tartışmalı olsa da farklı bir plan tipinde bir yapının üzerinde bu yeni tanrı isminin görülmesi konumuz açısından değerlidir. Burada yalnızca soyut bir kavramın geçişi yaşanmamış, tapınaktaki plan farkıyla, somut olarak mimaride de bir yansıma görülmüştür. Bir başka örnek Ayanis Kalesi'nde Haldi Tapınağı Yazıtı'ndaki ibarelerde ve tapınağın mimarisinde göze çarpmaktadır; yazıtta, Tabal, Hate, Muški ile Frigya'yı da içine alan Urartu'nun batısındaki bölgelerdeki halklarla bir temas içinde bulunulduğu, bahsi geçen bölgelerdeki kişilerin bir sürgün yoluyla yerlerinden edildiği ancak nereye taşındıkları bilgisi görülmemektedir. Fakat yazıtın sonundaki ifadede yer alan *'...İnsanlar vasıtasıyla bu kaleyi ve bu yerleşimi kurdum...'* ibaresi, bu kişilerin Urartu coğrafyasına taşındıkları ve bu kalenin de bu kişiler tarafından inşa edildiğini düşündürmektedir (CTU: A 12-1). Burada ilk etapta mimaride iş gücü katkısı görülmektedir. Bununla birlikte, tapınağın iç kısmını oluşturan taşlar *intaglio* tekniğinde ile oyulmuş ve oyuk kısımların içi taş kakma tekniği ile bezenmiştir. Buna ek olarak tanrılar, kimi mitolojik varlıklar, rozetler ve bitkiler gibi Urartu motiflerini de içeren bu bezeme tekniğinin Urartu için yeni bir uygulama olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu durum batı bölgelerden buraya aktarılmış olan kişilerin hem işgücü hem de mimari bilgi birikimlerini bu yapıya aktarımları olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, mimaride Ayanis Kenti ile ortaya çıkmış, düzgün planlı, simetrik bir mimariye sahip olan aşağı kentlerin oluşumundaki katkı da yine batı yönden gelen insanların hem işgücü hem de mimari birikimlerini buraya yansıtmaları ile ilintili olmalıdır.

Dağlık coğrafya halkı olan Urartu için, bir diğer yenilik tarımdır. Yazılı belgelerdeki sulama kanallarının inşası, yerleşilmeyen, tarım olmayan bölgelerin yerleşime ve ekim işlerine açılması, tarımın Urartu'da zaman içerisinde geliştiğini göstermektedir. Öte yandan arkeolojik verilere bakıldığında; depolama alanlarının kıyaslaması yapıldığında, MÖ VII. yüzyıla ait olanların MÖ VIII. yüzyıla ait olanlardan daha büyük ve daha fazla kapasiteye sahip oldukları görülmektedir. Bu elbette hem kendi nüfusu hem de nakillerle oluşan ve giderek artan nüfusun besin ihtiyacını karşılamak için bir gereklilikten doğmuş olmalıdır. Orta Anadolu'ya bakıldığında, II. binde Hitit ile gelişkin ve yerleşmiş bir tarım kültürünün varlığı bilinmektedir. Bununla birlikte, Hitit Devleti'nin bu uygulamayı tehcir yoluyla naklettiği ve *Nam.Ra* olarak isimlendirdiği kişiler üzerinden de organize ettiği ve onlara da pay verdiği kimi yazılı

belgelerde açıkça görülmektedir. Pay verme sistemi organizasyonu kolaylaştırabileceği gibi bu kişilerin üzerinde kurulması hedeflenen yönetim gücüne de pozitif katkı sağlayacak bir sistem gibi görünmektedir. Her ne kadar Urartu'nun bu sistemi birebir uyguladığına dair yazılı bir belge olmasa da bu uygulamanın Urartu tarafından da kullanılmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

Özetlemek gerekirse, seferler ve ittifaklar vasıtasıyla batıyla ilişkisi var olan Urartu'nun, buradan doğan ganimet edinimi ya da tehcir gibi dinamiklerle kendi kültürüne bazı katkılar sağladığı veya batıya kendi ögelerinden bazılarını yansıttığını söyleyebiliriz. Bu süreçte, dağlık bölge halkı olan Urartu'nun kendi kültürüne tarımı batı bölgelerden aktarılan insanlar vasıtasıyla adapte ettini söylemek mümkündür. Batıdan buraya aktarılan bir diğer yenilik, Urartu'ya yabancı olan hiyeroglifin kullanımıdır. Bununla birlikte, kentleşme ve inşai faaliyetlerde işgücünden yararlandığı kişilerin mimari birikimlerinden de faydalandığını söyleyebiliriz.

Politik tercihlerin ön planda tutularak oluşturulduğu pantheonda zaman içerisinde batıdan gelen halkların etkisiyle katkılar aldığı, ikincil derece tanrılara tapınak yapımıyla onurlandırıldığı görülmektedir. Bu soyut değerlerle birlikte yazılı belgelere geçmeyen pek çok dini değerin, ritüelin de Urartu kültürüne aktarılması elbette kaçınılmaz olmuştur. Bu yalnızca din konusunda kısıtlı kalmayıp, batı halklarının günlük yaşama dair gelenek göreneklerinin de bu topraklara taşınımını ifade edebilir. Ne yazık ki yazılı belgeler siyasi dille yazılmış propaganda araçları olduğu için sosyal yapının zaman içerisinde almış olabileceği katkıları buradan takip etmek etmek mümkün değildir. Fakat tehcir yoluyla topluma adapte edilen kişiler elbette somut alanlarla birlikte soyut olarak da pek çok değeri bu topraklara taşımış olmalıdır.

Ancak tartışmaların odağında olan kazanlar konusunda Urartu'nun, ciddi bir potansiyel ortaya koyacak sistemli bir kazı verisine sahip olmadığı ve bu tartışmaların çoğunun menşei belirsiz müze eserleri ekseninde sürdürüldüğünü bu çalışma ile önermekteyiz. Benzer şekilde çıngırakların da tekil örnekler üzerinden değerlendirildiğini, Urartu'ya ait olan bir çıngırak tipinin batıda karşılılığı olsa bile bunların sayısal olarak çok düşük olduğu ve arada bir etkileşimin yaşandığını ortaya koyacak kadar nitelikli bir veri olmadığını söyleyebiliriz. Bu eserlerin Urartu'dan bir hayli uzakta bulunan bu coğrafyalarda bulunmasının ancak ikincil veya üçüncül taşınımlarla mümkün olabileceğini belirtmek gerekir.

Bu çalışma ile birlikte, I. binde bu bölgede, ticaret gibi büyük çıkarımlardan ziyade ganimet edinimi, özellikle Mušašir Kenti ile din ve inanç gibi faktörlerle de eser geçişlerinin yaşandığını söylemek mümkündür. Öte yandan bölgeler arası eser geçişlerinde diplomatik hediyelerin de varlığının unutulmaması gerektiği kanısındayız. Tüm bu dinamiklerin doğru ele alınmadığı takdirde yorumlama hatalarını beraberinde getireceğinin altını önemle çizmekteyiz.

HARİTALAR

Harita 1. Çıngıraklar

Harita 2. Tunç Kazanlar ve Eklentileri

Harita 3. Fildişi

Harita 4. Fibulalar

Harita 5. İğneler

Harita 6. Kaya İşaretleri

KAYNAKÇA

Abay, E. (1991) Seals and Sealings. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (s. 321-354). Rome: Instituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.

Akurgal, E. (1959) Urartäische Kunst. *Anatolia*, *IV*, 77-114.

Akurgal, E. (1961) *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin: Walter de Gruyter.

Akurgal, E. (1968) *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*. Ankara: TTK.

Alp, E. (2017) Rethinking: on the Urartian Ivory Artefacts. *AnAr, XX*, 135-159.

Alp, S. (1949) Hititlerde Sosyal Sınıf Nam.Ra'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı. *Belleten*, *XIII/50*, 245-270.

Amandry, P. (1956) Chaudrons à protomes de Taureau en Orient et en Grèce. In: S. S. Weinberg (Ed.), *The Aegean and the Near East, Studies Presented to Hetty Goldman*, (s. 239-261), New York.

Amandry, P. (1958) Objets Orientaux en Grèce et en Italie aux VIIIe et VIIe siècles avant Jésus-Christ. *Syria, 35*, 73-109.

Amandry, P. (1978) L'Art Ourartien et ses Relations Avec Le Monde Gre. *Proceedings of the Tenth International Congress of Classical Archaeology*, (s. 1-8), Ankara.

Andre-Salvini, B. & Salvini, M. (2002) The Bilingual Stela of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran). *SMEA, XLIV/1*, 5-66.

Anlağan, T. (1998) Sadberk Hanım Müzesi'ndeki Bir Urartu Kemeri. *Palmet, II*, 51-65.

ARI I (1972) *Assyrian Royal Inscriptions* (Vol. I). Weisbaden.

ARI II (1976) *Assyrian Royal Inscriptions* (Vol. II). Weisbaden.

Avcı, C. (2015) *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası*. (Doktora). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ayaz, G. (2006) *Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Takıları***.** (Yüksek Lisans). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Azarpay, G. (1968) *Urartian Art and Artifacts: A Chronological Study*. Berkeley: University of California Press.

Bahşeliyev, E. & Bahşeliyev, V. (2019) Urartu Devletinin Güney Kafkasya Politikasında Nahçıvan'ın Yeri (Nahçıvan, Azerbaycan). *Amisos, 4/6*, 15-34.

Baldıran, A., Büyüközer, A. & Gider, Z. (2012) Taşkent-Seydişehir 2010 Yılı Yüzey Araştırması. *AST, XXIX/1*, 69-90.

Balkan, K. (1964) Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı. *Atatürk Konferansları, I*, 235-243.

Barnett, R. D. (1948) Early Greek and Oriental Ivories. *The Journal of Hellenic Studies, 68*, 1-25.

Barnett, R. D. (1950) The Excavations of the British Museum at Toprakkale near Van. *Iraq, XII/1*, 1-43.

Barnett, R. D. (1957) *A Cataloque of the Nimrud Ivories*. London.

Barnett, R. D. (1963) The Urartian Cemetery at Iğdır. *AS, XIII*, 153-198.

Barnett, R. D. (1974) The Hieroglyphic Writing of Urartu. In: K. Bittel & E. Reiner (Eds.), *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday* (s. 43-55). Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

Barnett, R. D. (1982) Ancient İvories in the Middle East. *Qedem: 14 Monographs of the Institute of Archaeology* (s. 1-99). The Hebrew University of Jerusalem.

Barnett, R. D. (1987) Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu. Çev.: Ömer Çapar, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXXI/1-2*, 43-74.

Barnett, R. D. & Falkner, M. (1962) *The Sculptures of Assur-Nasur-Apli II (883-859 B.C.) Tighlat-Pileser III (681-669 B.C) Esarhaddon (681-669 B.C.)*

from the Central and South-West Palaces at Nimrud. London.

Barnett, R. D. & Gökçe, N. (1953) The Finds of Urartian Bronzes at Altıntepe, Near Erzincan. *AS, 3*, 121-129.

Barnett, R. D. & Watson, W. (1952) Russian Excavations in Armenia. *Iraq XIV, No. 2*, 132-147.

Başgelen, N. (1987) Atabindi I Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler. *Arkeoloji ve Sanat, 36-37*, 8-11.

Başgelen, N. (1988) Kars ve Ağrı İllerinden Bazı Kaleler Hakkında Gözlemler. *Arkeoloji ve Sanat, 40-41*, 14-17.

Baştürk, M. B. (2012) *Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi*. (Doktora), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Baştürk, M. B. (2016) Urartu Tanrı İsimleri Üzerine Bir İnceleme. *CollAn, 15*, 32-53.

Belli, O. (1977) Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri. *AnAr IV-V*, 177-226.

Belli, O. (1980) Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme. *AnAr, VII*, 61-78.

Belli, O. (1989) Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri. *AnAr, XI*, 65-121.

Belli, O. (1996) 1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Urartu Kazısı. *KST, XVIII*, 379-409.

Belli, O. (2000) Doğu Anadoluda Urartu Krallığına Ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması. In. O. Belli (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (s. 403-408) Ankara.

Belli, O. & Dinçol, A. M. (1980) Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları. *AnAr, 8*, 167-190.

Belli, O. & Konyar, E. (2001) Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis. *Tel Aviv, 28/2*, 169-212.

Belli, O. & Konyar, E. (2003) Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia. *Tel Aviv, 30*, 167-203.

Benedict, W. C. (1960) Urartians and Hurrians. *JAOS, 80*, 100-104.

Benedict, W. C. (1961) The Urartians-Assyrian Inscription of Kelishin. *JAOS, 81*, 359-385.

Biber, H. (2016) 2012-2014 Yılları Mus İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları. *AST, XXXIII/2*, 335-360.

Biber, H. (2019) Muş-Bulanık Günyurdu (Tirtop) Kalesi ve Kaya Mezarları. *Rıfat Ergeç Armağanı, Studies Presented to Rıfat Ergeç* (s. 55-63), Gaziantep.

Biber, H. ve Çavuşoğlu, R. (2013) 2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması. *AST, XXX/2*, 303-320.

Biber, H. ve Erdoğan, S. (2018) Bulanık'ta Bir Helenistik-Roma Dönemi Nekropolü: Mollakent. *Atatürk*

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, *22/2*, 1029-1052.

Bingöl, A. (2016) Kars Müzesinde Bulunan Bronz Urartu Çıngırakları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2016-1, Sayı 2*, 257-270.

Biscione, R. (1994) Recent Urartian Discoveries in Armenia: The Columbarium of Erevan. *SMEA, 34*, 115-135.

Bittel, K. (1957) *Boğazköy III*. Berlin.

Bittel, K., vd. (1958) Ausgrabungen und Forschungsreisen. *AFO, 18*, 442-481.

Blinkenberg, C. (1926) *Lindiaka v Fibules Grecques et Orientales*. København.

Boehmer, R. M. (1972) *Die Kleifunde von Boğazköy*. Berlin.

Boehmer, R. M. (1973) Zur Lage Von Mušašir. *Baghdader Mitteilungen, 6*, 31-40.

Bonfanti, A. S., & Dan, R. (2021) From Phrygia to Urartu. The Phrygian Belts Discovered in Toprakkale/Rusaḫinili Qilbani=kai and the Relations between Urartu and Phrygia. *East and West, 2 (61), No.1*, 7-30.

Bossert, T. H. (1942) *Altanatolien*. Berlin.

Bouzek, J. (1974) Macedonian Bronzes: Their Origins, Distribution and Relation to Other Cultural Groups of the Early Iron Age. *Památky Archeologické 65*, 278-341.

Boysal, Y. (1961) Aznavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri. *Belleten, 98*, 199-212.

Branting, S. & vd. (2016) Kerkenes Dağı 2014. *KST, 37/2*, 1-12.

Bryce, T. (2003) *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Ankara: Dost Kitabevi.

Bryce, T. (2009) *The Routledge Handbook Of The Peoples And Places Of Ancient Western Asia*, New York.

Bryce, T. (2012) *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History*. Oxford.

Burney, C., A. & Lawson, G. R. J. (1958) Urartian Reliefs at Adılcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik. *AS, 8*, 211-218.

Burney, C., A. (1966) A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere. *AS, 16*, 55-111.

Burney, C., A. (1993) The God Haldi and the Urartian State. In M. J. Mellink, E. Porada, & T. Özgüç (Eds.), *Nimet Özgüç'e Armağan/ Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç* (s. 107-110). Ankara: TTK,.

Calmeyer, P. (1957) Glocke. *Reallexikon for Assyriologie III*, 427-431.

Calmeyer, P. (1969) *Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah*. Berlin.

Calmeyer, P. (1974) Zur Genese Altiranisher Motive II. Der Leere Wagen (Tafel 10-17). *AMI 7, Eng. Bd.1,* 49-77.

Carancini, G., L. (1975) *Die Nadeln in Italien. Gli spilloni nell'Italia continentale*. München.

Castelluccia, M. & Dan, R. (2014) Caucasian, Iranian, and Urartian Bronze Bells. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, 20*, 67-104.

Ceylan, A. (2001) Van Müzesinde Bulunan Urartu Bronz Çıngırakları. *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, 26*, 1-27.

Ceylan, A. (2008) *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı.

Ceylan, A. (2015) *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A. (2019) Urartu'da Kaya İşaretli Kalelerden Çadırkaya Kalesi. *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, 26-28 Eylül 2019 Bildiriler Kitabı* (s. 28-54) *Cilt 1*, Erzincan.

Collon, D. (1977) Ivory. *Iraq, 39*, 219-222.

CTU I Salvini, M., *Corpus dei testi Urartei, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia* (Vol. I Testi). Roma: CNR-Istituto di studi sulle

civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2008.

CTU II: Salvini, M., *Corpus dei testi Urartei, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia Thesaurus (Vol. II Testi)*. Roma: CNR-Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2008.

Curtis, C., D. (1919) The Bernardini Tomb. *Memoirs of the American Academy in Rome, Vol. 3*, 9-90.

Çavuşoğlu, R. (2003) Rock-Cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey. *Anes, 40*, 135-159.

Çavuşoğlu, R. (2006) Zernaki Tepe Urartu Kaya Mezarları. *Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (s. 89-97), İstanbul.

Çavuşoğlu, R. (2015) Van-Kalecik Nekropolü'nden Urartu Takıları. In M. Işıklı, B. Can (Eds.), *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures Proceedings II* (s. 229-241). Cambridge Scholars Publishing.

Çavuşoğlu, R., vd. (2019) Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2017 Yılı Çalışmaları. *KST, 40/3*, 275-296.

Çavuşoğlu, R. (2020) Urartu Takıları. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim*, (s. 182-196). İstanbul: YKY.

Çavuşoğlu, R. ve Biber, H. (2008) Van-Kalecik Urartu Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme. *Aykut Çınaroğlu'na Armağan* (189-212), Ankara.

Çavuşoğlu, R. ve Bilcan, G. (2013) Urartu Krallığı'nda Metal Kazan Kullanımı. In O Tekin, M. H. Sayar & E. Konyar (Eds.), *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'a sunulan makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (s.105-115), İstanbul: Ege Yayınları.

Çevik, F. & Ritter, M. (2013) Pompeipolis Nekropolü Yüzey Araştırması (Paflagonya). *AST, XXX/2*, 169-182.

Çevik, N. (2000) *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara: TTK.

Çevik, N. (2003) New Rock-Cut Tombs at Etenna and the Rock-Cut Tomb Tradition in Southern. *AS, 53*, 97-116.

Çifçi, A. (2017) *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom (Vol. 89)*. Leiden, Boston: Brill.

Çifçi, A. (2018a) Urartu Krallığı'nda Tarım ve Hayvancılık ile Krallığın Ekonomi Politikası. *Arkeoloji ve Sanat 159*, 19-30.

Çifçi, A. (2018b) Urartian Kingdom and Trade: A Critical Review. In A. Çilingiroğlu, K. Köroğlu, Z. Çulha, & G. Öncü (Eds.), *Urartians: A Civilization in the Eastern Anatolia* (s. 215-234). İstanbul: Rezan Has Museum.

Çilingiroğlu, A. (1976) Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler. *AnAr, 4-5*, 235-271.

Çilingiroğlu, A. (1983) Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları. *AnAr, IX*, 311-323.

Çilingiroğlu, A. (1984) *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Çilingiroğlu, A. (1991) The Early Iron Age at Dilkaya. In A.Çilingiroğlu & D. French (Eds.). *Anatolian Iron Ages 2: The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at Izmir, 4-8 May 1987* (s. 29-38). Oxford.

Çilingiroğlu, A. (1997) *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Çilingiroğlu, A. (2001a) Temple Area. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s. 37-65). Rome: CNR, Instituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.

Çilingiroğlu, A. (2001b) Storerooms. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s. 67-83). Rome: CNR, Instituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.

Çilingiroğlu, A. (2004a) How was an Urartian Fortress Built. In A. Sagona (Ed.), *A View from the*

Highlands: Essays in Honor of C. A. Burney (s. 205-231). Peeters.

Çilingiroğlu, A. (2004b) Silah, Tohum, Ateş. In T. Korkut, H. İşkan, & G. İşin (Eds.), *Anadolu'da Doğdu – 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan / Festschrift für Fahri Isik zum 60. Geburtstag* (s. 257-267). İstanbul: Ege Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (2018) A scale, a stele and a boiling cauldron on an Urartian sherd. In A. Batmaz, G. Bedianaschvili, A. Michalewicz, & A. Robinson (Eds), *Context and Connection: Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona* (s. 645-649). Peeters.

Çilingiroğlu, A. (2020) Urartu Dini. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim* (s. 134-146). İstanbul: YKY.

Çilingiroğlu, A. & Derin, Z. (1992) Van-Dilkaya Kazısı, 1990. *KST, 13(I)*, 403-422.

Çilingiroğlu, A. & Sağlamtimur, H. (1996) Van-Ayanis Kalesi Kazıları. *KST, XVIII/I*, 363-378.

Danık, E. (2007) Yukarı Fırat Bölgesi 2005 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. *AST XXIV/2*, 225-248.

Danışmaz, H. (2018) Palu Kalesi'ndeki Urartu Kaya İşaretleri. In E. Çakır, K. Çelik & Y. Kısa (Eds.), *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı Vol 1* (s. 193-200). Elazığ: Fırat

Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.

Dennel, R. (2019) Dating of Hominin Discoveries at Denisova. *Nature, 565*, 571-572.

Demiroğlu, B., L. (2015) *Who used the Nimrud Ivories? A systematic analysis of the sociocultral context of ivories in Fort Shalmaneser; as compared to the Near Eastern sites Arslan Tash, Samaria and Hasanlu*. London: Mediterranean Archaeology of University College.

Derin, Z. (1993) *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*. (Doktora) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Dezső, T., Niederreiter, Z. &

Bodnár, C. (2021) *Urartian Bronzes, A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*. Budapest: Eötvös University Press.

Diakonoff, I. M. (1984) *The Pre-History of the Armenian People*. Wiesbaden, New York.

Diakonoff, I. M. & Kashkai, S. M. (1981) *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.

Dietrich, M. & Mayer, W. (2010) *Der Hurritische Brief des Dušratta von Mīttānni an Amenḫotep III: Text, Grammatik, Kopie*. Münster: AOAT 382.

Diler, A. (2002) Damlıboğaz/Hydai Araştırmaları-2000. *AST, XIX/1*, 225-236.

Dinçol, A. M. (1974) Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular I/Beschriftete Kleinfunde aus der Urartäischen Burg Çavuştepe I. *Anatolia, 18*, 105-121.

Dinçol, A. M. (1994) Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu. *Tel Aviv, 21/6*, 6-21.

Dinçol, A. M.& Dinçol, B. (2011) Urartu Yazısı ve Dili/Urartian Writing and Language. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 170-183). İstanbul: YKY.

Doğanay, O. (2008) *İsauria Bölgesi Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri.* (Yüksek Lisans). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Dönmez, Ş. (2011) Oluz Höyük Kazısı 2009 Dönemi Çalışmaları. *KST, 32/4*, 92-110.

Dvornichenko, V. V. (1995) Sauromatian Culture. In J. Davis-Kimball, V. A. Bashilov & L. T. Yablonsky (Eds.), *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s. 103-119). Berkeley.

Engel, C. (1870) *The Music of the Most Ancient Nations-Particularly of the Assyrians, Egyptians and Hebrews, with Special Reference to Recent Discoveries in Westem Asia and in Egypt,* London.

Er, Y. ve Söğüt, B. (2005) Dağlık Kilikya'da Olba-Diocaesarea Nekropollerindeki Kaya Mezarları. *TAED, 5*, 97-110.

Erdan, E. (2020) Doğum ve Koruyuculuk ile ilişkili Fibula-İğne Kullanımı. *Tüba-Ar, 27*, 129-150.

Erdan, E. (2021) A New Bronze Griffin Protome. In O. Dumankaya (Ed.), *Arkeolojik Küçük Buluntular/Archaeological Small Artifacts* (s. 183-196). Ankara: Doruk Yayıncılık.

Erdoğan, S. (2015) *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*. (Doktora). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erdoğan, S. (2017) *Doğu Anadolu Bölgesi Tek Odalı Kaya Mezarları: Kökeni, Gelişimi ve Tipolojisi*. (Doktora). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Ergeç, R. (2003) *Nekropolen und Gräber in der südlichen Kommagene*, Bonn: R. Habelt.

Erzen, A. (1964) Toprakkale, Çavuştepe ve Ünseli (Ernis) Kazıları. *Belleten, XXVIII/111*, 568-572.

Erzen, A. (1988) *Çavuştepe I: Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries BC. and a Necropolis of the Middle Age*, Ankara: TTK.

Esin, U. (1969) *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağı'na Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği,* İstanbul.

Fidan, E. (2012) İç Kuzeybatı Anadolu İlk Tunç Çağı Gözlü Süs İğneleri (Toggle Pin). *CollAn, XI*, 179-204.

Forrer, E. O. (1936) The Hittites in Palestine I. *Palestine Exploration Quarterly, 68/4*, 190-203.

Fournet, A. & Bomhard, A. R. (2010) *The Indo-European Elements in Hurrian*. Charleston.

Fournet, A. & Bomhard, A. R. (2011) A Response to Alexei Kassian's review of The Indo-European Elements in Hurrian. *Journal of Language Relationship, 5*, 135-141.

Friedrich, J. (1940) Aus verschiedenen Keilschriftsprachen. 1-2. *Orientalia, 9*, 205-218.

Furtwängler, A. (1879) Bronze aus Olympia. *Arch. Zeit. XXXVII*, 180-182.

Furtwängler, A., Fietcher, E. R. & Thiersch, H. (1906) *Aegina Das Heiligtum Der Aphaia*, München.

Girginer, K. S. (2008) 2006 Yılı Kapadokya ve Kilikya Yüzey Araştırmaları: Kayseri (Yahyalı) ve Adana (Ceyhan II). *AST, XXV/2*, 379-402.

Godard, A. (1950) *Le Trésor de Ziwiyé, Publications du Service Archéologiqué de L'İran.* Haarlem.

Gökçe, B. & Kuvanç, R. (2018) Metal Kaplar. In E. Konyar, K. Işık, R. Kuvanç, B. Genç, & B. Gökce (Eds.), *Zaiahina'nın Bronzları/Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri* (s. 154-169).

İstanbul: Doğubayazıt Belediyesi Kültür Yayınları.

Götze, A. (1902) Die Kleingeräte aus Metall, Stein, Knochen, Thon und ähnlichen Stoffen. In W. Dörpfeld (Ed.), *Troja und Ilion* (s. 320-423). Athen Beck and Barth.

Grekyan, Y. (2006) The Will of Minua and the Gods of Urartu. *Aramazd 1*, 150-195.

Gurney, O. R. (1990) *The Hittites*. London: Penguin Books.

Haller, A. (1954) *Die Gräber und Grüfte von Assur*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Hančar, F. (1932) 'Die Nadelformen des Prähistorischen Kaukasusgebietes. *Eurasia Septentrionalis Antiqua, VII*, 113-182.

Hanfmann, G. M. A. (1956) Four Urartian Bull's Heads. *Anatolian Studies 6*, 205-213.

Hanfmann, G. M. A. (1957) Review of Jantzen. *Gnomon XXIX*, 241-246.

Haspels, C. H. E. (1971a) *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments I*. New Jersey: Princeton University Press.

Haspels, C. H. E. (1971b) *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments II*. New Jersey: Princeton University Press.

Hawkins, J. D. (1982) The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia. *CAH 3-1*, 372-441.

Hdt.: Herodotos, *Historiai* *Histories, Vol. IV, Books 8-9*, Translated by A.D. Godley, Loeb Classical Library,

London: William Heinemann Ltd. (1969).

Hellenkemper, H. & Wagner, J. (1977) The God on the Stag: A Late Hittite Rock-Relief on the River Karasu. *AS, 27*, 167-173.

Heres, G. (1970) Greifenprotomen aus Milet. *Klio, 52*, 149-161.

Hermann, G. (2012) Some Assyrianizing İvories Found at Nimrud: Could They Be Urartian?'. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf & P. Zimansky (Eds.), *Biainili-Urartu* (s. 339-350). Leuven: Peeters.

Hermann, H. V. (1966a) Urartu und Griechenland. *Jahrbuch des Deutchen Archäologischen Instituts 81*, 79-141.

Hermann, H. V. (1966b) *Die Kessel der Orientalisierenden Zeit*, Berlin.

Hermann, H. V. (1975) Review of Jantzen 1972. *Gnomon 47*, 392-402.

Hogarth, D. G. (1908) *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia*. London: British Museum.

Hogarth, D. G. (1914) *Carchemish I*. London.

Holleaux, M. (1888) Fouille au Temple d'Apollon Ptoon. *BCH XII*, 380-395.

Hood, S. (1978) *The Arts in Prehistoric Greece*. Harmondsworth: Penguin Books.

Hulin, P. (1958) Urartian Stones in the Van Museum. *AS 8*, 235-244.

Işık, F. (1987) Şirinlikale. Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens. *Belleten 200*, 498-533.

Işık, F. (1989) Batı Uygarlığının Kökeni. Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu. *TAD 28*, 1-39.

Işık, F. (1995) *Die offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*. Roma: Documenta Asiana.

Işık, F. (2021) Phrygler: Anadolulaşan Bir Balkan Budunu. *1921-2021 Asırlık Çınar Anadolu Medeniyetleri Müzesi 100 Yaşında* (s. 271-306). Ankara: Grafiker-Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık.

Jacopsthal, P. (1956) *Greek Pins and their connexions with Europe and Asia*. Oxford.

Jantzen, U. (1955) *Griechische Greifenkessel*. Berlin: Gebr. Mann.

Jantzen, U. (1972) *Ägyptische und Orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos (Samos VIII)*. Bonn.

Kampschulte, I. & Orthmann, W. (1984) *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im syrischen Euphrattal. I: Ausgrabungen bei Tawi 1975 und 1978.* Bonn.

Kantor, H. J. (1958) The İvories from Floor 6 of Sounding IX. In C. W. McEwan vd. (Eds.), *The*

Soundings at Tell Fakhariyah (s. 57-68). Chicago: OIP 79.

Kassian, A. (2011) More about the Theoretical Foundations of Lexicostatistics (an answer to A. Fournet & A. Bomhard). *Journal of Language Relationship 5*, 142-145.

Karageorghis, V. (1973) *Excavations in the Nekropolis of Salamis III*. Nicosia.

Klein, J. J. (1974) Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe. *AS, 24*, 77-94.

Kleiss, W. (1970) Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969. *AMI, 3,* 7-68.

Kleiss, W. (1968) Urartäische Plàtze in Iranisch-Azerbaidjan. *IstMıtt, 18*, 1-44.

Kleiss, W. (1973) Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1972. *AMI, VI*, 1-80.

Kleiss, W. (1975) Planaufnahmen Urartäischer Burgen und Urartäische Neufunde in Iranish-Azerbaidjan im Jahre. *AMI, 8*, 51-70.

Kleiss, W. (1976) Urartäische PIätze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975). *AMI, 9*, 19-43.

Kleiss, W. (1981) Felszeichen im Bereich Urartäischer Anlagen. *AMI, 14*, 23-26.

Kohler, E. L. (1958) *A Study of the Wood and Ivory Carvings from Gordion, Phrygia (c. 750-500 B.C.)*. (Doktora). Bryn Mawr College, Pennsylvania.

Kohler, E. L. (1995) *Gordion Excavations, 1950-1973, Final Reports, Volume II: The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations*. University Pennsylvania Press.

Konakçı, E. (2006) *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*. (Yüksek Lisans). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Konakçı, E. (2009) Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları. In H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, M. E. F. Dedeoğlu, M. B. Baştürk, & E. Konakçı (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat-Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea* (s. 367-381). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Konyar, E. (2006) An Ethno-Archaeological Approach to the Monumental Rock Signs in Eastern Anatolia. *CollAn, V*, 113-126.

Konyar, E. (2008) Urartu Coğrafyasında 'Anıtsal Kaya İşaretleri': İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım. In T. M. Tarhan, A. Tibet & E. Konyar (Eds.), *Muhibbe Darga Armağanı* (s. 311-320). İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi.

Konyar, E. (2011) Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri/ Tomb Types and Burial Traditions in Urartu. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 206-231). İstanbul: YKY.

Konyar, E. (2013) Urartu Kaya Kalıpları: Araba Tekerlekleri. In O. Tekin, M. H. Sayar & E. Konyar (Eds), *Tarhan Armağanı, M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler* (s. 239-245). İstanbul: Ege Yayınları.

Konyar, E. (2022) Urartu Aşiretten Devlete. In K. Köroğlu (Ed.). İstanbul: Homer Yayınları.

Konyar, E., Genç, B. & Tan, A. (2018) Tuşpa Sitadeli'nden Yeni Bir Kaya Mezarı: BG 9O. *CollAn, 17*, 211-220.

Konyar, E. & Işık, K. (2018) Doğubayazıt ve Ahmet Köroğlu Koleksiyonu. In E. Konyar, K. Işık, R. Kuvanç, B. Genç, & B. Gökce (Eds.), *Zaiahina'nın Bronzları/Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri* (s.10-17). İstanbul: Doğubayazıt Belediyesi Kültür Yayınları.

Kortanoğlu, R. E. (2008) *Helenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Körte, G. & Körte, A. (1904) *Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900*. Berlin.

Köroğlu, K. (1996) *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Köroğlu, K. (2005) Doğu Anadolu Kaya Mezar Gelenekleri. *Arkeo Atlas, 4*, 120-121.

Köroğlu, K. (2007) New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia. In M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, & H. Peker (Eds.) *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol* (s.445-456). İstanbul: Ege Yayınları.

Köroğlu, K. (2008) Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni. *Arkeoloji ve Sanat, 127*, 21-38.

Köroğlu, K. (2009) Urartu Dönemi Bey Konakları. In H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, M. E. F. Dedeoğlu, M. B. Baştürk, & E. Konakçı (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat-Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea* (s. 383-394). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Köroğlu, K. (2011) Urartu: Krallık ve Aşiretler. *Urartu Doğu'da Değişim-Transformation in the East* (s. 12-51). İstanbul: YKY.

Köroğlu, K. & Konyar, E. (2005) Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi. *Arkeoloji Sanat 119*, 25-38.

Köroğlu, K. & Konyar, E. (2008) Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin. *ANES, 45*, 123-146.

Kroll, S. (1979) Die Kleinfunde. In W. Kleiss (Ed.), *Bastam I Ausgrabungen ın den Urartäischen Anlagen 1972-1975* (s. 151-170). Berlin: Gebr. Mann Verlag.

Kroll, S. (1988) Die Kleinfunde. In W. Kleiss (Ed.), *Bastam II Ausgrabungen ın den Urartäischen Anlagen 1977-1978* (s. 155-164). Berlin: Gebr. Mann Verlag.

Kunze, E. (1931) *Kretische Bronzereliefs.* Stuttgart.

Kuvanç, R. (2014) Van Müzesi'nde Bulunan Kule Biçimli Kemik Objeler Üzerine Gözlemler. *CollAn XIII*, 229-242.

Kuvanç, R. (2018) Bezemeli ve Figüratif Metal Eserler. In E. Konyar, K. Işık, R. Kuvanç, B. Genç, & B. Gökce (Eds.), *Zaiahina'nın Bronzları, Doğubeyazıt Urartu Metal Eserleri, Ahmet Köroğlu Koleksiyonu* (s. 184-207). İstanbul: Doğubeyazıt Belediyesi Kültür Yayınları.

Kuvanç, R. & Gökçe, B. (2018) At Koşum Takımları. In E. Konyar, K. Işık, R. Kuvanç, B. Genç, & B. Gökce

(Eds.), *Zaiahina'nın Bronzları, Doğubeyazıt Urartu Metal Eserleri, Ahmet Köroğlu Koleksiyonu* (s. 58-88). İstanbul: Doğubeyazıt Belediyesi Kültür Yayınları.

Kyrieleis, H. (1965) Urartäische Elfenbeinrelief aus Nimrud. *Berliner Jahrbuch für Vor und Frühgeschicte, 5,* 199-206.

Lehman-Haupt, C. F. (1906) *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*. Berlin.

Lehman-Haupt, C. F. (1926) *Armenien Einst und Jetzt, II*. Berlin.

Lehman-Haupt, C. F. (1931) Armenien Einst und Jetzt, III. Berlin.

Lie, A. G. (1929) *The Inscription of Sargon II Assyria I*. Paris.

LAR I *Ancient Records of Assyria and Babilony Vol. I*. Chicago (1926).

LAR II *Ancient Records of Assyria and Babilony Vol. II*. Chicago (1927).

Laroche, E. (1971) Les Hiéroglyphes des Altıntepe. *Anadolu, XV*, 55-65.

Machatschek, A. (1967) *Die Nekropolen und Grabmäler in Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*. Wien.

Mallowan, M. E. L. (1966) *Nimrud and its Remains II.* Aberdeen and Newyork.

Marcus, M. I. (1994) Women and Pins in Early Iran. *Oxford Art Journal, vol. 17, no. 2*, 3-15.

Mattusch, C. C. (1990) A Trio of Griffins from Olympia. *Hesperia, 59/3*, 549-560.

Maxwell-Hyslop, K. R. (1956) Urartian Bronzes in Etruscan Tombs. *Iraq 18/2,* 150-167.

Mellink, M. J. (1966) Archaeology in Asia Minor: Addenda. *AJA, 70/3*, 279-282.

Moorey, P. R. S. (1971) *Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in Ashmolean Museum.* Oxford.

Moorey, P. R. S. (1975) *Ancient Iran*. Oxford: Ashmolean Museum.

Melikishvili, G. A. (1965) Die Götterpaartrias an der Spitze des Urartäischen Pantheons. *Orientalia, 34*, 441-445.

Merhav, R. (1991a) Clothing Accessories and Jewelry. In Rivka Merhav (Ed.), *Urartu A Metal Working Center in the First Millenium B.C.E.* (s. 184-198). Jerusalem.

Merhav, R. (1991b) Cauldrons and Their Stands. In Rivka Merhav (Ed.), *Urartu A Metal Working Center in the First Millenium B.C.E.* (s. 226-243). Jerusalem.

Merhav, R. (1994) Gold and Silver Pins From Urartu: Typology and Methods of Manufacture. *Tel Aviv, 21*, 129-143.

Merhav, R. (1996) The Sculptural Quality of Urartian Cast Pins with Figural Finials. *AnAr, 14*, 307-327.

Mitchell, S. & Güceren, İ. (1995) 1993 Yılı Pisidia Yüzey Araştırmaları. *AST, XII*, 497-512.

Möbius, H. (1938) Kaukasische Glocken in Samos. *Marburgen Studies,* 156-166.

Muscarella, O. W. (1962) The Oriental Origin of the Siren Cauldron Attachments. *Hesperia 31*, 317-329.

Muscarella, O. W. (1964) Ancient Safety Pins. *Expedition Magazine, 6/2*, 34- 40.

Muscarella, O. W. (1965) A Fibula from Hasanlu. *AJA, Vol. 69, No.3*, 233-240.

Muscarella, O. W. (1967a) Fibulae Represented on Sculptured. *JNES 26*, 82-86.

Muscarella, O. W. (1967b) *Phrygian Fibulae from Gordion*. London: Bernard Quaritch LTD.

Muscarella, O. W. (1968) Winged Bull Cauldron Attachments from Iran. *Metropolitan Museum Journal, Vol.1*, 7-18.

Muscarella, O. W. (1971a) Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East. *AJA 75 (3)*, 263-266.

Muscarella, O. W. (1971b) Phrygian or Lydian. *JNES 30 (1)*, 49-63.

Muscarella, O. W. (1973) Review of Samos VIII by U. Jantzen. *AJA 77 (2)*, 236-237.

Muscarella, O. W. (1978) Urartian Bells and Samos. *The Journal of Ancient Near Eastern Society of Colombia University, 10*, 61-72.

Muscarella, O. W. (1980) *The Catalogue of Ivories from Hasanlu, Iran, Hasanlu Special Studies Vol.: II.* Philadelphia.

Muscarella, O. W. (1988) *Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of Art*. New York.

Muscarella, O. W. (2007) Frig Fibulaları/Phrygian Fibulae. In T. Tüfekçi Sivas, H. Sivas (Eds.), *Friglerin Gizemli Uygarlığı / The Mysterious Civilization of the Phrygians* (s. 173-181) İstanbul.

Muscarella, O. W. (2013a) The Date of the Destruction of the Early Phrygian Period at Gordion. In E. Frahm vd. (Eds.), *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East* (s. 569-599). Leiden-Boston.

Muscarella, O. W. (2013b) King Midas of Phrygia and the Greeks. In E. Frahm vd. (Eds.), *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East* (s. 703-725). Leiden-Boston.

Muscarella, O. W. (2013c) Greek and Oriental Cauldron Attachmens: A Review. In E. Frahm vd., *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East* (s. 726-764). Leiden-Boston.

Olmstead, A. T. (1923) *History of Assyria*. Chicago.

Omura, S. (1995) 1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları. *KST, XVI/I*, 313-330.

Orthmann, W. (1971) *Untersuchungen zur Späthethitischen Bildkunst*. Bonn.

Orthmann, W. (1980) Burial Customs of the 3rd Millennium BC in the Euphrates Valley. *Le Moyen Euphrate* (s. 97-122), Paris.

Öğün, B. (1978a) Die Urartäischen Gräber in Der Gegend von Adilcevaz und Patnos. In E. Akurgal (Ed.), *The Proceedings of The Xth Internatıonal Congress of Classical Archaelogy* (s. 61-67). Ankara.

Öğün, B. (1978b) Die Urartäischen Bestattungsbräuche. Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich Karl Dörner (s. 639-678). Leiden.

Öğün, B. (1979) Urartäischen Fibeln. *AMI 6*, 178-188.

Özdemir, A. (2019) Murat Tepe'de Ele Geçen Urartu Dönemi Metal Eserleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9 (18),* 731-750.

Özfırat, A. (2002) Van Gölü'nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi. *Arkeoloji ve Sanat, 108*, 21-26.

Özfırat, A. (2013) Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011. *AST, XXX/2*, 293-302.

Özgen, İ. (1994) Iron Age Ivory and Silver Figurines from Bayındır. *AJA, 98/2*, 324-325.

Özgüç, N. (1965) *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*. Ankara.

Özgüç, N. (1966) Acemhöyük Kazıları-Excavations at Acemhöyük. *Anadolu 10*, 1-52.

Özgüç, T. (1955) Kültepe Hafriyatı 1954 Ib Katı Eserleri. *Belleten, XIX/73*, 55-72.

Özgüç, T. (1959) *Kültepe-Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar/New Reseaches at the Centre of the Assyrian Trade Colonies*. Ankara: TTK.

Özgüç, T. (1961) Altıntepe Kazıları. *Belleten, 25/98*, 253-267.

Özgüç, T. (1966) *Altıntepe I. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri/Architectural Monuments and Wall Paintings*. Ankara: TTK.

Özgüç, T. (1969) *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler (Tombs, Storehouse and İvories)*. Ankara: TTKY.

Özgüç, T. (1983) Jewellery, Gold Votive Plaques and a Silver Belt from Altıntepe. *AS 33*, 33-37.

Özkaya, V. (2014) Erzurum/Horasan Aliçeyrek Köyü Arkeolojik Kalıntıları. In H Kasapoğlu & M. A. Yılmaz (Eds.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 yılı* (s. 403-418). Ankara.

Parker, B. J. (2001) *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a case study in Imperial Dynamics*. Helsinki: University of Helsinki.

Payne, M. R. (2006) *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Payne, M. R. & Sevin, V. (2001) A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik Eastern Turkey. *SMEA, 43/1*, 111-119.

Pedde, F. (2001) Development and Expansion of Near Eastern Fibulae in the Iron Age. In R. Eichmann & H. Parzinger (Eds.), *Migration und Kulturtransfer, Der Wandel vorder-und Zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2.zum 1.vorchristlichen Jahrtausend* (s. 485-496), Akten des Internationalen Kolloquiums, 23. bis 26 November 1999, Berlin.

Petrosyan, A. (2012) The Cities of Kumme, Kummanna and Their God Teššub/Teišeba. *Journal of Indo-European Studies, Monograph 60*, 141-155.

Piotrovsky, B. B. (1944) *Istorija i kul'tura Urartu*. Erivan.

Piotrovsky, B. B. (1950) *Karmir-Blur I*. Leningrad.

Piotrovsky, B. B. (1952) *Karmir-Blur II 1949-1950*. Erivan.

Piotrovsky, B. B. (1955) *Karmir-blur III*. Erevan: Izdatel'stvo Akademii Nauk Armjanskoj SSR.

Piotrovsky, B. B. (1965) Urartu Dini. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 23/1-4*, 37-49.

Piotrovsky, B. B. (1967) *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. London: Evelyn Adams & Mackay.

Piotrovsky, B. B. (1969) *Urartu*. London: Nagel Publishers.

Porter, A. (2002) The Dynamics of Death: Ancestors, Pastoralizm and the Origins of a Third-Millenium City in Syria. *BASOR, 325*, 1-36.

Poulsen, F. (1912) *Der Orient und die Friihgriechische Kunst*. Berlin.

Radner, K. (2012) Between A Rock and A Hard Place: Mušašir, Kumme, Ukku and Subria-The Buffer States Between Assyria and Urartu. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), *Biainili-Urartu* (s. 243-264). Belgium: Peeters.

RIA 4 *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* (4. 1972-1975).

RIMA 2 *Assyrian Rulers of the First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Buffalo-London-Toronto: University of Toronto Press (1991).

RIMA 3 *Assyrian Rulers of the First Millennium BC II (858-745 BC)*, Buffalo-London-Toronto: University of Toronto Press (1996).

Riefstahl, E. (1943) Doll, Queen or Goddess?. *Brooklyn Museum Journal 44*, 7-21.

Riemschneider, M. (1963) Die Urartäischen Gottheiten. *Orientalia, 32*, 148-169.

Rigg, H. A. (1942) Sargon's Eighth Military Campaign. *JAOS 62*, 130-138.

Roaf, M. (2012) Tower With Plants or Spears On Altars: Some Thoughts On An Urartian Motifs. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), *Bianili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (s. 351-372). Peeters.

Rolley, C. (1984) *Die Griechischen Bronzen*. München: Hirmer Verlag.

Sağlamtimur, H. (2009) Urartu Krallığı'nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı. *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea* (s. 485-499). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SAA 1 *The Correspondence of Sargon II Part I: Letters from Assyria and the West*, Helsinki: Helsinki University Press (1987).

SAA 5 *The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provences*. Helsinki: Helsinki University Press. (1990)

SAA 6 — *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon* (1991).

SAA 11 — *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration* (1995).

SAA 14 — *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal Through Sin-šarru-iškun* (2002).

SAA 16 — *State Arciheves of Assyria: The Political Correspondence of Esarhaddon* (2002).

Salvatori, S. (1976) — Notes on the Chronology of Some Urartian Artifacts. *East and West, Vol. 26, No. 1/2*, 77-96.

Salvini, M. (1969) — Nuove Iscrizioni Urartee Dagli Scavi di Arin-Berd, nell'Armenia Sovietica. *SMEA, 9*, 7-24.

Salvini, M. (1980) — Das Susi-Heiligtum von Karmir Blur und der urartäische Turmtempel. *AMI 12*, 249-269.

Salvini, M. (1989) — Le Panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état. *Studi Epigrafici e Lessicali 6*, 79-89.

Salvini, M. (1994) — The Historical Backround of Meherkapısı. In A. Çilingiroğlu & D. French (Eds.), *Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12*

August 1990 (s. 205-210). Ankara: British Institute.

Salvini, M. (1995) Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu. In M. Liverani (Ed.), *Neo-Assyrian Geography* (s. 43-53). Rome: Università di La Sapienza.

Salvini, M. (2001) Inscriptions on Clay. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998* (s. 279-319). Rome.

Salvini, M. (2006) *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.

Salvini, M. (2011) Urartu Tarihine Genel Bir Bakış/An Overview of Urartian History. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 74-101). İstanbul: YKY.

Salvini, M. (2018) *Corpus dei Testi Urartei, Revisione delle epigrafi e nuovi testi su pietra e roccia (CTU A), Dizionario urarteo, Schizzo grammaticale della lingua Urartea, Vol. V*. Paris.

Schmidt, E. F. (1932) *The Alishar Hüyük. The Seasons of 1928 and 1929, (OIP 19)*. Chicago: OIP.

Schmidt, E. F. (1970) *Persepolis III, The Royal Tombs and Other Monuments*. Chicago: OIP.

Schuler, E. V. (1970) Urartäische Inschriften aus Bastam. *AMI, 3*, 93-106.

Schliemann, H. (1881) *Ilıos Stadt und Land der Trojaner*. Leipzig.

Schwemer, D. (2007) The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part I. *JANER 7/2*, 68-121.

Schwemer, D. (2008) The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies, Part II. *JANER, 8/1*, 1-44.

Sevin, V. (1986) Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar. *AnAr, 10*, 329-350.

Sevin, V. (1988) Elazığ-Bingol İlleri Yüzey Araştırması, 1986. *AST, V/2*, 1-44.

Sevin, V. (1989) Elazığ-Bingol İlleri Yüzey Araştırması, 1987. *AST, VI*, 451-500.

Sevin, V. (2011) Doğu Anadolu'nun Bölgesel Kültürleri (Süs İğneleri Işığında). In A. Öztan & Ş. Dönmez (Eds.), *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri. Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar/ Knowledge Production From the Black Sea to the Euphrates. Studies Presented in Honour of Önder Bilgi* (s. 391-402). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Sevin, V. (2012) *Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı*. İstanbul: Ege Yayınları.

Sevin, V., Özfırat, A. & Kavaklı, E. (2000) 1997-1998 Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları. *KST, 21/1*, 409-434.

Sevin, V. & Kavaklı, E. (1995) Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993. *KST XVI/1*, 331-350.

Sevin, V. & Kavaklı, E. (1996a) Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü. *Belleten, LX (227)*, 1-35.

Sevin, V. & Kavaklı, E. (1996b) *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz: An Early Iron Age Cemetery*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Seidl, U. (1974) Torschützende Genien in Urartu. *AMI, 7*, 115-120.

Seidl, U. (1979) Die Siegelbilder. *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975* (s. 137-146). Berlin.

Seidl, U. (1991) Horse Trappings. In R. Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E* (s. 79-96). Tel Aviv: The Israel Museum Press.

Seidl, U. (2004) *Bronzekunst Urartus*. Germany: Philipp von Zabern.

Simpson, E. (2013) An Early Anatolian Ivory Chair: The Pratt Ivories in the Metropolitan Museum of Art. In Robert B. Koehl (Ed.), *Amilla: The Quest for Excellence. Studies Presented to Guenter Kopcke in Celebration of His 75th Birthday* (s. 221-262). Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Sivas, H. (2012) Frig Kaya Mezarları. In T. T. Sivas & H. Sivas (Eds.), *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*, İstanbul: YKY.

Sivas, T. T. (2003) Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması. *AST, XX/2*, 285-298.

Sivas, T. T. (2005) Phrygian Rock-Cut Monuments from Western Phrygia, with Observations on Their Cult Functions. In A. Çilingiroğlu & G. Darbyshire (Eds.), *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001* (s. 217-226). Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.

Sivas, T. T. (2007) Batı Phrygia'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması. In T. T. Sivas & H. Sivas (Eds.), *Friglerin Gizemli Uygarlığı* (s. 77-92). İstanbul.

Sivas, T. T. & Sivas, H. (2005) Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2003 Yılı Yüzey Araştırması. *AST, XXII/2*, 285-298.

Sivas, T. T. & Sivas, H. (2006) Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2004 Yılı Yüzey Araştırması. *AST, XXIII/2*, 163-174.

Slattery, J. G. D. (1987) Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective. *Reprint from al Rafidon VIII*, 1-30.

Smith, S. (1942) The Greek Trade at Al Mina: a Footnote to Oriental History. *Antiquaries Journal XXII No.2*, 87-112.

Spear, N. (1978) *A Treasury of Archaeological Bells*. New York.

Speleers, L. (1932) Nos Nouveaux Bronzes Perses. *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 4*, 93-120.

Steinherr, F. (1958) Die Urartäischen Bronzen von Altıntepe. *Anatolia, III*, 97-102.

Stronach, D. (1959) The Development of the Fibula in the Near East. *Iraq, Vol. 21, No. 2*, 180-206.

Stone, E. C. & Zimansky, P. (2003) The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis. In A. T. Smith & K. S. Rubinson (Eds.), *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond* (s. 213-228). Los Angeles: Cotsen Institute.

Stone, E. C. & Zimansky, P. (2004) Urartian City Planning at Ayanis. In A. Sagona (Ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (s. 233-243) Leuven: Peeters.

Şenyurt, S. Y., Akçay, A. & Kamış, Y. (2006) *Yüceören. Doğu Kilikya'da Bir Helenistik-Roma Nekropolü*. Ankara.

Tan, A. (2020) Urartu Krallığı'nda Tehcir Uygulamaları ve Toplumsal Yapıya Etkileri. In İ.

Albayrak (Ed.), *Eski Yakındoğu'da Sürgünler* (s. 181-238). Ankara.

Tarhan, M. T. (1994) — Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa. *Tel Aviv 21/1*, 22-57.

Tarhan, M. T. & Sevin, V. (1975) — İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Urartu Bronz At-Koşum Parçaları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 6*, 45-62.

Tarhan, M. T. & Sevin, V. (1991) — Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1989. *KST, XII/II*, 429-456.

Taşyürek, O. A. (1975) — *Adana Bölge Müzesi'ndeki Urartu Kemerleri*. Ankara.

Taşyürek, O. A. (1978) — Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler. *Belleten, XLII/166*, 201-220.

Threau-Dangin, F. (1912) — *Une Relation de la Huitième Campagne de Sargon*. Paris.

Tiratsyan, N. (2008) — Luwian Gods in Urartu?. *JANES, III(I)*, 79-86.

Topaloğlu, Y. (2012) — Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10*, 131-163.

Tülek, F. (2013) — 2011 Yılı Osmaniye Arkeolojisi Çalışma Raporu. *AST, XXX/2*, 243-254.

UKN I — *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR*. Moskva (1960).

UKN II — *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi II, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR*. Moskva (1971).

Ussishkin, D. (1975) — Hollows, 'Cup Marks' and Hittite Stone Monuments. *AS, 25*, 85-103.

Ussishkin, D. (1994) — On the Architectural Origin of Standart Urartian Temples. *Tel Aviv, 21*, 144-155.

Van Hulsteyn, Y. (1992) — *Urartian Built and Rock-Cut Tombs*. (Doktora). Bryn Mawr College.

Van Loon, M. N. (1966) — *Urartian Art*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instıtuut.

Van Loon, M. N. (1977) — The Place of Urartu in First Millenium BC Trade. *Iraq, Vol 39, No. 2*, 229-231.

Von der Osten, H. H. (1937a) — The Alishar Huyuk Seasons of 1930-32 II, (OIP 29). Chicago: OIP.

Von der Osten, H. H. (1937b) — *The Alishar Huyuk Seasons of 1930-32 III, (OIP 30)*. Chicago: OIP.

Von Gall, H. (1977) — Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln. *Archaologischer Anzeiger, 82/4,* 507-524.

Wartke, R. B. (1985) — Die Berliner Kesselattasche VA 2988. *Altorientalische Forschungen, 12*, 87-100.

Wartke, R. B. (1990) — *Toprakkale–Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.

Weeden, M. (2010) Tuwati and Wasusarma: Imitating The Behaviour of Assyria. *Iraq 72*, 39-61.

Wiesner, J. (1965) Glocke. *Lexikon der Alten Welt* (s. 1088-1098). Frankfurt.

Winckler, H. (1898) Die Reiche von Kilikien und Phrygien im Lichte der altorientalischen Inschriften. *Altorientalische Forschungen, II,* 103-137.

Winter, J. I. (2010) *On Art in the Ancient Near East Vol I. Of the First Millenium B.C.E*. Boston: Brill, Leiden.

Wiseman, D. J. (1952) A New Stela of Assur-Nasir-Pal II. *Iraq, 14*, 24-44.

Wright, E. M. (1943) The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B. C.). *JNES, 2(3)*, 173-186.

Yıldırım, R. (1987) Urartu İğneleri ve Kültürel İlişkiler. *Paper presented at the Anadolu Demir Çağları. Anatolian Iron Ages. 24-27 Nisan 1984 tarihleri arasında İzmir'de yapılan I. Anadolu Demir Çağları Sempozyumuna sunulan bildiriler. Papers presented to the I. Anatolian Iron Ages Symposium, Izmir during 24th-27th April 1984* (s. 76-85). İzmir.

Yıldırım, R. (1989) *Urartu İğneleri*. Ankara: TTK.

Yılmaz, N. (2007) Necropoleis and Funerary Monuments in Pisidia During The Roman Period. *Adalya, 10*, 155-204.

Young, S. R. (1958) The Gordion Campaign of 1957: Preliminary Report. *AJA, Vol. 62, No. 2*, 139-154.

Young, S. R. (1960) The Gordion Campaign of 1959: Preliminary Report. *AJA, vol. 64/3*, 227-243.

Young, S. R. (1962) The 1961 Campaign at Gordion. *AJA, vol. 66/2*, 153-168.

Zadok, R. (1995) The Ethno-Linguistic Character of the Jezireh and Adjacent Regions in the 9th-7th Centuries (Assyria Proper vs. Periphery). In M. Liverani (Ed.), *Neo-Assyrian Geography* (s. 217-282). Rome.

Zahlhaas, G. (1991) Clothing Accessories and Jewelry. In R. Merhav (Ed.), *Urartu: a Metalworking Center in the First Millenium B.C*. (s. 184-198). Jerusalem.

Zeyrek, T. H. (2007) Yukarı Söğütlü Nekropollerinden Kaya Mezarları. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6/2*, 117-144.

Zimansky, P. E. (1990) Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign. *JNES, 49, No. 1*., 1-21.

Zoroğlu, L. (2000) Kelenderis Nekropolü. *Olba, III,* 115-133.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Esra ALP

Eğitim:

Doktora: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, "Arkeolojik Veriler Işığında Urartu-Batı Etkileşimi" (2016-2023). Tez Danışmanı: Doç. Dr. Erkan Konyar.

Yüksek Lisans: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı "Anadolu ile Güney Komşuları Arasındaki İlişkiler Bağlamında Şişe Biçimli Kap Formlarının Gelişimi, Coğrafi Dağılımı ve Tarihlenmesi" (2009-2016). Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gülsün Umurtak.

Bologna Üniversitesi-İtalya (2013-Erasmus projesi kapsamında).

Lisans: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü (2005-2009).

Kazı ve Yüzey Araştırmaları:

2006-Tilmen Höyük Kazı Projesi (Prof. Dr. Nicolò Marchetti başkanlığında).

2007-Tilmen Höyük Kazı ve Arkeopark Projesi (Prof. Dr. Nicolò Marchetti başkanlığında).

Aktopraklık Kazı Projesi (Prof. Dr. Necmi Karul başkanlığında).

2008-Taşlı Geçit Höyük Kazı Projesi (Prof. Dr. Nicolò Marchetti başkanlığında).

Aktopraklık Kazı Projesi (Prof. Dr. Necmi Karul başkanlığında).

2009- Taşlı Geçit Höyük Kazı Projesi (Prof. Dr. Nicolò Marchetti başkanlığında).

Aktopraklık Kazı Projesi (Prof. Dr. Necmi Karul başkanlığında).

2010- Bademağacı Kazı Projesi (Prof. Dr. Gülsün Umurtak başkanlığında).

2011- Karkamış Kazı Projesi (Prof. Dr. Nicolò Marchetti başkanlığında).

2013- Hacılar Büyük Höyük Kazı Projesi (Prof. Dr. Gülsün Umurtak başkanlığında).

2013-2016-Marmaray Kurtarma Kazı Projesi (İstanbul Arkeoloji Müzeleri başkanlığında).

Yayınlar:

Alp, E. 2017: 'Rethinking: on the Urartian Ivory Artefacts', *Anadolu Araştırmaları* 20, 135-159.

Alp, E. 2018: 'Bottle Shaped Vessels in Anatolia and the Syrian Bottle', *Anadolu Araştırmaları* 21, 56-75.

Alp, E. 2022: 'İstanbul Arkeoloji Müzeleri Örnekleri Işığında Suriye Şişelerinin Kullanım Biçimlerine Dair Bir Değerlendirme', *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 141-161.

Alp, E. 2022: 'An Innovation Transferred to Anatolia from Northern Syria in the Bronze Age: Syrian Bottles', *Diari di un Archeologo*, 19-30.

Alp, E. 2022: 'Fırat'ın Ötesindeki Urartu', *Arkeo Duvar*, 11, 96-103.

Bildiriler:

2014-İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 13. Arkeolojik Kazı ve Araştırmalar Toplantısı-Anadolu'da Şişe Biçimli Kap Formlarının Gelişimi, Coğrafi Dağılımı ve Tarihlenmesi" (Sözlü Sunum ve Poster).